

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

RIZA ŞAH PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN'DA TÜRK TOPLULUKLARI

Doktora Tezi

Zühre Nur CELEP

Ankara-2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

RIZA ŞAH PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN'DA TÜRK TOPLULUKLARI

Doktora Tezi

**Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU**

Zühre Nur CELEP

Ankara-2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

RIZA ŞAH PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN'DA TÜRK TOPLULUKLARI

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1. Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
2. Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
3. Prof. Dr. Serdar SARIŞIR
4. Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN
5. Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU

Tez Savunması Tarihi

02.09.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU danışmanlığında hazırladığım “Rıza Şah Pehlevi Döneminde İran’da Türk Toplulukları (Ankara.2021)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

04.07.2024

Zühre Nur CELEP

ÖNSÖZ

Coğrafi açıdan stratejik bir merkezde konumlanan İran, yakın komşumuz olmasının yanı sıra ortak bir tarihi geçmişe de sahip olduğumuz önemli bir bölgedir. İran, 1925 yılına kadar çeşitli Türk kökenli hanedanlıklar tarafından yönetilmiştir. Türklerin İran'daki hakimiyet süreci -İlhanlı evresi hariç- Selçuklu Devleti ile başlamış, Kaçar hanedanının yıkılmasıyla son bulmuştur. Bizim çalışmamız ise 1925 yılında ulus-devlet anlayışı ile ortaya çıkıp İran'da Kaçar hakimiyetini sona erdiren Rıza Şah Pehlevi ve onun Türk toplulukları üzerindeki etkilerini mercek altına almıştır.

Rıza Şah (1925-1941) dönemini genel itibariyle; ulus devlet politikasının hâkim olduğu, devletin merkezileşmeye yoğunlaştığı, modern ve laik yapının yavaş yavaş ortaya çıktığı bir dönem olarak tarif etmek mümkündür. Oluşan bu yeni yapının toplum nazarında önemli etkileri olduğu/olacağı aşikardır. Biz bu çalışmada, İran'da yaşayan Türk topluluklarının genel bir siyasi şemasını çizdikten sonra Rıza Şah iktidarının Türk toplulukları üzerindeki siyasi ve sosyo-kültürel etkilerini ele alacağız. Bunların yanı sıra söz konusu dönemin basın-yayın hayatını da ele alarak Rıza Şah'ın uygulamış olduğu modernleşme ve milliyetçilik politikalarının matbuat alanına ne şekilde yansıdığını da inceleyeceğiz.

Tez çalışmamda yaptığım araştırmaların her merhalesinde yardımcı olan değerli danışman hocam Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu'na teşekkür ederim. Yine çeşitli tavsiyeleri ve gösterdikleri ilgi dolayısıyla Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu ve Doç. Dr. Tümen Somuncuoğlu'na teşekkür ederim. Araştırmalarım sırasında özellikle de kaynakların temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Türk Tarih Kurumu çalışanlarına teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca maddi ve manevi olarak her zaman yanımda olan annem Nezihe Pehlivan'a, babam Reşat Pehlivan'a, ablam Ayşe Şafak Kurtuluş'a ve her zaman yanımda olup bana destek olan değerli eşim Murat Celep'e sonsuz teşekkürler.

Zühre Nur CELEP

Ankara, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM	vi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

İRAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. İran'ın Tarihî ve Fiziki Coğrafyası	9
1.2. İran'da Türklerin Yaşadığı Coğrafya	10
1.3. İran'ın Nüfusu ve Etnik Dağılımı	14
1.4. Rıza Şah Pehlevi Dönemine Kadar Kısa İran Tarihi	17

II. BÖLÜM

RIZA ŞAH PEHLEVİ DÖNEMİ VE MİLLİ KİMLİK

2.1. Rıza Şah Pehlevi ve Dönemi (1925-1941)	34
2.2. Milli Kimlik ve Diğer Kavramlar	48
2.3. Rıza Şah'ın Düşünce Yapısını Etkileyen Faktörler	56
2.3.1. İç Faktörler	56
2.3.2. Dış Faktörler	72

III. BÖLÜM

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE İRAN'DA TÜRK VARLIĞI

3.1. İran'da Yaşayan Türk Toplulukları	81
3.1.1. Azerbaycan Türkleri	81
3.1.2. Kaşkaylar	92
3.1.3. Türkmenler	102
3.1.4. Halaçlar	110
3.1.5. Afşarlar	113

3.1.6. Kaçarlar.....	116
3.1.7. Şahsevenler	120
3.1.8. İran’da Yaşayan Diğer Türk Toplulukları	124
3.2. Türk Toplulukları Bağlamında İran’da Ulus-Devlet İnşa Etme Politikaları	128
3.2.1. Sosyo-kültürel Eksenli Politikalar	131
3.2.2. Siyasi Eksenli Politikalar	137
3.2.3. Askeri Eksenli Politikalar	138
3.2.4. Ekonomik Eksenli Politikalar	138
3.2.5. Tahta Kapı Politikaları.....	141
3.2.6. Silahsızlandırma Politikaları.....	145

IV. BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

4.1. Rıza Şah Pehlevi Döneminde Basın Yayın Faaliyetleri	149
4.2. Rıza Şah Pehlevi Döneminde İran’da Edebiyat	162
4.2.1. Şiir.....	162
4.2.2. Roman ve Hikayecilik	167
SONUÇ	173
KAYNAKÇA.....	178
EKLER	219
Ek 1: İran Türkmenlerinin Yaşam Tarzlarına Yönelik Tasvir	219
Ek 2: Rıza Şah’ın askeri üniformasıyla çekilmiş bir resmi	220
Ek 3: Rıza Şah Pehlevi ve Birinci ve İkinci eşinin tasvirlerini içeren Sadabad Sarayında yer alan bir resim	221
Ek 4: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi’ye ait bir resim	222
Ek 5: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi’nin çeşitli dönemlerde çekilmiş fotoğraflar	223
Ek 6: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi’nin Türkiye ziyareti sırasında çektiği fotoğraf	224
Ek 7: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi’nin Türkiye ziyareti sırasında çektiği fotoğraf	225
Ek 8: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi’nin Türkiye ziyareti sırasında çektiği fotoğraf	226

Ek 9: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'nin çocuklarıyla çekilmiş aile fotoğrafı	227
Ek 10:Sadabad Sarayında yer alan İran'da yaşayan çeşitli kabilelerin yanında Türk topluluklarından Türkmenler ve Kaşkaylara ait geleneksel kıyafetlerine dair fotoğraf	228
Ek 11: Kaşkay Türklerinin düğün merasimine ait bir kare	229
Ek 12: Şahseven aşiretine dair bir tasvir	230
Ek 13: İran Haritası	231
Ek 14: İran Eyalet Haritası	232
Ek 15: Yukarıdaki Haritanın Açıklaması	233
Ek 16: Rıza Şah'a ait pul	234
ÖZET	235
ABSTRACT	237

KISALTMALAR

ADP	: Azerbaycan Demokrat Partisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume (Cilt)
Y.	: Yıl

KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM

A. Kaynak Eserler

Kaynak eserler bölümünde çalışma konumuza ilişkin nitelikli ve konumuz açısından dikkate değer kaynakların tanıtılması amaçlanmaktadır. Eserlerin kim tarafından yazıldığı ve ele alınan kaynağın ne tür bilgiler içerdiğine kısaca yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda ele aldığımız temel kaynakların bazıları şunlardır:

İran Türkleri, San'an Azer tarafından yazılmıştır. Bu kitap, İran Türklerinin yaşadığı sancılı sürece ışık tutma açısından oldukça önem arz etmektedir. Mezkûr çalışma 1942 yılında basılmış olup bu dönemde yaşamış bir İran Türkünün gözlemlerinin ve yaşantılarının yazıya aktarılması ve İran'da Türk varlığına ışık tutması bakımından da dikkate değerdir.

Yadgar, genel müdürlüğünü Abbas Kabil'in yaptığı Pehleviler döneminde yayımlanan dergidir. Bu dergi toplam beş ciltte toplanmış olup elimizde bu neşriyatın kitap haline getirilmiş dört cildi bulunmaktadır. Çalışmamızda da bu ciltlerin çeşitli nüshalarından yararlandık. Derginin 1940'lı yıllarda yayımlanması, çalışmamız açısından önemlidir. Muhtevasında tarihî, içtimai ve edebî birçok konu bulunmaktadır.

Anılar, adlı hatırat Farah Pehlevi tarafından Fransızca olarak kaleme alınmış, Rukiye Öke tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Farah Pehlevi 1938 yılında Tahran'da doğmuştur. Babası Sohrab Diba İran ordusu subaylarından biridir. Farah, Sorbonne'de hukuk eğitimi almıştır. 1959 yılında Muhammed Rıza Pehlevi ile bir evlilik gerçekleştirmiştir. 1979 yılında devrimin olmasının akabinde sürgün hayatı yaşamıştır.

1980’de Mısır’ın Kahire şehrinde vefat etmiştir. Farah Pehlevi hatıratında yaşadığı dönemi anlatmakta olup eşi Muhammed Rıza Şah Pehlevi ve kayınpederi Rıza Şah Pehlevi dönemindeki siyasi gelişmelere de değinmiştir. Kitabın taraflı bir şekilde yazılması objektifliğine gölge düşürse de o dönemde yaşayan kişinin bizzat yaşamış olduğu anıları aktarması kitaba önem atfetmektedir.

The Shah’s Story, Muhammed Rıza Pehlevi tarafından kaleme alınan otobiyografi çalışmasıdır. Rıza Şah Pehlevi’nin oğlu olan Muhammed Rıza Pehlevi, 26 Ekim 1919 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının tahttan indirildiği 1941 yılında iktidara geçmiştir. Musaddık tarafından tahttan kısa süreliğine indirilmiştir. Musaddık’a darbe düzenlenmesinin akabinde Muhammed Rıza tekrar iktidara geçerek 1979 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür. Muhammed Rıza esere, babasının kişiliği ve siyasi faaliyetleriyle başlamıştır. Akabinde kendi faaliyetlerinden bahsetmiştir. Muhammed Rıza’nın ifadelerinde babasına hayranlığı ve onu taktir edici tutumu gözlemlenmektedir.

Hatırat-ı Melik Mansur Han Kaşkayı, Kaveh Bayat tarafından hazırlanmış olup Melik Mansur Han’ın hatıratlarından oluşmaktadır. Kaşkaylarda önemli bir figür olarak ortaya çıkan Melik Mansur Han, çalışmamızda bahsettiğimiz Kaşkay ilhanı Savled-üd Devle’nin oğullarından biridir. Melik Mansur Han’ın tanık olduğu olayları anlatması, ayrıntılı ve değerli bilgiler vermesi bakımından eserin önemi haizdir.

Pasoh be Tarih, Muhammed Rıza Pehlevi tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu eser, Şah’ın anlatılarından oluşmakta olup Rıza Şah dönemi hakkında bolca malumat içermektedir. Rıza Şah’ın oğlu tarafından kaleme alınması eserin mahiyetini arttırmıştır.

Karabağnameler, çeşitli yazarlar tarafından kaleme alınan, Karabağ tarihini anlatan kroniklerdir. İran ile yakın ilişki içerisinde bulunan Karabağ Hanlığı bilhassa Kaçarlar dönemi için önemlidir. Karabağ Tarihini aydınlatan en önemli kronik olan Karabağnamelerde İran adı çok fazla geçmektedir. Karabağnamelerde İran'a karşı olumsuz tutum yer almaktayken Ruslara karşı sempati söz konusudur. Karabağnamelerin genelinde, Karabağ Hanlığı'nın İran'a karşı Rusya'yı tercih etme temayülü gözlemlenmektedir. Bu durum kronik yazarlarının Rusya ile yakın temas halinde olmalarından kaynaklanmış olabilir. Nitekim Mirza Adıgüzel Bey ve Mirza Cemal Karabağlı'nın Rusya hizmetinde çalışmaktadır. Bazı olaylarda Karabağ Hanlarını haklı çıkarmaya çalışmışlar veya yaptıkları yanlışları haklı bir gerekçeye dayandırmışlardır. Bu durum, Hanların haklarını teslim etmeye fayda sağlamış buna karşın objektif anlatıma da gölge düşürmüştür. Karabağnameleri tasnif ederken neşri esas tutulmak suretiyle şu şekilde sıralamak mümkündür: Mirza Adıgüzel Bey'in "Karabağname (Bakü 2006)", Mirza Cemal Karabağlı'nın "Karabağ Tarihi (Bakü 2006)", Ahmet Bey Cevanşir'in "Karabağ Hanlığı'na Dair'(Bakü 2006)", Mirza Yusuf Karabaği'nin "Tarih-i Şerif (Bakü 2006)", Mir Mehdi Hazani'nin "Kitab-ı Tarih-i Karabağ (Bakü 2006)", Rızakulu Bey Mirza Cemaloğlu'nun "Penah Han ve İbrahim Han'ın Hakimiyetleri ve O Zamanki Hadiseler (Bakü 2006)", Mirza Rahim Fena'nın "Tarih-i Cedit-i Karabağ(Bakü 2006)", Baharlı'nın "Ahvalat-ı Karabağ (Bakü 2006)", Hasan İhfa Alizade'nin "Şuşa Şehri'nin Tarihi (Bakü 2006)", Hasan Ali Karadaği'nin "Karabağ Vilayetinin Kadim ve Cedid Keyfiyyet ve Övzaları (Bakü 2006)" (Keyfiyyet-Kalite, Övza-Durum), Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un "Gülistan-ı İrem (Bakü 2006)" olmak üzere 10 tanedir.

Farsname-i Nasiri, Hasan Fesayi tarafından yazılan toplam iki ciltlik eserdir. Çalışmada Safeviler, Afşarlar, Zendler ve Kaçarlar hakkında önemli malumat sunulmaktadır. Çalışma bilhassa Kaçar dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir.

İran Azerbaycanı Tedkik Raporu, 92 sayfadan oluşan Osmanlıca metindir.

Basım tarihi 1927 olup Türkiye Cumhuriyeti Erkanı Harbiyeyi Umumiye Matbaasında yayımlanmıştır. Metin istihbarat niteliği taşıması ve gizli olması nedeniyle yazarından söz edilmemektedir. Söz konusu metinde İran'ın siyasi, tarihi, içtimai, iktisadi ve kültürel özellikleri hakkında malumat vardır. Çalışma askeri amaç güdülerek basılsa ve kullanılsa da tarih, iktisat ve siyaset alanında çalışma yapacaklar açısından birinci el kaynak vazifesi görmektedir.

Kazzak, Asrı Rıza Şah Pehlevi, yazar ve çevirmenliği Mahmud Porşaleçi tarafından yapılan, Fransız Dış İşleri Bakanlığının belgelerine göre düzenlenmiş önemli bir çalışmadır. İçerisinde olaylar kronik şekilde tasniflendirilmektedir. Büyükelçilikler ve Bakanlıklar tarafından tutulan raporlardan istifade edilmesi eserin mahiyetini arttırmaktadır. Çalışma söz konusu dönem tarihine ayrıntılı şekilde ışık tutmakta olup 20. yüzyılda İran'ın siyasi tarihini çalışanlar için eşsiz bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Tahran Anıları, Memduh Şevket Esendal tarafından kaleme alınmıştır. Millî mücadelede katılan ve TBMM kurulduktan sonra Bakü ve Tahran'da (1925-1930) büyükelçilik görevinde bulunan Memduh Şevket Esendal'ın bu çalışması, bizzat yaşadığı olayları aktarması bakımından mühimdir. Eserde Rıza Şah'a ve dönemin muhalif unsurlarına karşı daha önce rastlamadığımız ilginç bilgiler bulunmaktadır.

İran Türkleri, Mehmed Emin Resulzade tarafından kaleme alınan, kitap şeklinde derlenen çalışmadır. Dönemin Azerbaycan'ında önemli görevler icra eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında önemli etki sahibi ve söz konusu devletin ilk cumhurbaşkanı olan Mehmed Emin Resulzade'nin bu kitabı, çalışmamız için oldukça önem arz etmektedir. Mehmed Emin Resulzade, İran'dan ayrılmak zorunda kalmasının akabinde İstanbul'a gelmiştir. İlk yazılarını 1912 yılında Türk Yurdu

dergisinde yayımlamaya başlayan Resulzade, İran Türkleri başlığı altında altı makale kaleme almıştır. Bu makaleler birbirlerinin devamı niteliğinde olup hem İran'daki Türk varlığına hem de yakın tarihe ışık tutması bakımından oldukça önemlidir. Bu makalelere önem atfeden bir diğer mesele de İran'ı çok iyi bilen biri tarafından kaleme alınmış olunmasıdır. Bu makaleler İran'da yaşayan Türk varlığının duyurulmasına katkı sağlamıştır.

B. Araştırma Eserleri

Religion-State Relations in Turkey and Iran: Ideologies, Institutions and International Influences, Agah Hazır tarafından yazılmıştır. Mezkûr kitap, Rıza Şah'ın özellikle de ulemayla ilişkileri ve yaptığı bazı reformlar hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra kitapta; Türkiye'yle İran arasındaki ilişkilere de geniş kapsamlı yer verilmiştir.

Siyah Çadorha, Tahkiki Ez Zendeği-yi Merdom-i İl-i Kaşkayi, Menuçehr Kiyani tarafından yazılmıştır. Bu kitap, toplam 502 sayfadan oluşmakta olup tüm kısımları Kaşkaylara ayrılmıştır. Çalışma genel itibariyle sosyokültürel ağırlıkta olmakla birlikte tarihî bilgilerle de zenginleştirilmiştir. Bu kitap; Kaşkay Türklerinin coğrafyası, edebiyatı, tarihi, devlet teşkilatı, ev, giyim, kuşam, avcılık, gıda ve ticaretleriyle ilgili malumat sunmaktadır. Söz konusu eserde söz konusu aşiretin tarihi hakkında da önemli bilgiler yer almaktadır.

The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921-1941, Stephaine Cronin tarafından editörlüğü yapılan, Homa Katozian, Stephaine Cronin, Vanessa Martin, Michael Zirinsky, Afshin Marashi, Rudi Matthee, Mehrzad Boroujerdi, Jasamin Rostam-Kolayi, Shireen Mahdavi, H. E. Chehabi, Kaveh Bayat,

Richard Tapper gibi isimlerin yazılarıyla katkıda bulunduğu çeşitli makalelerden derlenen bir kitaptır. Çalışma Rıza Şah döneminin siyasi, idari, sosyal ve kültürel alanlardaki gelişmelerine ışık tutmaktadır. Söz konusu yazarlar makalelerini titizlikle hazırlayarak çalıştıkları konu üzerine orijinal bilgiler nakletmişlerdir.

Kesret Kovmi ve Hüviyet-i Milli İraniyan, Seyyid Ziyaeddin Sadır El Eşrefi tarafından kaleme alınmıştır. El Eşrefi, Tebriz'in en kültürlü ailelerinden biri olan Sultan El-Kara'i ailesine mensuptur. Gençlik hayatının başlangıcında amcası ve aynı zamanda öğretmeni olan Cafer Sultan El-Kara'i'nin bilgi denizinden fazlaca istifade etti. Sorbonne Üniversitesi'nde İktisadi-İçtimai alanda doktorasını tamamladı. El Eşrefi; içtimai, tarihî ve kültürel alanlarda çeşitli makaleler yayımlamış olup bu çalışmalardan bazısını üniversite bünyesinde bastırmıştır. Bu çalışma, İran toplumunun en tartışmalı konularından biri olan kimlik meselesi üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışmada “kimlik, İranlıların kimlik anlayışı, kimliğin çeşitli faktörler üzerindeki yeri” ayrıntılı şekilde tahlil edilmiştir.

Iran A Modern History, Abbas Amanat tarafından kaleme alınmıştır. Amanat, Yale Üniversitesi'nin Tarih bölümünde öğretim üyeliği yapmaktadır. Söz konusu kitap İran modern tarihini Safevilerden başlatarak 1989'lu tarihlere kadar getirmektedir. İran'ın modern tarihinin Safevilerle başlaması da dikkat çekici bir hadisedir. Bu durum İran'da modern tarih kapsamında çalışma yapan tarihçilerin çoğunda görülmektedir. Bazı tarihçiler ise modern tarihi Kaçar döneminin sonlarından başlatmaktadır. Abbas Amanat çalışmasında İran'ın modern tarihini siyasi açıdan kapsamlı şekilde ele almıştır.

İran Halkları El Kitabı, Rafael Blaga tarafından kaleme alınmıştır. Adı geçen çalışma, İran'daki tüm etnik grupları genel çerçevede ele alması bakımından önemlidir.

Çalışma sadece siyasi mahiyette olmayıp dil, din, milliyet ve nüfus hakkında bilgiler de barındırmaktadır.

İl-i Kaşkayi Der Tarih-i Muasır-ı İran adlı çalışma, Mansur Nasiri Tayyibi tarafından ele alınmıştır. Bu çalışmada Kaçarlar döneminden başlayarak Pehleviler döneminin sonuna kadar süre gelen Kaşkayların modern tarihine ilişkin önemli olaylar yer almaktadır.

Türklerin İranı Yakın Gelecek, Recep Albayrak tarafından yazılmıştır. Bu çalışma iki cilt halinde olup İran'daki Türk topluluklarına ayrılmıştır.

Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik, Yalçın Sarıkaya tarafından yazılmıştır. Bu kitap, Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik politikalarını anlamak için başvuru olan önemli çalışmalardandır. İran'da milliyetçilik politikalarının başlamasını kısaca alan kitap, bilhassa Rıza Şah Pehlevi dönemi ve bu devrin Azerbaycan Türklerine ve milliyetçiliğe etkisi üzerinde ayrıntılı şekilde durmaktadır.

İran'da Etnopolitik Hareketler, Gülara Yenisey tarafından kaleme alınmıştır. Çalışma, giriş ve sonuç istisna olmak kaydıyla toplam yedi bölümden oluşmaktadır. Yazar çalışmada, "İran'da etnik çatışma var mıdır?, Çatışma varsa nedenleri nelerdir?, Hangi şartlarda çatışma isyana dönüşmektedir?, İsyanların ortaya çıkışı, yükselişi ve bastırılmasındaki faktörler nelerdir?, İsyanların bastırılmasında etnik gruplar arasındaki baskın olanla tâbi olan grupların seçkinlerinin çıkarları ne kadar etkilidir? , Etnopolitik hareketlerin çökmesi sonucu kitlelerin ve seçkinlerin seçimleri arasında bir ilişki var mıdır?, İsyanların bastırılması, etnik grupların tamamen sindirilmesi mi yoksa bir süre içinde tekrar güçlenmek için zaman kazanması mı anlamına gelmektedir?" gibi sorulara cevap aradığını belirtmektedir. İran'daki etnik

dinamikleri etnik dengeler açısından incelemenin önemi, ülkenin çok etnikli yapısının politik kararlar üzerinde nasıl etki yaptığı, etno-politik hareketleri besleyen kaynakların neler olduğu, yakın gelecekte ülkenin hangi boyutta gelişmelerle karşılaşacağı yazarın cevaplamaya çalıştığı diğer soruları oluşturmaktadır. Çalışma Rıza Şah dönemindeki etnopolitik hareketlere ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

Siyaset-i Aşairi Devlet-i Pehlevi-yi Evvel adlı çalışma, Nefisi Vaaze (Şehristani) tarafından kaleme alınmış olup Rıza Şah Pehlevi'nin aşiretler üzerine uygulamış olduğu silahsızlandırma, zorunlu askerlik, yerleşik hayata geçirme, kılık kıyafet kanunu kapsamında geleneksel kıyafetlerin yasaklanması gibi uygulamalara odaklanılmış bir çalışmadır. Bu çalışma, İran'da yaşayan Türk aşiretlere yönelik de dikkate değer bilgiler barındırması açısından çalışmamız için oldukça önemlidir.

Butan-ı Halaç, (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerine Akisleri), Emel Esin tarafından yazılmıştır. Araştırmacı yazar, kültür ve sanat tarihçisi olan Emel Esin, “Milliyetçilik Cereyanları ve Yunan İhtilali Devrinde Osmanlı Müelliflerinin Devlet Mefhumu” başlıklı teziyle Paris Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünü tamamlamıştır. “Türk İkonografisinde Ejder” başlıklı teziyle ise Paris Sorbonne Üniversitesinde doktorasını tamamlamıştır. Emel Esin'in Halaçlarla ilgili çalışması; yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bu topluluğa ışık tutması bakımından önemlidir. Halaçlar hakkında çok az çalışmanın olması eserin mahiyetini arttırmaktadır.

Modern İran Tarihi, Ervand Abrahamian tarafından İngilizce olarak kaleme alınan, Dilek Şendil'in Türkçeye kazandırdığı çalışmadır. Ermeni bir aileye mensup olan ve Tahran'da doğan Ervand Abrahamian, İlkokul üçüncü sınıfa kadar Tahran'ın Mehr okulunda eğitim aldı. Daha sonra İngiltere'de bir yatılı okula gönderildi. 1963 yılında Oxford Üniversitesi'nden mezun oldu. Abrahamian 1969 yılında Coumbia'dan

“İran Siyasetinin Sosyal Temeli: Tudeh Partisi 1941-5” başlıklı teziyle doktora derecesini aldı. Abrahamian’ın Modern İran Tarihi adlı eseri; İran’ın 20. yüzyıl siyasi tarihine ışık tutmaktadır. Meşrutî Devrim ve getirdiği siyasi konjonktür incelenmiş olup Rıza Şah döneminin toplumda meydana getirdiği değişimler üzerinde durulmuştur. Rıza Şah dönemiyle ilgili önemli bilgilerin yer alması bakımından çalışma önem arz etmektedir.

Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği, Brenda Shaffer tarafından İngilizce yazılan, Ali Gara tarafından Türkçeye kazandırılan çalışmadır. Brenda Shaffer, Harvard Üniversitesi Kenedy Yönetim Okulu’nda Hazar Programı’nın Araştırma Başkanlığı görevini icra etmektedir. Shaffer İran konusunda uzmanlaşmış olup Rus-İran ilişkileri, İran’daki etnik durum, Orta Asya, Kafkasya ve Hazar bölgesinde İran politikası üzerine çalışmalar yürütmüştür. Shaffer, Kudüs İbrani Üniversitesi’nde ders vermektedir. Yazar “Genç Truman Bilim Adamı” ödülünü almaya mazhar olmuştur. Brenda Shaffer’ın “Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği” adlı çalışmasında yer alan ifadelerden kitabın İngilizce olan ilk basımının İngilizce konuşan insanlara Azerbaycan ve İran’da yaşayan azınlıkları tanıtmak için yazıldığı görülmektedir. Türkçe olan basımın ise Türk dünyasına Azerbaycan ve İran’da yaşayan Türkleri tanıtmak amacı ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmanın muhtevası incelendiğinde İran’daki azınlıkların yaşadıkları problemlere ışık tutma gayesi gözlemlenmektedir. Yazar yer yer tekrara düşse de çalışma, İran’daki Türklerin bilhassa Azerbaycan Türklerinin varlığına ve İran’daki yerine dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

The Qashqa’i Nomads of Fars, Pierre Oberling tarafından yazılan Kaşkaylar hakkında önemli bilgiler içeren çalışmadır. Şair, Etnolog ve Tarihçi olan Pierre Oberling, ilk araştırmasında İran’daki Türk halkları üzerine odaklanmıştır. Bu eser,

Kaşkay aşiretini çalışmak isteyenler için önemli bir kaynaktır. Çalışma 1974 yılında İngilizce olarak kaleme alınmıştır. Çalışmada Kaşkaylar ayrıntılı şekilde incelenmiş olup siyasi mahiyetlidir. Yazar yer yer Kaşkayların sosyokültürel ve ekonomik yapısı hakkında malumat vererek esere renk katmıştır.

Sınır Kurguları İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946), Firoozeh Kashani-Sabet'in kaleme aldığı, Duygu Şendağ'ın da Türkçeye kazandırdığı önemli bir çalışmadır. Söz konusu çalışmada milliyetçi temalı yaklaşım dikkati çekmektedir. Eserin muhtevasında milli söylemler yer almakta olup Rıza Şah dönemine de bir bölüm ayrılmıştır.

İran Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi, Richard Tapper tarafından kaleme alınan, F. Dilek Özdemir tarafından Türkçeye kazandırılan önemli bir çalışmadır. Kitap; Şahseven toplumuna ilişkin ayrıntılı bilgi vermesi bakımından önemlidir. Şahsevenlerin siyasi durumu hakkında sınırlı sayıda çalışma olması, yazarın ve eserin ehemmiyetini arttırmaktadır. Yazarın objektif bakış açısı sergilemesi de eserin niteliğini arttıran önemli unsurlardandır.

Zendeği-yi Por Macera-yı Rıza Şah, İskender Deldom tarafından yazılmış olup toplam iki ciltten oluşmaktadır. Eserin birinci cildinde Rıza Şah'ın aile tarihine geniş bir şekilde yer verilmektedir. Bunun yanı sıra bu dönemde yaşayan bazı isimler incelenmiştir. Atatürk ve Rıza Şah ilişkilerine yer vermesi, kendi ağızlarından birbirlerine yazdıkları mektuplar bulunması çalışmaya önem katmaktadır. Bu kısımda dikkatimizi çeken nokta Rıza Şah'a karşı sert eleştirilerin de yer almasıdır. Yer yer Rıza Şah döneminde gerçekleşen bazı siyasi olaylardan bahsedilmiştir. Çalışmada dönemin matbuatına ilişkin kısa bilgiler de bulunmaktadır.

İran Türkmenleri (1881-1979), Ahmet Annaberdiyev tarafından Marmara Üniversitesinde 2006 yılında tamamlanmış doktora tezidir. Tez İran Türkmenlerini ayrıntılı şekilde ele alan derli toplu çalışmadır. Rıza Şah döneminde İran Türkmenlerine dair bilgiler yer alıyor oluşu da tezimiz açısından önem arz etmektedir.

Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002), Enver Uzun tarafından kaleme alınmıştır. Bu kitapta İran'ın basın hayatını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Yazar gazete ve dergi isimlerini tek tek toparlamış, neşriyatlar hakkında kısa tanıtıcı bilgiler vermiştir. İran Basını ile ilgili kapsamlı çalışmaların olmaması eseri kıymetlendirmektedir.

The Qashqa'i of Iran, Lois Beck tarafından yazılmıştır. Beck bu çalışmada; Kaşkayların tarihi ve kültürel yönü hakkında genel bilgiler vermektedir. Çalışmada Beck, bilhassa Kaşkay halıları üzerinde durarak ham bilgileri görsellerle renklendirmiştir.

C. Yöntem ve Karşılaşılan Sorunlar

İran nüfusu içerisinde hatırı sayılır derecede bir nüfusu oluşturan Türk toplulukları, yaklaşık bin asır boyunca İran'da hâkim güç unsuru oluşturmışlardır. Özellikle Kaçarlar döneminde daha da belirginleşen Farsçılık hareketleri ve Farslaşma süreci, siyasi iktidarın Türklerin elinde olmasından dolayı kendini daha çok kültürel ve iktisadi alanlarda göstermiştir. Türklerin siyasi hakimiyeti de kaybetmesinin ardından iktidarı ele geçiren Rıza Şah'la birlikte ise halihazırda var olan Farsçılık politikaları siyasi alanda da kendini göstermeye başlamıştır.

Rıza Şah dönemi, İran'daki Fars dışı unsurların ve özellikle de Türk topluluklarının kendilerine yönelik asimile politikalarıyla karşı karşıya kaldıkları bir dönem olarak karakterize edilebilir. Bu dönemde İran'ın resmi politikası haline gelen yönetimin İran'daki Türk topluluklarına karşı asimile ve pasifize etmeye dayanan politikaları ve bu politikaların tarihsel arka planları ve yine söz konusu politikalara karşı Türk topluluklarının verdikleri tepkiler ile bu politikaların Türk topluluklarının siyasi ve kültürel hayatlarında yarattığı sonuçlar çalışmanın sorunsallaştırdığı temel argümanları oluşturmaktadır.

Çalışmamız İran'da yaşayan Türk topluluklarının siyasi ve kültürel varlıklarına ışık tutmak üzere hazırlanmıştır. Bu çalışma, yaklaşık 30 milyondan fazla Türk'ün yaşadığı düşünülen İran'da, 1925 yılında yönetimin el değiştirmesiyle birlikte Fars eksenli ulus devlet oluşturma politikalarının sonucu olarak Türklere karşı uygulanan pasifizasyon temelli uygulamaları ve bu politikaların Türk topluluklarında yarattığı etki ve tepkileri ortaya koyma amacıyla hazırlanmıştır.

İran'da geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Türk topluluklarının özellikle Rıza Şah dönemindeki varlıklarına, yaşadıkları problemlere, kendilerine uygulanan asimile ve pasifize politikalarına gösterdikleri tepkileri ortaya koymak üzere hazırlanan bu çalışmanın, ele aldığı dönemdeki bir boşluğu dolduracağı ve yine bu alanda yapılacak başka çalışmalara katkı sunacağı kanısındayız. Zira ele alınan konu, İran'da yaşayan Türk topluluklarının, tarihin bu dönemindeki siyasi ve kültürel varlıklarını ele almasının yanı sıra Türkiye'nin yakın komşusu olan İran'da yaşanan etnik temelli politikaları dikkate almaktadır.

Ele aldığımız konularla ilgili taradığımız literatürlerde genel olarak karşılaştığımız sorunların başında, ulaştığımız bilgilerin objektifliklerinin tartışmalı

olması gelmektedir. Örneğin İran'ın etnik temelli nüfusuna dair farklı kanallardan aktarılan bilgilere bakıldığında belirli amaçlar güdümünde birbirinden farklı ve tartışmalı rakamların ileri sürüldüğü görülmektedir. Bunların nedenlerine bakıldığında bazı kaynakların ideolojik temelli, bazılarının güvenlik kaygısıyla, diğer bazılarının da İran'a yönelik taşımış oldukları emperyalist hedefler doğrultusunda görüşler ileri sundukları anlaşılmaktadır. Bir diğer örnek ise İran'da yaşayan eski medeniyetlerin Türklüğü/Farşlığı hususunda zikredilebilir. Bu medeniyetlerin kökenlerine dair kesinleşmiş bilgiler bulunmamasına karşın bunların Fars ya da Türk olduğuna dair kesin yargılar ileri sürülebilmektedir.

Araştırmamızda karşılaştığımız zorluklardan biri de il, aşiret ve kabile gibi kavramların iç içe geçmesi, hepsinin ortak bir paydada kullanılması hususudur. Örneğin Kaşkayları ele aldığımızda bazı kaynaklarda onlardan Kaşkay aşireti, bazı kaynaklarda Kaşkay kabilesi, bazı kaynaklarda Kaşkay ili şeklinde söz edilmektedir. Bu ibarelerden her biri aynı topluluğa mensup üyelerin tamamını ifade etmekle birlikte söz konusu kavramların nitelik ve nicelik açısından ihtiva ettikleri sınırlar tam olarak net değildir. Örneğin siyasi literatürde genellikle il kavramı karşımıza çıkarken Sosyolojik ve Antropolojik içerikli literatürde ise kabile ve aşiret kavramları daha sık karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı durumun Şahsevenler için de söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Tüm bunların yanı sıra belirtmek gerekir ki bu çalışmanın da hedef dönemi olan Rıza Şah Pehlevi döneminde yaşayan toplulukları/aşiretleri/illeri çalışmak çeşitli nedenlerle oldukça güçtür. Bu nedenlerin başında Pehlevi dönemini esas alan kaynakların kendine has giriftleşmiş dokusu gelmektedir. Örneğin Pehlevi dönemi üzerine yazı yazan tarihçi ve sosyologların büyük kısmı kendi ideolojik duygularından sıyrılamamış ve söz konusu dönemi ya çok mükemmel gösterme ya da olumsuz olduğunu düşündükleri yönlerde vurgu yapma eğilimi içerisinde olmuşlardır. Bu durum da kaynakların objektifliğini tartışmalı hale getirmekle birlikte bu döneme yönelik

Çalışma yapacak olan araştırmacıları kendi ideolojik dūřünceleri doğrultusunda yönlendirme amacı taşımakta ve onları çeşitli tuzaklara sürükleme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Örneęin Türk toplulukları eksenli baktığımızda bazı kaynaklarda Rıza řah Pehlevi'nin salt modernleşme politikaları üzerinde durularak genelde gayrı Fars unsurlara ve özelde Türk topluluklarına yönelik yürütölen olumsuz politikalar göz ardı edilmişken diğer bazı kaynaklarda ise Rıza řah'ın tek amacının Türk kimliğini yok etmek -anti Türkçü- olduğu ileri sürölerek İran'da yaşayan ve Türk olmayan diğer gayrı Fars unsurlara yönelik politikalar göz ardı edilmekte ve tarihsel verileri de sahip oldukları bu ideolojik eğilimler doğrultusunda açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra yine bu dönemdeki Türk topluluklarına dair yazılan kaynakların da Rıza řah'ın söz konusu politikalarını yüzeysel olarak ele aldıkları görölmektedir. Öte yandan etnik temelli çalışmaların nicelik olarak azlığı ve nitelik olarak yetersiz olmaları da ele aldığımız konularda daha ayrıntılı bilgilere ulaşma imkanını sınırlayan bir etken olmuştur.

Çalışmamızda karşılaştığımız bir diğer önemli zorluk ise ele aldığımız konunun kapsam itibariyle geniş olması hususudur. Bunun nedeni konuyu bütöncöl bir perspektifle ele almamız gerektiği noktasındaki inanç uyarınca Rıza şah'ın politikalarını tüm Türk toplulukları ekseninde ele almanın daha faydalı olacağı yönündeki kanaatin ağır basmasıdır.

Yine belirtmemiz gereken diğer bir husus da ele aldığımız çalışmaya yönelik İran arşivlerinde mevcut olması kuvvetle muhtemel kaynaklara erişim imkanının zorluğudur. Zira İran'da etnik kimliklere yönelik çalışma yapmak oldukça zordur ve bununla ilgili çalışmalar çoğunlukla İran dışında yapılmıştır. Yine son olarak tezi hazırlama sürecimin son bir yılını İran'da geçirmiş olmama rağmen korona virüs salgınının getirmiş olduğu kısıtlı faaliyet alanı dolayısıyla da çeşitli zorluklarla karşılaştık.

İran’la ilişkilerimizi geliştirmek ve Türkiye’nin üreteceği/uygulayacağı politikalara katkı sağlayabilmek açısından İran’a yönelik çalışmalar önem arz etmektedir. Yakın komşumuz İran’ın nüfusunun hatırı sayılır bir çoğunluğunu Türk topluluklarının oluşturmasına karşın lkemizde İran’da yaşayan Türk topluluklarına yönelik çalışmaların nicelik açısından yeterli olmadığı kanaatindeyiz. Çalışmada İran’da yaşayan Türk topluluklarının bütüncöl olarak ele alınması ve çeşitli literatürlerden yararlanılarak kapsamlı bir metin ortaya konulmasıyla bu konuya yönelik mevcut eksikliğin bir ölçüde giderilmiş olacağını ümit etmekteyiz. Ayrıca çalışmanın bu alanla ilgili araştırma yapmak isteyenlere de yardımcı olacağını umuyoruz.

GİRİŞ

Çalışmamızda önemli bir tema olan İran-Turan mücadelesinin kökleri çok eski tarihlere uzanmaktadır. İran'ın Sasani dönemine ait dinî ve millî kaynaklarında; Türk yurdu Turan; Türkler ise Turanî olarak isimlendirilmiştir¹. Bu tabir İran'ı mütemadiyen rahatsız eden, Ceyhun² Nehri'nin ötesindeki toplulukları nitelendirmek için kullanılmıştır³. Turan kelimesinin en yaygın şekilde kabul edilen açıklaması Tur sözcüğüne Farsça “an” çoğul ekinin getirilmesiyle oluşturulduğuna dayanan görüştür. Tur kavram olarak İranlılar tarafından Türklerin atası olan Tur'a atfedilen bir sözcüktür. Bunun yanı sıra söz konusu kavram Farsça “cesaret, yiğitlik” anlamlarına karşılık gelmektedir⁴.

İran isminin kökeni ise Sankritçe Aryan⁵ sözcüğünden gelmektedir⁶. Bu tabir, Zerdüştlüğün kitabı olan Avesta'da rastlanan Proto-İrani terim olan Aryanam'dan

¹ Yılmaz Karadeniz, “İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, Eylül-Ekim 2011, S. 26, s. 1.

² Ceyhun ismi hakkında ihtilaflı açıklamalar bulunmaktadır. Özbekistan'da yayınlanan “İpek Yolu Efsaneleri” adlı eserde Ceyhun kelimesi “deli, çılgın” anlamlarıyla izah edilmiştir. Rivayete göre Harezmi hükümdarı oğluyla birlikte nehir kıyısında yürürlerken “Aferin benim Ceyhun oğlum” şeklinde hitap etmekteymiş. Böylece nehrin adı Ceyhun olarak anılmaya başlanmış. İslam Ansiklopedilerinde Ceyhun isminin Farslar ve Araplar tarafından verildiği belirtilmektedir. Bu nehir Türkçe “Amu Derya” olarak bilinirken bu nehir Yunancadan Batı dillerine ise “Oxus” şeklinde geçmiştir. Nehrin Sasaniiler zamanındaki adı “Veh-rod/Behrod”dur. Haritalardaysa nehrin ismi Türkçe “Uzboy” şeklinde kullanılırken daha da eski belgelerde, “kagan ögüzü/hakan nehri” şeklinde geçmektedir. Bazı rivayetlerde Belh'in “İskenderiye” ismiyle Makedonyalı İskender tarafından tesis edildiği kaydedilmektedir. Söz konusu nehir için kullanılan bir diğer tabirse “Belh Nehri”dir. Bkz.; Mesudi, **Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2017, s. 79.

³ Osman Karatay, **İran ile Turan**, İstanbul, Karam Yayınları, 2003, s. 25.

⁴ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Aralık 2011, C. XXVI, S. 2, s. 362.

⁵ Aryan kelimesi “doğuştan iyi” anlamına gelmektedir. Bkz.; Reza Zia Ebrahimi, “Öz-Şarklılaştırma ve Yersizleştirme: İran'da “Aryan” Tartışmasının Kullanımları ve Suistimalleri”, **Maduniyet**, Ankara, Temmuz, Ağustos, Eylül 2019, s. 125. Bazı müelliflere göre ise Aryan sözcüğü “asil, soylu” anlamına gelmektedir. Arya(n) ibaresi, Eski Farsçadan Pehleviceye geçerken Er(an) (Partça, Aryan) şekline dönüşmüştür.

Farsçaya geçmiştir. Farsçadan intikal eden Eran mefhumuna, İran mıntıkasında Nakş-ı Rüstem'deki I. Ardeşir'in taç giyme törenini tasavvur eden bir kabartmanın yanında rastlanmıştır. I. Ardeşir (224-242) zamanında söz konusu kelime devletten çok coğrafyayı karşılamaktadır⁷. İran adı ilk kez Avesta'da⁸ İranviç şeklinde geçmektedir. Bu tabir Avesta'da Harezm⁹ civarındaki bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır. Perslerin bu adı kullandıklarına ya da bildiklerine dair bilgiler net değildir¹⁰.

Selçuklulardan Kaçarlara kadar hiçbir devlet bu adı resmî anlamda kullanmamıştır. Kaçarlar dönemine ait bazı vesikalarda Memalik-i Mahruse-i İran (Birleşik İran Eyaletleri/Korunmuş İran Memleketleri) ibaresi geçmektedir. Ancak bu örnek mevcut olsa da dış dünyada genel olarak Devlet-i Âl-i Kaçar şeklinde

Zamanla tüm İranlıları ihtiva eden bir söz haline gelmiştir. Bkz.; Mehmet Alıcı, “İslam Öncesi İran’da Dini Düşünce”, **İran Düşünce Tarihi**, Ankara, İram Yayınları, 2019, s. 15. Orta Asya’yı bütün medeniyetlerin beşiği olarak telakki eden Kont Arthur de Gobineau, Ari vatanının Sogdiana (Özbekistan) olduğunu savunmuştur. Lorenzo Burge de Aryanların menşelerini Orta Asya’yla ilişkilendirmiştir. Aryan düşüncesinde, atı evcilleştiren ve tekerlekli savaş arabalarını ilk kez kullananların Aryanlar olduğu kabul edilmiştir. Bkz.; Ulaş Töre Sivrioğlu, “Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi”, **Akademik Düşünce ve Tarih Dergisi**, Ağustos 2015, C. 2, S. 6, s. 4-6.

⁶ Bülent Demirdurak, Fahrâd Shakib Pilehroud, **İran**, İstanbul, Gita Yayınları, 2015, s. 8.

⁷ Metin Erendor, **İran’da Türk Kimliği**, İstanbul, Çalış-Ofset Matbaacılık, 2018, s. 33-34.

⁸ Avesta, bilge Tanrı Ahuramazda tarafından İran peygamberi Zerdüş’t’e vahiy olarak geldiğine inanılan kutsal kitaptır. Bkz.; Nimet Yıldırım, “Zerdüş’tün Kutsal Kitabı Avesta”, s. 148. Avesta’nın ilk kez yazıya geçiriliş tarihi, Sasaniler dönemine tekabül etmektedir. Bkz.; Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul, Telos Yayınları, 2002, s. 33. Avesta’nın altın harflerle öküz derisine yazıldığı ancak İskender tarafından yok edildiği iddiaları mevcuttur. Söz konusu kitabı batı dillerine ilk çeviren kişi Anquetil’du Peron adlı bir Fransız’dır. Avesta’nın Yaş adlı bölümünde Hint-İran dönemine ait bazı masallar yer almaktadır. Avesta’da hem kahramanların hem de kötü karakterlilerin taptığı Anahita Tanrısının rolü mühimdir. Tanrıça’nın iyi ve kötü arasındaki çekişmedeki başat rolü, İran ve Turan mücadelelerinde görülmektedir. Bkz.; Vesta Sarkhosh Curtis, **İran Mitleri**, Çev. Fatma Esra Aslan, Ankara, Phoneix Yayınları, 2016, s. 12-18.

⁹ İslam coğrafyacılarından bazıları Hârizm’i (Hârezm, Harzem); batıda Oğuz Türklerinin ülkesinin, doğuda Maverâünnehr’in yer aldığı; kuzeyde ise Türk topraklarıyla çevrili olan bir ülke olarak tanımlamıştır. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Harizm”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, C. 16, s. 217.

¹⁰ İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2009, s. 738.

tanınmaktaydı¹¹. Dış dünyada 1935 yılına kadar Persia¹² ve benzeri isimlerle tanınan bu bölgeye resmî olarak İran adını veren Rıza Şah Pehlevi olmuştur. Bu tarih itibariyle İran adı resmî olarak kullanılmaya başlanmıştır¹³.

İran-Turan olgusu, M.Ö. 2. bin ortalarından itibaren ortaya çıkmıştır. Sasaniler döneminden itibaren iki kavim arasındaki savaşlar artmış, bu savaşlar Zerdüşt kitaplarına ve millî destanlara konu olmuştur. Avesta'da ve İranlılık ruhunun canlı bir şekilde tasvir edildiği bir kitap olan Şehname'de¹⁴ İran-Turan savaşlarına rastlamak mümkündür. Daha önce de işaret edildiği üzere söz konusu kaynaklardan edinilen bilgilerden Turan kavramıyla Türklerin yaşadığı Türkistan'ın kastedilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kaynaklarda geçen Tur kavmi ile ise Türklerin efsanevi hükümdarı olan Afrasiyab'ın soyu kastedilmektedir. Şehname ve Avesta'da Turanîlerin tarımla uğraşmadıkları ve göçebe yaşadıklarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Buna karşın İranlılar ise tarımla meşgul olan, medeniyet tesis eden, ziraat ve imar faaliyetleriyle dünyaya yeni şeyler katan bir kavim olarak tasvir edilmiştir¹⁵.

¹¹ İsmail Mehmetov, 2009, s. 738.

¹² Rıza Şah döneminde ülke adının İran olarak değiştirilmesine gerekçe olarak o döneme kadar kullanılan Persia adının Kaçarların gerilemesini çağrıştırdığı; İran isminin ise Aryanların eski görkemini ve ortaya çıktıkları bölgeyi akla getirdiği ileri sürülmüştür. Bkz. Ervand Abrahamian, 2017, s. 114. Rıza Şah'ın İran ismini seçmesindeki bir diğer neden Nazi Almanyası propagandalarına uyarak Almanlarla aynı ırktan -Arî (Aryayî) ırkından olduklarını ispatlamaya çalışmaları ve İngiliz ve Rus güçlerine karşı Almanların desteğini kazanma isteğidir. Bkz. Abdullah Gündoğdu, "İran Tarih Yazımında Türkler", **Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2008, s. 458-459.

¹³ Metin Erendor, 2018, s. 34.

¹⁴ Şehname, asıl adı Ebu'l Kasım Mansur bin Hasan olan Firdevsi tarafından kaleme alınmıştır. Firdevsi tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınmaya başlanan Şehnamenin son şeklini aldığı tarih 1018 yılına denk gelmektedir. Bkz.; Mehmet Korkmaz, **Zerdüşt Dini İran Mitolojisi**, Ankara, Alter Yayınları, 2010, s. 282-286. Şehname yapısal açıdan ulusal destan özelliği taşımakta olup içeriğinde efsanevi ve tarihsel hikayeleri barındırmaktadır.

¹⁵ Yılmaz Karadeniz, 2011, s. 2-4.

Efsaneye göre Feridun¹⁶ dünyayı üç bölgeye taksim etmiştir. Rum ve Batı'yı Selm'e; Çin ve Turan'ı (Türk Yurdu) Tur'a; İran ve Arabistan'ı İrec'a verdi¹⁷. Şehname'ye göre bu paylaşımda dünyanın merkezi olarak telakki edilen Mezopotamya'nın İrec'e verilmesini kabullenemeyen Tur ve Selm hileyle İrec'i öldürürler. Daha sonra Feridun, İrec'in kızından olan Menuçehr'i büyütür ve İran'ın hükümdarı yapar. Menuçehr, atasının intikamını almak için Selm ve Tur ile mücadeleye girişir. Mücadele sonucunda Tur'u öldürür. Turan ile İran birbirine sınırı olup düşmanlık besleyen iki devlet haline gelir. İran tahtında Menuçehr bulunurken Turan tahtında Afrasiyab¹⁸'ın babası Puşang vardır. İran hükümdarının ölümünü haber alan Afrasiyab ile babası Puşang, birbirleriyle İran hakkında düşünce paylaşımında bulunurlar. Afrasiyab İran'la savaşarak atası Tur'un intikamını almak isterken Puşang'ın diğer oğlu Ağriraz (Alp Arız) savaşmak istemez. Nihayetinde savaş kararı çıkar. Afrasiyab ordusunun İran üzerine yürümesiyle Dehistan bölgesinde mücadele meydana gelir. Türk ordusunun başında Barman adlı komutan, İran ordusunun başında ise İran kumandanının kardeşi Kubad yer alır. İki ordunun karşılaşmasında Barman'ın birlikleri zafer kazanır. Bundan sonra iki ordunun arasında şiddetli çarpışmalar olur. Bu çarpışmalardan Afrasiyab'ın ordusu başarı kazanarak çıkar. İran hükümdarı ise Dehistan kalesine çekilir. Bunun üzerine Afrasiyab kaleyi kuşatıp hükümdarı ele geçirir. İran'a

¹⁶ Feridun; İran destani hükümdarlarından olan Cemşid'in soyundan gelen Atbin'in (Abtin) oğlu olarak geçmektedir. Feridun efsanesi Firdevsi'nin Şehnamesi ve yine bu tarz pek çok eserde geçmektedir. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Ferîdun", **Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, C. 12, s. 396.

¹⁷ A. Shapur Shahbazi, "İraj", **Encyclopædia Iranica**, Erişim Tarihi: 10.12.2017.

¹⁸ Karahanlılar daha sonra da Selçuklu hanedanı Afrasiyab'la ilişkilendirilmektedir. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib eserlerinde, Alp Er Tunga'yla Afrasiyab'ı eşleştirmektedir. Ayrıca "han" unvanına dikkat çekilerek bunun Türklerde kullanılan bir unvan olduğunu, Afrasiyab'ın da oğullarına "han" dediğini ifade etmiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara, TTK, 1995, C. 2, s. 57-59. Cüveyni'ye Uygurların türeyişine ilişkin efsanelerde Uygur kağanı Böğü Han'la Afrasiyab'ın aynı kişi olduğunu düşünmektedir. Bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara, Berikan Yayınları, 2015, s. 218. Alp Er Tunga adlı Türk destan kahramanının adı Buka Han diye de geçmektedir. Bkz. Jean Poul Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara, Bilgesu Yayınları, 2011, s. 25.

bağlı Kabil ülkesinin padişahı Zâl'ın İranlılara yardıma gelmesi olayların seyrini değiştirir. Gelen bu yardım neticesinde Turan ordusu dağılır. Bu duruma sinirlenen Afrasiyab, tutsak edilen İran hükümdarını öldürtür. Daha sonra Afrasiyab Rey şehrine giderek İran tahtına geçer. İranlılar ise hükümdarları ölünce yerine Zû'yu getirirler. Sonrasında iki ordu yeniden savaşa da kıtlığın baş göstermesiyle barış yaparlar. Zû ölünce barış yeniden bozularak savaş başlar. İranlılar Zâl'ın yardımına başvurur. Zâl yaşlı olduğundan dolayı oğlu Rüstem'i yardıma gönderir. Zâloğlu Rüstem¹⁹ İran ordusunun başına geçerek zafer kazanır. Turanlılar çekilmek ve barış yapmak durumunda kalırlar. Sonrasında İran tahtına Keykâvus çıkar. Bu dönemde İran hâkimiyetinde yaşayan Araplar isyan edince Afrasiyab bundan yararlanmak ister ve İran'a karşı saldırıya geçer. Ancak Rüstem'in yardımlarıyla Turanlılar yeniden yenilirler. Turanlılarla Rüstem arasında yeniden küçük bir mücadele gerçekleşir. Ancak Afrasiyab'ın kötü bir rüya görmesi ve bunu yorumlatması neticesinde barış kararı alınır. Bu antlaşmayla Buhara, Semerkand ve Çac şehirleri İran'a bırakılır. Bu barışı kabul etmeyen Keykâvus, Rüstem ve oğlu Siyavuş'a kötü davranışlar sergileyerek onları küstürür. Bu olay neticesinde Rüstem ülkeye geri dönerken Siyavuş Turan ülkesine sığınır. Turanlılara kendini sevdiren Siyavuş, zamanla onların töresine uygun olmayan hareketlerde bulununca öldürülür. Bu olayın ardından Rüstem ordu toplayarak yeniden saldırıya geçer. Bu savaşta Turanlılar ağır bir mağlubiyete uğrar. Savaşta Afrasiyab'ın oğullarından Sarka ölür, Turan ülkesinin pek çok yeri yakılıp yıkılır. İntikam yemini eden Afrasiyab, İranlıların ekinlerini yakar. Bu olay neticesinde İranlılar yedi sene

¹⁹ Rüstem, 'Zâloğlu Rüstem' olarak da bilinmekte olup Şehnamedeki en önemli figürlerden biridir. Efsaneye göre Rüstem'in annesi Rûdaâbe onun çok iri yapılı olmasından dolayı normal yollarla doğumu gerçekleştirememiştir. Bunun üzerine Rüstem'in babası Zâl, çocukken kendisini büyütmiş olan Simurg adlı efsanevi bir kuştan yardım talep etmiştir. Simurg ise Zerdüş bir alime doğumu bugünkü sezaryene benzer bir yöntemle yaptırmasını tavsiye etmiştir. Rüstem kısa sürede büyüme aşamalarından geçerek İran'ın bilinen ve ünlü bir pehlivanı haline gelmiştir. İran Şahı, gerek duyduğunda Rüstem'den yardım talebinde bulunmuştur. Bkz. Fazlı Bulut, **İran Gül, Bülbül ve Şiir Ülkesi**, İstanbul, Doğan Egmont Yayıncılık, 2017, s. 146.

kıtlıktan kırılır. Bu olayların akabinde artık mütemadiyen İran-Turan savaşları cereyan eder. Kimisinde Türkler, kimisinde İranlılar galip gelir. Son yapılan savaşta yenilen Afrasiyab geri çekilir²⁰. Şehnamede savaşın yanı sıra efsanevi pehlivan Bijen ile Turan hükümdarı Afrasiyab'ın kızı Menije arasındaki aşk da betimlenmektedir²¹. İran hükümdarı Keyhüsrev, Bijen'i Turan ülkesinde olup bitenleri öğrenmek için görevlendirir. Buraya giden Bijen, Afrasiyab'ın kızı Menije'ye aşık olur. Menije onu saraya götürür. Bunu öğrenen Afrasiyab sinirlenir ve Bijen'i zindana atar. İran hükümdarı ise geri gelmeyen Bijen'in akıbetini merak ederek Rüstem'i Bijen'in akıbetini öğrenmekle görevlendirir. Rüstem tüccar kılığında saraya giderek durumu öğrenir. Bijen ve Menije'yi kaçırıp İran'a götürür. Bunun üzerine Afrasiyab ordu toplayarak İran üzerine yürür. İran hükümdarı Keyhüsrev de Rum, Hint ve Araplardan aldığı destekle büyük bir ordu toplar. Ordunun başına Rüstem ile Guderz'i getirir. Afrasiyab bunu haber alınca içerisinde Çigil, Taraz, Oğuz, Karluk ve Türkmenlerden oluşan bir orduyla Şide'yi İran üzerine gönderir. İki ordunun karşılaşması neticesinde Şide, Keshüsrev tarafından öldürülür. Afrasiyab oğlu Karahan ile birlikte Soğd'a gelir. Bunu haber alan Keyhüsrev onları takip eder. Gülzar adlı yerde iki ordu karşılaşır. Afrasiyab onları zor durumda bırakır. Ancak İran hükümdarının Rüstem'i haberdar etmesi neticesinde Afrasiyab Gang şehrine çekilir. Rüstem ile birleşen İran ordusu, Gang şehrinde Afrasiyab'ı sıkıştırır. Ancak Afrasiyab kuşatmayı atlatarak ülkesine geri döner. Çin ve civarından Türkleri toplayan Afrasiyab, Keyhüsrev ile yeniden savaşa koyulur. Afrasiyab, Keyhüsrev'e teke tek dövüşmeyi teklif etse de Keyhüsrev kabul etmez. Yapılan mücadelede Keyhüsrev galip çıkar. Afrasiyab Keyhüsrev'in adamlarından biri olan Homa tarafından yakalanıp Keyhüsrev'e teslim edilir²².

²⁰ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, Aralık 2011, s. 391-392.

²¹ Mehmet Korkmaz, 2010, s. 288.

²² Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, Aralık 2011, s. 392-393.

İran-Turan mücadelelerinin bir örneğine de Ak Hun-Sasani döneminde rastlanmıştır. Ak Hunlar zamanında da İranlılarla (Sasanilerle) Turanlılar (Ak Hunlar) arasında anlaşmazlık ortaya çıkar. II. Yezgird (438-457) zamanında Ak Hunlar Semerkant, Buhara ve Belh'i zapt ederler. Savaşta Ak Hunlar üstün gelirler. 457 yılında Yezgird'in ölümü Sasanilerde taht kavgasının ortaya çıkmasına neden olur. Taht varislerinden biri olan Firuz, Türklerden yardım alarak tahta çıkmak için kendisine sunulan tüm teklifleri kabul eder. Firuz, Akhunlarla yaptığı antlaşma şartlarını yerine getirmek için Ceyhun bölgesinde bulunan Tirmiz ve Vasgirt'i onlara bırakır. Firuz'un yerine getirmesi gereken diğer bir söz ise kız kardeşini Ak Hun hükümdarına vermektir. Ancak Firuz Turanlı birine kardeşini gelin göndermeyi gururuna yediremez. Bunun üzerine başka bir kızı Ak Hunlara gelin olarak yollar. Gelin olarak gönderdiği kız korkup bu durumu aşikâr edince İranlılarla Turanlılar arasında yeni bir savaş patlak verir. Yapılan savaş Ak Hunların zaferiyle sonuçlanır²³.

Yusuf Akçura Moğollarla Harzemşahlar arasındaki savaşı İran-Turan mücadelesiyle ilişkilendirmektedir. Akçura, Moğollara Turan, Harzemşahlara İran cephesinden bakmaktadır. Harzemşahların, Moğol tüccarlarını casusluk yaftasıyla öldürmesi neticesinde çıkan savaş, Akçura tarafından Türkleri birleştirme ideası olarak görülmektedir. Akçura; Cengiz Han'ı Afrasiyab'la, Celaleddin Harzemşah'ıysa Zaloğlu Rüstem'le benzeştirmektedir. Akçura'nın iddiaları arasında, Harzemşahların Turan'a karşı İran'ı temsil edecek kadar Farslaştıkları analizi vardır. Leon Cahun da bütün Türkler, Tatarlar ve Moğollarda Pan-Türkizm görüşünün hâkim olduğunu ifade etmektedir. Osmanlıcılar ve İslamcılar ise Cengiz'in Türk illerinde gerçekleştirdiği zulümleri işaret ederek Cengiz Han'ın böyle bir emeli olamayacağını ifade etmektedirler. Ancak Akçura bunu, İranlaşmış Türkler teziyle açıklamaktadır. Bu

²³ Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Ak Hun-Avar-Juan-Juan Meselesi ve Ak Hunlar Hakkında Bir Özet", **Hindistan ve Türk Tarihi-Kültürü Araştırmaları**, İstanbul, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2020, s. 67-68.

şekilde saldırı nedenini uygun hale getirir. Yine Akçura, İran-Turan savaşının çok eski tarihlere dayandığını, bu mücadeleye değinen en eski kaynağın da Şehname olduğunu ifade etmektedir²⁴.

²⁴ Yusuf Akçura, **Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han**, Haz. Mehmet Kaan Çelen, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018, s. 24-26.

I. BÖLÜM

İRAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. İran'ın Tarihî ve Fiziki Coğrafyası

İran; 1.648.000 km² genişliğe sahip olup 25-40 D° kuzey enlemi, 44-63 D° doğu boylamında yer almaktadır. İran, İngiltere'den altı kat, Fransa'dan yaklaşık olarak üç kat büyüklüğe sahiptir²⁵. Genel olarak İran sahası, Mezopotamya düzlüklerinden başlayarak Ceyhun (Amuderya) Nehri'ne ve güneyde Hint Okyanusu'na kadar uzanan sahayı ihtiva etmektedir²⁶. İran'ın kuzeyinde Hazar Denizi, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, doğusunda Afganistan ve Pakistan, güneyinde Umman Denizi ve Basra körfezi, batısında Irak ve Türkiye bulunmaktadır²⁷. İran, coğrafi konumu nedeniyle geçmişten günümüze Batının bir seddi görevi görmüştür. Dolayısıyla Asya'dan batıya doğru yayılma politikası güden devletlerin uğraması gereken stratejik bir konuma sahip olmuştur²⁸. İran, Türkistan ve Anadolu'yu birleştiren geçiş güzergâhı konumundadır²⁹.

İran sıradağlarla çevrili bir ülke olup bu sıradağlar³⁰ kuzeyinde Elbruz, batı ve güneyinde Zagros, doğusunda Kopet ve Horasan'la çevrili İran'ın en büyük yükseltileri Demâvend (5610 m.), Âlemkûh (4850 m.), Zerdkûh (4597 m.) gibi zirvelerdir³¹.

²⁵ William Bane Fisher (Vilyım Beyn Fişer), **The Cambridge History Of Iran (Tarih-i İran-ı Kemberiç)** Çev. Timur Kadiri, 1397 (2018), s. 33.

²⁶ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi, Pers İmparatorluğundan Günümüze**, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2016, s. 2.

²⁷ Ali Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2011, s. 51.

²⁸ Hakkı Raif Ayyıldız, **İran**, 1937, s. 26.

²⁹ Nabi Kobotarian, "İran Türkleri", s. 1.

³⁰ William Bane Fisher (Vilyım Beyn Fişer), 1397 (2018), s. 33.

³¹ Bernard Hourcade, "İran, Fizikî ve Beşerî Coğrafya", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 392.

İran genel itibariyle az yağış alan, kurak bir ülke olmakla birlikte Hazar Denizi kıyıları bol miktarda yağış almaktadır. Tahran-İsfahan istikametinde yağışlar 200 milimetrenin altında seyretmekteyken İran'ın Batı ve Kuzey bölgeleri buraya göre daha nemlidir. Sıcaklıklar güney bölgelerde 50 dereceye kadar yükselebilmektedir. Karasal iklimin hâkim olduğu Batı ve Kuzeyde kışlar soğuk geçmektedir³².

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere İran'da iklimin kurak, yağışların da az olması baraj yapımını gerekli kılmıştır. Ülkede, 20'den fazla baraj bulunmaktadır. Barajlarda depolanan sular içme suyu ve sulama ihtiyacını karşılamak için kullanılmaktadır. İran'ın başlıca gölleri ise Urmiye Gölü, Tuz Gölü, Bahtıgan Gölü, Mehraru Gölü, Zerivar Gölü, Cazmoriyan Gölü'dür³³.

1.2. İran'da Türklerin Yaşadığı Coğrafya

İran; çeşitli etnik yapıların yaşamını idame ettirdiği bir bölgedir. Farslar ve Türkler hâkim unsurlar olup Kürtler, Araplar, Beluçlar, Lorlar, Ermeniler ve diğer azınlıklar da bu yapı içerisinde bulunmaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere İran coğrafyası 1.648.195 km²'lik bir alanı kapsamaktadır. Bu geniş sahanın dörtte birlik bir kısmı çöl olduğundan dolayı insan hayatının devamlılığı için uygun değildir. Geri kalan yaklaşık 1.200.000 km²'lik alanın dörtte birlik kısmına tekabül eden yani 300.000 km dolayındaki bir alanda ise Türkler yaşamaktadır³⁴.

Çin Seddi'nden başlayarak Tuna boylarına, Sibirya tundralarından Hint Okyanusu ve Büyük Sahra Çölü'ne kadar uzanan sahayı ihtiva eden alanlarda

³² Bernard Hourcade, 2000, s. 392.

³³ Ali Kafkasyalı 2011, s. 55.

³⁴ Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2010, s. 99.

kendilerine has kültürleriyle ve aynı zamanda diğer kültürlerle de etkileşim halinde yaşayan Türklerin sonraki dönemlerde kendilerine vatan olarak bildikleri coğrafyalardan biri de İran platosu olmuştur³⁵. İran coğrafyasının etnik dağılımına bakıldığında en büyük nüfus çoğunluğunu oluşturan Azerbaycan Türkleri, İran'ın hemen hemen her yerinde yaşamakta olsalar da başlıca yoğunlaştığı bölgeler arasında merkezi Tebriz olan Azerbaycan eyaletine bağlı şehirler bulunmaktadır³⁶.

İran'da yaşayan Türk topluluklarından biri de Türkmenlerdir. İran Türkmenleri genel itibariyle Türkmensahra bölgesinde yaşamaktadır. Türkmensahra bölgesi; İran'ın kuzeydoğusunda yer almakta olup batıdan Hazar Denizi, kuzeyden İran-Türkmenistan sınırı, doğudan Deregez, güneyden Elbruz Dağları ile çevrilidir³⁷. Bu bölgede Gonbed-i Kavus, Bender-i Türkmen³⁸, Akkale, Gümüştepe, Maveratepe gibi şehirler bulunmaktadır³⁹.

İran'daki Türk topluluklarından bir diğeri de Kaşkaylardır. Kaşkay Türklerinin yaşadığı bölge, Fars eyaletinin kuzey batısından başlayıp güneydoğuya ulaşan Şeş Nahiye, Çehârdanke, Kâmfirûz, Ardahan, Kâzerûn, Ferrâşbend, Mahalerbaa, Fîrûzabad, Meymend, Efraz, Hunc ve Mahûr Milânî gibi bölgeleri de ihtiva eden sahadır⁴⁰. Kaşkaylar yaylak ve kışlak hayat tarzına sahip olup yaylak ve kışlak alanları Basra

³⁵ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 39.

³⁶ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 100.

³⁷ Babek Şahit, "İran Türkmenleri ve Türkmen Sahra Bölgesinin Sosyo-kültürel Yapısı", **Tebaren Tebriz Araştırmaları Enstitüsü**, <http://tebaren.org/?p=2624>, Erişim Tarihi: 26.08.2021.

³⁸ Bender-i Türkmen ismi, Pehlevi döneminde Bender-i Şah; yeni İslam rejiminin gelmesiyle de Bender-i Humeyn olmuştur. Ancak Türkmen itirazları neticesinde isim yeniden Bender-i Türkmen olmuştur. Bkz. Zhazira Otyzbay, "İsmail Jemeney, İran ve İran Kazakları Kitap İncelemesi", **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, 2018, C. 2, S. 2, s. 441.

³⁹ Asam Alaeddin Gugelan, "Adab ve Rusum-u Mezheb-i Türkmenha", **Hablol Matin**, 1392 (2013), S. 5, s. 99-100.

⁴⁰ Faruk Sümer, "Kaşkay", **Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C. 25, s. 21.

Körfezi'nden İsfahan eyaletinin güneyine kadar ulaşmaktadır. Yaylak arazileri Şiraz'ın kuzeyinden; Şahrıza ve Borucen'e kadar uzanırken kışlak ikametgahları ise Behbahan ve Ramhürmüz şehirleridir⁴¹.

İran'da yaşayan Türk topluluklarından biri de Afşarlardır. İran'da dağınık ve düzensiz bir durumda yaşamlarını sürdüren Afşarlar; birçok bölgede ikamet etmektedir. Moğol akınlarının ardından Afşarlar, Azerbaycan bölgesine göç etmiştir. Sonraları, İran sınırlarını korumak amacıyla Şah I. İsmail'in emriyle Horasan eyaletine yerleştirilmişlerdir⁴². Afşarlar genel olarak Urmıye Gölü'nün kuzeybatı kıyıları, Hamse eyaletinin güney kısmı, dağlık kısımlarda Hemedan ile Kermanşah eyaleti sınırları, Bocnurd ile Kuçan'ın güney çevresinde yer alan Sebzevar ile Nişabur arasındaki saha ile Cumeyn'in kuzeyi ve Kerman'ın güneyindeki bölgeler gibi yerleşim sahalarına dağılmıştır. Afşarlar yarı göçebe ve kısmi olarak da yerleşik şekilde hayatlarını idame ettirmektedir⁴³.

Diğer Türk topluluklarından biri olan Şahsevenler, İran'ın kuzeybatısındaki çeşitli bölgelerde bilhassa Doğu Azerbaycan'daki Mugan ve Erdebil bölgelerinde, Zencan ve Tahran arasındaki Harakan ve Hamse bölgelerinde⁴⁴ ikamet etmektedir⁴⁵.

⁴¹ Hosna Varmaghani, "Berresi Evamil Muasır ber Terrahi Mesken-i Aşair Rusta-yi İl-i Kaşkay", **Quarterly of New Attitudes in Human Geography**, Kış 2014, C. 7, S. 1, s. 222.

⁴² İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "İran Türkleri", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, 1977, Y. 26, S. 223, s. 68.

⁴³ Talip Doğan, "Afşar Türkleri (Güney Azerbaycan) Ağzı", **Yeni Türkiye**, 2013, S. 55, s. 470.

⁴⁴ Bugünkü Zencan eyaletinin eski adı Hamse eyaletiydi. Adı Hamse olan Türk topluluğu ile Hamse eyaleti arasında herhangi benzerlik ya da bağ bulunmamaktadır. Bkz. Bilgehan Atsız Gökdağ, "Hamse Türkleri ve Ağzı", **Diyalektolog**, Kış 2011, S. 3, s. 1.

⁴⁵ Richard Tapper, **İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi**, Çev. F. Dilek Özdemir, İstanbul, İmge Yayınları, 2004, s. 55.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Hamselerdir. Hamse Türkleri, Fars eyaletinin doğusunda bulunan Neyriz şehri civarını kendilerine yurt tutmuştur⁴⁶.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Karapapaklar’dır. Karapapakların en eski ikamet sahalarından biri Orta İran’da bulunan Komican bölgesidir. Diğeri ise Gürcistan’la Azerbaycan’ın kesiştiği bölge olan Borçalı, Kazak Şemseddin civarlarıdır⁴⁷.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Halaçlardır. Günümüzde Halaçlar, Kum, Tefriş, Erak ve Silifça’nın etrafında bulunan 50- 60 köyde yaşamaktadırlar⁴⁸.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Kengerlilerdir. Kengerlilerin yaşadığı bölgeler Veramin ve Kum şehirleridir⁴⁹.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Horasani-Boçagçilerdir. Bunlar, İran’ın Kirman ve Belucistan mintikasında ikamet etmektedir. Diğer Türk boylarından biri olan Karayi’ler, Horasan’da bulunan Torbete Heyderî’nin güneyinde yaşamaktadır. Karaçorlular ise Karayilerin daha kuzeyinde ve Nişabur bölgesinde bulunmaktadır⁵⁰.

Başka bir Türk topluluğu olup göçebe bir hayat benimseyen Karagözlülerin ikamet noktası Hemedan’dır⁵¹.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Sungur Türkleridir. Sungur Türkleri, Kirmanşah’ın 70 km. kuzeydoğusunda bulunan Sungur şehrinde ve bu şehrin Galeyi,

⁴⁶ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 94.

⁴⁷ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 107

⁴⁸ Nabi Kobatarian, “İran Türkleri”, s. 10.

⁴⁹ Nabi Kobotarian, “İran Türkleri”, s. 12

⁵⁰ Ahmet Caferoğlu, 2015, s. 102.

⁵¹ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, 1977, s. 65.

Ferhad ve Gurve mecralarında yaşamaktadır. İran'da yaşayan bir diğer Türk boyu da Kazaklardır. Kazak Türkleri bir süre Karapapak ve Türkmenlerin yerleşkelerinden olan Mazenderan, Komican ve Sallak gibi kesimlere yerleşseler de daha sonra buradan ayrılarak Gülistan eyaleti içerisinde bulunan Bender-i Türkmen, Gonbed-i Kavus ve Gorgan (Gürgen) şehirlerine ve bunlara bağlı köylere yerleşmiştir⁵².

1.3. İran'ın Nüfusu ve Etnik Dağılımı

İran İstatistik Merkezi'nden elde edilen verilere göre 2011'de yapılan sayım esas alındığında nüfus 75.049.262'ye ulaşmıştır⁵³. Son yıllarda ise bu rakamın 83 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. İran'da yapılan nüfus sayımların hiçbirisinde etnik temeller esas alınmamıştır. Dolayısıyla bununla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan İran'ın etnik temelli nüfusuna dair farklı kanallardan aktarılan bilgilere bakıldığında birbirinden farklı ve tartışmalı rakamlar ileri sürülmüştür. Bunların nedenleri arasında bazı kaynakların ideolojik temelli, bazılarının güvenlik kaygısıyla, diğer bazılarının da emperyalist hedefler doğrultusunda görüşler ileri sunmaları zikredilebilir.

İran'da "İran İstatistik Kurumu", etnik yapıyla ilgili nüfus bilgilerini gizli tutmaktadır. Dolayısıyla net bir istatistiki bilgi edinmek mümkün değildir. Uluslararası kuruluşlar ve stratejik merkezler İran'daki Türk nüfusuna ilişkin bazı tahminler ileri sürmektedir. İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salahi, 18 Ocak 2014'te Türkiye'ye yaptığı ziyarette İran'daki Türklerin toplam nüfusunun %40 civarında olduğuna ilişkin bir demeç vermiştir. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) İran istatistik tanıtımı bölümünün İran'ın nüfus dağılımıyla ilgili kısmında Türk nüfusa yönelik olarak

⁵² Ali Kafkasyalı, 2010, s. 105.

⁵³ Bilgehan Atsız Gökdağ, **İran'da Türkler ve Türkçe**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2016, s. 11.

Azerbaycan Türklerine %24, Türkmenlere %2, Kaşkayları da %1'den az bir oran olarak göstermiştir. Paylaşılan bu veriye göre İran'da Türk nüfusu %27'ye tekabül etmektedir. Birleşmiş Milletler bünyesindeki kuruluşlar İran çalışmalarında bu verileri kullanmaktadır⁵⁴. İran'da Türk nüfusuna indirgemeci bakışla yaklaşanlar toplam sayıyı 20 milyon olarak göstermektedir. Türklerin fazla olduğunu ifade edenlerse bu sayıyı 35 milyon olarak kabul etmişlerdir⁵⁵. Bu iki temayülün dışında farklı rakamlar öne süren kurum ve araştırmacılar da vardır.

Mahmut Ali Çöhreganlı⁵⁶, Azerbaycan Türklerinin yaklaşık 32 milyon nüfusa sahip olduğunu açıklamıştır. Bu rakamın 2 milyon Türkmen ile birlikte 34 milyona yükseldiğini aktarmaktadır. Ona göre bunların 20 milyonu İran Azerbaycan'ında, 10 milyonu Tahran'da, 2 milyonu Kaşkayı olarak güneyde, 2 milyonu da Horasan'da bulunmaktadır⁵⁷. John R. Bradley, Azerbaycan Türklerinin İran nüfusundaki oranını dörtte bir olarak belirlemiştir⁵⁸. Elton Daniel, dil üzerinden giderek Azerbaycan Türkçesi ile birlikte diğer Türk lehçelerini konuşanların toplam nüfusuna oranının en az %27 olduğunu öne sürmektedir⁵⁹. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Özel Temsilcisi Copithorne 2002 yılında hazırladığı bir raporda Azerbaycan Türklerinin nüfusunun 30 milyon olduğunu öne sürmüştür⁶⁰. Salman J. Borhani, %51'lik kısmı Farsların oluşturduğunu belirtirken Azerbaycan Türklerinin nüfusunun %20-45 arasında

⁵⁴ Babek Şahit, "Güney Azerbaycan Jeopolitiği", <http://tebaren.org/?p=2171>, Erişim Tarihi: 11.07.2020.

⁵⁵ Bilgehan Atsız Gökdağ, M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", **Bilig**, 2004, S. 30, s. 52.

⁵⁶ Dilbilimci, siyasetçi ve yazardır. 1995'te GAMOH'u tesis etmiştir. Bkz. Yalçın Sarıkaya, 2008, s. 433.

⁵⁷ Yalçın Sarıkaya, **Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s. 168-171.

⁵⁸ John R. Bradley, "Iran's Ethnic Tinderbox", **The Washington Quarterly**, Kış 2006-2007, s. 187.

⁵⁹ Elton L. Daniel, **History of Iran**, Westport-ABD, Greenwood Yayınları, 2000, s. 12.

⁶⁰ Yalçın Sarıkaya, 2008, s. 168-171.

olabileceğini ifade etmiştir⁶¹. Encyclopedia Britannica 21. yüzyılın başında İran Azerbaycan'ında 15 milyondan fazla Azerbaycanlının bulunduğunu ifade etmektedir⁶².

Erşat Hürmüzlü İran'daki Türkmenlerin sayısının 2 ila 2,5 milyon arasında olduğunu ve Azerbaycan Türklerinden sonra en büyük nüfusa sahip ikinci Türk topluluğu olduğunu yazmaktadır⁶³.

Diğer bir Türk topluluğu Kaşkayların nüfusları hakkında net bir bilgiye ulaşamamaktadır. Yuu Kurubayashi çalışmasında güvenilir bilgi eksikliğinden dolayı Kaşkayların nüfusunu, 141.000 ile 500.000/530.000 arasında değiştiğini belirtmiştir⁶⁴. Eva Agnes Csato ise Kaşkayların nüfusunu 200.000 ile 570.000 arasında olduğunu ifade etmiştir⁶⁵.

Yukarıda söz konusu edilen ana akım Türk toplulukları haricinde nicelik bakımından 100. 000'in altında olduğu tahmin edilen çeşitli Türk toplulukları ve boylar da bulunmaktadır⁶⁶.

İran'da yaşayan Türk nüfusuna ilişkin istatistik verilerde çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Bize göre elde edilen bu bilgilerin muğlaklığı, verilerin subjektifliğinden kaynaklanmaktadır. İran ve Batı kaynakları Türk nüfusunun genel nüfusa oranını indirmekle yetken İran Türklerinin kaynaklarındaysa abartılı bilgiler yer

⁶¹ Salman J. Borhani, "I Are There Any Questions?", <https://iranian.com/2003/08/04/are-there-any-questions/>, Erişim Tarihi: 21.12.2020.

⁶² <https://www.britannica.com/topic/Azerbaijani-people>, Erişim Tarihi: 23.12.2020.

⁶³ Erşat Hürmüzlü, "The Turkmens of The Middle East", **Turkish Policy Quarterly**, 2015, C. 14, S. 1, s. 91.

⁶⁴ Yuu Kurubayashi, "Syntactic Borrowing of Azerbaijanian and Qashqay in Iran", Okayama University, Japan, s. 63.

⁶⁵ Eva Agnes Csato, "On Copying in Qashqay", **Linguistic Convergence And Areal Diffusion, Case Studies From Iranian, Semitic and Turkey**, Roudledge Curzon Taylor & Francis Group, London and Newyork, 2005, s. 272.

⁶⁶ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, 1977, s. 70.

almaktadır. Bu nedenle sağlıklı bir tahminde bulunmak kolay değildir. Nüfus hakkında net bir bilgiye rastlanılamamasının diğer bir nedeni de İran'ın nüfus bilgilerini gizli tutulmasından kaynaklanmaktadır.

1.4. Rıza Şah Pehlevi Dönemine Kadar Kısa İran Tarihi

Elamlılar, İran'da temelleri atılan ilk siyasi teşekkül olması bakımından önemlidir. Elamlılar M.Ö. III. bin yılda güneybatı İran ve güney Mezopotamya'da hâkimiyet kurmuşlardır. Hâkimiyet süreçleri 3000-640 arasındaki tarihlere tekabül etmektedir⁶⁷. Elamlıların zayıflamasıyla tarih sahnesine çıkan Medler başkenti Hemedan (Ekbetana) olmak üzere kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu'ya uzanan sahada hakimiyet kurmuşlardır⁶⁸. Haklarında çok az ve tartışmalı bilgiler olması dolayısıyla rivayetler farklılık göstermektedir. Ancak genel itibariyle İran'ın ilkçağına dair aktarılan bilgilere değinmek gerekirse çivi yazılı metinlerde Medlerin ilk kez M. Ö. 9. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir⁶⁹. Ahameniş/Akhemenidler, Kirus (Kyros) tarafından düzenlenen saray darbesiyle Medlere son vermişlerdir⁷⁰. Böylece Ahameniş Hanedanı, Pers İmparatorluğunu (M. Ö. 550-332) vücuda getirmiş oldu. Ahamenişler, İran'a hâkim olduktan sonra Anadolu'yu işgal etmiş ve Ege Denizi'ne kadar olan sahada hâkimiyet kurmuştur. Büyük Kirus/Kyros döneminde Pers İmparatorluğu büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Ahamenişler büyük bir Kral Yolu ağı oluşturarak hem eşsiz bir altyapı oluşturmuş hem de ilk posta servisi sistemine öncülük etmişlerdir. Pers İmparatorluğu, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Hindistan

⁶⁷ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safevi Devleti Tarihi**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2015, s. 10-11.

⁶⁸ Warwick Ball, **Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı**, Çev. Aybars Çağlayan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 44.

⁶⁹ Ekrem Memiş, **Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)**, Bursa, Ekin Basım Dağıtım, 2018, s. 12.

⁷⁰ Cantürk Caner, "İran'da Devletin Tarihi: Başlangıçtan İslam Devrimine Teorik ve Devrimsel Bir Analiz", **Doğu-Batı Yol Ayrımında İran, Jeoloji, Devlet ve Dış Politika**, İstanbul, 2012, s. 4.

sahasına kadar genişleyen bir sahada kendi devletini kurmasıyla tarih sahnesinden silinmiştir. İskender, Pers İmparatorluğuna son vermesinin ardından bölgeyi üst düzey komutanlarına bırakmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği ise Helenistik kültürün İran topraklarına girmesidir. Büyük İskender'in ardından İran sahası Selevkos'un hâkimiyetine geçmiştir. Selevkos'un başkenti Suriye'ye taşınması, doğunun ihmal edilmesine neden olmuş ve bu bölgedeki eyaletler merkezden bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu eyaletlerden biri olan Parthia'daki Parni kabilesinin lideri Arsakes, Selevkoslara karşı ayaklanma başlattı. Diğer kabilelerle de birleşimi sağlayan Arsakes, Part İmparatorluğunu vücuda getirdi. Partlar, Aral Gölü ile Hazar Denizi bölgesinden göç eden, İskitlerle akrabalık bağı bulunduğu düşünülen göçebe bir kavimdir⁷¹. Partlar, yaklaşık beş yüz yıl (M. Ö. 247- M. S. 224) İran'a hâkim olmuşlardır⁷². Partlar Roma'nın gelişmesine engel teşkil ettiklerinden ve ticaret güzergâhlarını ellerinde bulundurdıklarından dolayı Romalılarla düşman olmuştur. Dolayısıyla Partlar Romalılarla çok fazla savaş yapmış ve bu savaşlar neticesinde zayıflamıştır. Bu yıpratıcı savaşların ardından Fars eyaletinin hâkimi olan Erdeşir ayaklanarak Sâsani İmparatorluğunun (224-651) temelini atmıştır⁷³. Sasaniler; İran'ın tamamını, Kafkasya'yı, Küçük Asya'nın bir kısmını ve Türkmenistan bölgesini hakimiyetleri altına almıştır⁷⁴. Bu dönemde Zerdüştlük⁷⁵ devlet dinî oldu⁷⁶. II. Hüsrev zamanında İran

⁷¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, 2015, s. 11-12.

⁷² Ekrem Memiş, 2018, s. 23.

⁷³ Cihat Aydoğmuşoğlu, 2015, s.

⁷⁴ Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı**, Ankara, Divan Yayıncılık, 2006, s. 33.

⁷⁵ Zerdüştlük, M.Ö. 6 ve 5. yüzyıllar arasında en yaygın zamanlarını yaşamıştır. Bu din, peygamber Zerdüş'tün adıyla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1996, s. 21. Bu dinde iyilik ve kötülüğü seçme konusu kişinin inisiyatifine bırakılmaktadır. İyiliği seçenin gelişip güçleneceğine inanılmaktadır. İyilik tanrısı nur Tanrısı olarak adlandırılan Ahura Mazda'dır. Kötülük Tanrısı karanlık Tanrısı olarak adlandırılan Ehrimen'dir. Bu iki Tanrı'nın rekabet halinde olduğuna inanılmaktadır. Bkz. Abdülhüseyin Zerrinkub, **Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu**, Çev. Nurcan Altun, İstanbul, Önsöz Yayıncılık, 2014, s. 23.

toprakları Arap akınına uğradı⁷⁷. Son Sâsânî hükümdarı III. Yezdigirt 637 yılında meydana gelen Kadisiyye Savaşı'nda İslam halifesi Hz. Ömer önderliğindeki Araplara karşı ilk yenilgisini aldı. 642 yılında meydana gelen Nihavend Savaşı'nda Sâsânîler, ikinci kez yenilgi aldı. Araplar Abdullah b. Bedil öncülüğünde 644 yılında İsfahan'ı; Naim b. Makran öncülüğünde 645 yılında Hamedan, Rey, Demavend'i; aynı yıl Ehnef b. Kays öncülüğünde Sirun, Mehrgen Kodek, Kum ve Kaşan'ı; Abdullah b. Amır komutasındaki askerler 648 yılında Şiraz, Novbendegan ve Darabgerd'i; ele geçirmiştir. Azerbaycan ise 637 yılında hâkimiyet altına alınmıştır. Bu savaşların ardından İran'da İslami dönem başlamıştır. İslami dönemde İran'da Emeviler hüküm sürmeye başladı. Emevi Halifesi I. Muaviye zamanında (661-681) Arap idaresine karşı ciddi bir muhalefet görülmemiştir. Bu dönemde İran'da Müslümanlaşma hareketleri hız kazanmıştır⁷⁸. Ancak daha sonra Emevilerin uyguladığı Arap milliyetçiliği politikası tepkilere neden oldu. İran bu hanedana karşı oluşan muhalefetin merkezi durumuna gelmiştir. İç çatışmalar neticesinde İranlılardan da yardım alan Abbasiler (750), Emevi hakimiyetine son vererek kendi iktidar süreçlerini başlattılar⁷⁹. Abbasiler döneminde İranlı aileler güç sahibi olmaya başladılar. Bunlardan en önemlisi Bermekilerdir. Bermeki ailesi daha sonra kurulan hanedanlıklar üzerinde büyük etki yaratmıştır⁸⁰. IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasi Devleti'nde ortaya çıkan zafiyet belirtileri, Horasan ve Mâveraünnehir'de İran asıllı ailelerin kurmuş olduğu mahalli hanedanların oluşmasına imkân verdi⁸¹. Tahiriler (821-999), Saffariler (867-1003), Samaniler (874-999) ve Büveyhiler (945-1055) kendi hanedanlıklarını oluşturmak için çaba sarf

⁷⁶ Esko Naskali, "İran (Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar)", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 395.

⁷⁷ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012, s. 36-37.

⁷⁸ Aygün Attar, 2006, s. 35-39.

⁷⁹ Mirza Bala, "İran (Tarihi Bakış)", **İA**, İstanbul, MEB, 1950, C. 5, s. 1017.

⁸⁰ Aygün Attar, 2006, s. 35-39.

⁸¹ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 17.

etmekteydiler⁸². Uzun süreli Arap hâkimiyetinden sonra iktidar Samanilere geçti. Kökeni Horasan'a dayanan Samaniler İran hâkimiyetini ele geçirip Sistan, Cürcan, Rey, Kirman ve Taberistan'a kadar yayıldı⁸³. Samanilerin hakimiyet süreçleri içerisinde Modern Pers literatürünün doğuşuna tanık olundu⁸⁴. Samanilerin ardından İran hâkimiyeti Gaznelilerin (963-1187) eline geçmiştir. Gazneliler en parlak dönemlerini Sultan Mahmud (997-1030) zamanında yaşamışlardır. 1026 tarihinde Gazneli Mahmud, İran'a girerek Rey şehrini hakimiyet altına almıştır. Bu dönemin en önemli hadiselerinden biri de İran kültüründe çok önemli yere sahip olan Şehname'nin Firdevsi tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Selçuklular Dandanakan Savaşı'yla Gaznelileri mağlup ederek İran'ın hakimiyetini ele geçirmişlerdir. İran bir yüzyıldan fazla bir zaman diliminde (1040-1157) Selçukluların egemenliği altında kalmıştır⁸⁵. Selçuklu beyi Tuğrul, önce İsfahan'ı, ardından Bağdat'ı ele geçirerek buradaki Büveyhi hakimiyetine son verdi. Böylece el-Cezîre'den Mâveraünnehir'e uzanan bütün İran coğrafyası Sâsani Devleti'nden sonra ilk kez tek bir devletin sınırında buluşmuş oldu. Güçlü bir Selçuklu beyi olan Melikşah'ın ölümünün akabinde ortaya çıkan taht kavgaları dolayısıyla devlet zayıflamaya başladı. Sultan Sencer döneminde yeniden toparlanma görülse de Karahitay saldırıları ve Oğuz isyanı neticesinde devlet yıkıldı⁸⁶. Selçuklu Devleti'nin sona ermesi akabinde İran coğrafyasına küçük beyliklerin hâkim

⁸² Cihat Aydoğmuşoğlu, 2015, s. 16.

⁸³ Mehmed Kerim, **İran İslam Devrimi**, Düşünce Yayınları, 1980, s. 18.

⁸⁴ Sir E. Denison Ross, **The Persians**, 1931, s. 57.

⁸⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, 2015, s. 17.

⁸⁶ Osman G. Özgüdenli, 2006, s. 23-26.

olduğunu görmekteyiz. Fars'ta Salgurlular (1148-1225)⁸⁷, Azerbaycan'da İldenizliler (1148-1286) bunlara örnek gösterilebilir⁸⁸.

Selçuklulardan sonra ise İran coğrafyasına Harzemşahlar hâkim oldu. Muhammet Harzemşah; Horasan'ın ardından Mâzenderan, Mâveraünnehir, Kirman ve Irak-ı Acem'i hâkimiyeti altına aldı. Böylece siyasi birlik yeniden sağlanmış oldu. Ancak 13. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan ve İran'da Moğol akınları ortaya çıktı. Harzemşah Muhammed'in oğlu Celaleddin Harzemşah Moğollara karşı direniş gösterse de onun öldürülmesinin ardından Harzemşahlar Devleti yerini Moğol İlhanlı Devleti (1256-1335)'ne bıraktı⁸⁹. Moğol-İlhanlı hükümdarı Hülagü ilk olarak Bağdat'ı kuşatarak Abbasi Devleti'ne son verdi. Akabinde sefere çıkıp İran ve dahilindeki hükûmetleri hâkimiyet altına aldı⁹⁰. Hülagü zamanında çeşitli Türk kabileleri İran topraklarına yerleşmiştir⁹¹. Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmiş ve içtimai, idari ve iktisadi alanlarda bazı reformlar uygulamıştır. İlhanlıların ardından Celâyiriler (1340-1431), Muzaffariler (1314-1393) gibi hanedanlıklar hakimiyet mücadelesi vermiştir. Akabinde Timur, yerel hanedanlara son vererek İran'a hâkim olmuştur. Timur kısa süreliğine de olsa siyasi birlik sağlamıştır. Timur'un akabinde hükümdarlık yapan Şahruh'un ölümüyle (1447) taht mücadeleleri başlamıştır. Mücadeleler sırasında Horasan ve Doğu İran tahribata uğramış ve devletin toprakları bölünmüştür. Timurlular döneminde Türkçe ve Moğolca kelimeler Farsçaya girerek kültürler arası kaynaşma yaşanmıştır. Timurluların ardından ortaya çıkan yönetim boşluğundan dolayı Doğu

⁸⁷ Salgurlu hanedanı Moğol hâkimiyetini kabul ederek 1286 yılına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Sulgurlu Devleti'nin bünyesinde barınan Halaçlar ve Türkmenler, devletin yıkılışının ardından da varlıklarını sürdürebilmiştir. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 146.

⁸⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "İran (Fetihten Safevilere Kadar)", **DİA**, İstanbul, Diyanet İslam Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 398.

⁸⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, 2015, s. 17.

⁹⁰ Zeyneloğlu Cihangir, **Azerbaycan Tarihi**, İstanbul, 1924, s. 52-53.

⁹¹ Abbas Edalat, "Trauma Hypothesis: The Enduring Legacy of the Mongol Catastrophe on the Political, Social and Scientific History of Iran", s. 12.

Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında hüküm süren Karakoyunlularla (1365-1469) Akkoyunlular hakimiyet mücadelesi yaşamıştır. Karakoyunluların beyi Cihan Şah'ın Akkoyunluların beyi Uzun Hasan'a mağlup olması, Karakoyunlu topraklarının Akkoyunlulara geçmesiyle neticelendi. Doğu Anadolu'da hakimiyet kuran Akkoyunlular (1403-1507) İran'da 15. yüzyıl boyunca söz sahibi olan yeni güç olmuşlardır. Bu güç yerini 16. yüzyılda Safevi lideri Şeyh İsmail'e bırakmıştır⁹².

1501 yılında Safevi hanedanı lideri Şeyh İsmail, Akkoyunluların merkezi olan Tebriz'e hâkim olarak 1501'den 1736'ya kadar varlığını sürdürecektir Safevi Devleti'ni kurdu⁹³. Böylece İran coğrafyasında kurulan Büveyhilerden sonra ikinci Şii devleti olan Safeviler kurulmuş oldu. Safeviler takip ettikleri siyasi, kültürel ve ekonomik politikalarla iki yüzyıldan fazla İran coğrafyasına hâkim olmuşlardır⁹⁴. Şeyh İsmail, Safevi Devleti'ni kurup Şah olmasıyla birlikte Şiiliğin propagandasını şiddetli bir şekilde yapmaya başlamıştır⁹⁵. Bu dönemde gerçekleşen en önemli olaylardan biri de Osmanlı Devleti ile yapılan Çaldıran Savaşı'dır. Bu savaşta Safevi Devleti yenilgiye uğramıştır⁹⁶.

Devlete en parlak zamanını yaşatan Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde Safeviler aşiret konfederasyonundan bürokratik yapılanmaya geçmişlerdir⁹⁷. Şah I. Abbas, devletin merkezini İsfahan'a taşıyarak ihtiyaçlar uyarınca şehri geliştirmek için

⁹² Cihat Aydoğmuşoğlu, 2015, s. 18-20.

⁹³ Peter Jackson, Laurence Lockhart, **The Cambridge History of Iran, The Timur and Safavid Period**, Cambridge University Press, 2006, s. 189.

⁹⁴ Cantürk Caner, 2012, s. 15.

⁹⁵ Metin Atmaca, **İran'daki Sünni Grupların Sosyal, Kültürel ve Dini Yapılandırılmaları ve Türkiye'nin Bu Gruplara Yönelik Politikaları**, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara, 2012, s. 13.

⁹⁶ Tufan Gündüz, "Safeviler" **DİA**, İstanbul, 2008, C. 35, s. 452.

⁹⁷ Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016, s. 89-91.

faaliyetlerde bulundu⁹⁸. Bu dönemde Özbekler, Osmanlılar ve Babürlülere karşı başarılı mücadeleler gerçekleştirilmiştir. Şah I. Abbas'ın akabinde Safevi Devleti güç kaybetmeye başladı. Yıkılış sürecinin hükümdarlarından biri olan Şah Hüseyin döneminde Beluci isyanı patlak vermiş, Şah bu isyanı güçlkle bastırabilmiştir. Bu dönemde önemli güç olarak sivrilen Afganlar, başkent İsfahan'ı kuşattı. Şah İsmail bu mücadelede başarı sağlayamadığından dolayı 1722'de teslim olmak durumunda kaldı. Böylece Afganlar, -kısa süreliğine- İran'ın resmî hâkimi oldu. Buna mukabil Kazvin'de II. Tahmasb hakimiyetini ilan etti. Afşarların Kırıklı obasına mensup olan Nadir, 1726 yılında II. Tahmasb'a katıldı. 1729 yılında Afganlı Eşref yenilgiye uğratılarak İran'dan çıkarıldı. Nadir Şah Afşar, 1736 yılında II. Tahmasb'ı tahttan indirerek III. Abbas'ı iktidara geçirdi. III. Abbas'ın yaşının küçüklüğünden istifade eden Nadir, 1736 yılında Nadir Şah unvanıyla tahta geçti. Böylece 1722 yılından beri şekli olarak varlığını sürdüren Safevi Devleti tamamen ortadan kalkmış oldu⁹⁹.

Safevi hanedanlığında Şii toplum hem dini hem siyasi açıdan güçlü bir durumdayken hanedanlığın yıkılışının akabinde söz konusu toplumun siyasi gücünde kayıplar meydana geldi¹⁰⁰. Nadir Şah, kendisini bu makamda görmek isteyenlerden ilk dört halifenin hilafetinin kabul edilmesine dair ricada bulunmuştur. Ayrıca Şia'nın sert doktrinleri Şii-Sünni mücadelesine sebebiyet verdiği için Osmanlılardan Şiiliğin Caferilik adıyla Sünniliğin beşinci mezhebi olarak kabul edilmesini de talep etmiştir¹⁰¹.

⁹⁸ Zeki Mohd Hasan, **Sane'e İran**, Fars. Çev. Mohammad Ali Halili, 1320 (1941), s. 132.

⁹⁹ Tufan Gündüz, 2016, s. 89-91.

¹⁰⁰ Ronen A. Cohen, **İran Hücetiye Cemiyeti, 1950'lerden Günümüze İdeoloji ve Pratik**, Çev. Mehmet Toprak, İstanbul, Matbuat Yayınları, 2014, s. 45.

¹⁰¹ Seda Çolakoğlu, "Nadir Şah ve Şii-Sünni Dünyasını Yakınlaştırma Girişimi", **İran Araştırmaları Dergisi**, 2017, S. 1, s. 22.

Nadir Şah döneminde Türkçe saray ve orduda kullanılmış, çok sayıda eser Türkçe yazılmıştır. Nadir Şah 1747 yılında öldürülmüştür¹⁰².

1760'lı yıllarda İran'ın batı ve güney kısmında, Şiilik geleneğini takip eden Zend Hanedanlığı hakimiyetini ilan etti¹⁰³. Zend Hanedanlığının en önemli ismi olan Kerim Han Zend'in 1779'da ölümünden sonra karışıklar ortaya çıkmıştır. Bu karışıklardan Kaçar aşiretine mensup olan Ağa Muhammed Şah güç elde ederek çıktı. Ağa Muhammed; Zend Hanedanlığını ortadan kaldırarak Kaçar Hanedanlığını¹⁰⁴ kurdu¹⁰⁵. 1875 yılında Tahran'da kurulan mecliste Ağa Muhammed tahta geçti¹⁰⁶. Ağa Muhammed; Zendlerle yakın münasebet kuran ve önemli Türk topluluklarından biri olan Kaşkayları cezalandırmak amacıyla bir kısmını Mazenderan ve Bahtiyari bölgesine sürmüştür. Bir kısım Kaşkay öncüleri ise 13 yıl rehin tutulmuştur¹⁰⁷. “Serdar Baba Han” lakaplı Feth Ali Şah, Ağa Muhammed'in ölümünün ardından Tahran'a gelerek Şahlık makamına oturmuştur¹⁰⁸. Feth Ali Şah'ın hâkimiyet süreci 1797-1834 yıllarına tekabül etmektedir. Bu dönemde bazı yenileşme çabaları söz konusudur. Bu çabalar arasında “orduda yenileşme teşebbüsleri, askeri ve teknik eğitim için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi” gibi gelişmeleri saymamız mümkündür. Avrupa'ya giden İranlılar, kendi ülkelerinin geri kalmışlığını fark etmişlerdir. Bu gelişmelerin yanı sıra Feth Ali Şah döneminde Şii ruhban sınıfının gücü ve tesiri de artmıştır. Bunda Şahın, monarşinin dinî

¹⁰² İsmail Mehmetov, 2009, s. 436.

¹⁰³ Cantürk Caner, 2012, s. 18.

¹⁰⁴ Zeki Velidi Togan tarafından kaleme alınan Hatıralar adlı eserde Kaçarlara ilişkin ilginç bilgilere rastlanmaktadır. Kaçarlar hakkında Farslaşmış Türkler sıfatı kullanılmış ve Farsça konuşan Tahranlılardan Kaçarlar şeklinde bahsedildiği bilgisi verilmiştir. Bkz. Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2015, s. 402.

¹⁰⁵ Hikmet Erdoğan, **Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar Yumruğuna İran**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 153.

¹⁰⁶ Yılmaz Karadeniz, 2012, s. 68.

¹⁰⁷ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 70.

¹⁰⁸ Mirza Cevanşir Karabağlı, **Karabağ Tarihi**, Çev. Tahir Sünbül, Ankara, Kök Yayınları, 1990, s. 22.

kanalını güçlendirmek istemesi etkili olmuştur¹⁰⁹. Rusya bu dönemde İran aleyhine yayılmacı politikalar takip etmekteydi. Bu politikalar neticesinde İran'ın Kafkaslar'daki egemenliğine son verdi. Bu kayıp 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla¹¹⁰ onaylandı¹¹¹. Feth Ali Şah'ın akabinde Muhammed Mirza Muhammed Şah (1834-1848) adıyla tahta geçti. Muhammed Şah'ın iktidarı boyunca İran sarayında, İngilizler ve Ruslar rekabet halindeydiler. Bu dönemde yabancı hegemonyasına dair önemli gelişme 1841 yılında imzalanan İngiliz-İran Ticaret Antlaşması'dır. Bu antlaşmayla birlikte İngiliz tüccarlar İran topraklarında serbest faaliyet gösterebilecekti. Bunun yanı sıra İngiltere; Tebriz ve Tahran'da konsolos bulundurma imtiyazı elde etmişti. Ayrıca İran ile Fransa arasındaki bağlar da yeniden kurularak bir İran elçisi 1839 yılında Kral Lois Philippe tarafından kabul edildi. Buna mukabil 1839-1840 yılında Paris; Tahran'da büyükelçilik açtı¹¹².

Muhammed Şah'ın akabinde tahta geçen Nasıreddin Şah, 1848 yılından 1896 yılına kadar hükümdarlık görevini icra etmiştir. Nasıreddin Şah iktidara geldiğinde memleket ilmî açıdan kötü ve geri kalmış bir durumdaydı¹¹³. İktidar ömrü diğer şahlardan daha uzun olan Nasıreddin Şah'ın dış politikadaki temel amacı, diğer Kaçar hükümdarları gibi uluslararası sistemin güç dengesinde bağımsızlığını korumak

¹⁰⁹ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010, s. 16.

¹¹⁰ Tahran ve Tebriz arasında Türkmençay köyünde yapılan 1828 tarihli mukavelede, Gülistan Antlaşması'nın bütün maddeleri kabul edildi. Bunun yanı sıra Revan ve Nahcivan Hanlığı da Rusya'ya bağlandı. Bkz. Nizamettin Onk, **Azerbaycan Karabağ Tarihi**, İstanbul, 1997, s. 55. İki taraf arasında Aras Nehri sınır kabul edilmek kaydıyla nehrin kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise İran'a tahsis edildi. Kuzey ve güney olarak bölünen Azerbaycan'da toprak bütünlüğü bozulmuş oldu. Bkz. Cemal Ayırmalı, "Azerbaycan Millî Matbuat Tarihinden", **Dilmac**, 1386 (2007), s. 26.

¹¹¹ Gene R. Gartwaite, 2011, s. 177.

¹¹² Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2010, s. 20-21.

¹¹³ İbrahim Timuri, **Asr-ı Bihaberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran**, Tahran, 1332 (1954), s. 1.

olmuştur¹¹⁴. İlk reformistlerden biri olan Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), Nasıreddin Şah'ın hocası ve ilk sadrazamıydı¹¹⁵. Emir-i Kebir mali reformlarının işleyişini, masrafları azaltmaya ve ülkenin gelirini arttırmaya yönelik gerçekleştirmekteydi. Emir Kebir'in iktisadi siyasetinin temelinde millî iktisadın teşviki ve gelişimi vardı. Emir Kebir kendi döneminde modern anlamda nitelendirilebilecek ilk üniversite olan Darülfünun'u kurdu. Bu dönemde yine Vakayı İttifakiye gazetesi yayımlanmaya başlandı¹¹⁶. Nasıreddin Şah, "savunma modernizasyonu" adı verilen önlemlerle devleti güçlendirip yabancıların nüfuzunu sınırlamak için çabalamıştır. Vergi gelirlerini arttırmadaki başarısızlıklar nedeniyle bu çabalar sonuçsuz kalmış buna mukabil fiyatların muazzam derecede artışı söz konusu olmuştur. Bu durum halihazırdaki sorunları daha da şiddetlendirmiştir. 1900 yıllarında bütçe açığı 1 milyon doları aşmış vaziyetteydi. Devlet, ihtiyaç duyduğu vergi gelirlerini yükseltmeyecek kadar kötü durumdaydı. Bu nedenle imtiyaz verme ve borç alma teşebbüsleri başladı. Bu girişime 1872 yılında gelecekte ünlü bir haber ajansına isim verecek olan Baron Julius de Reuter'e maden, demiryolları, tramvay yolları, baraj, yol ve sanayi tesisleri inşaatı hususunda ruhsat satarak başlandı. 1891 yılında ise tütün ihracatı tekelinin, bir İngiliz olan Binbaşı Talbot'a satılması, protestolara neden oldu¹¹⁷. İran'da binlerce fakir çiftçi tütün yetiştirir, araçlar tütünü keser, kurutur, paketleyip dağıtımını yapardı ve İran'da tütün çok fazla tüketilirdi. Tütünün yabancılara devredilmesi, şimdiye kadar hiç yana yürümeyen entelektüelleri, çiftçileri ve tüccarları bir araya getirdi ve bu grup direnmeye karar verdi. Ülkenin önemli dinî şahsiyeti olan Şeyh Ayetullah Şirazi bu protestoyu onaylayarak fetva yayımladı. Fetvanın muhtevasında yabancı imtiyazında

¹¹⁴ Ünal Gündoğan, **İran ve Orta Doğu, 1979 İran İslam Devrimi'nin Orta Doğu Dengelerine Etkisi**, Ankara, Adres Yayınları, 2010, s. 71.

¹¹⁵ Gökhan Bolat, "Mîrza Tâki Hân (Emîr-i Kebîr) ve Reformları (1848-1851), **Belleten**, 2013, C. 77, S. 278, s.151.

¹¹⁶ Bijan Cezani, **İran Meşrutiyet Devrimi, Güçler ve Amaçlar (1906-1911)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s. 51-55.

¹¹⁷ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s. 52-53.

olduğu süre boyunca tütün içenlerin Onikinci İmam'a karşı geleceği bulunuyordu. Bu fetva neticesinde Nasıreddin Şah'ın haremindekiler dahi tütün içmeyi bıraktı. Nihayetinde Şah, imtiyazı iptal etmek ve Britanya İmparatorluğu'nun zararını karşılayabilmek için onlardan yarım milyon pound borç almak durumunda kaldı.¹¹⁸

Nasıreddin Şah'ın ölümünün ardından tahta Muzaferreddin Şah (1896-1908) geçti. Tahta çıktığında devletin hazinesi boştu. Muzaferreddin Şah da babası gibi Avrupa'dan borç para almıştır. Bu dönemde Ruslar; Reşt-Tahran/Tahran-Reşt ulaşım hattında bazı imtiyazlar elde etmiştir. Bunun yanı sıra Hazer'deki balıkçılık, Mazenderan'daki ormanların ve Nişabur'da bulunan madenlerinin işletilmesi Ruslara verildi. Almanya da imtiyaz elde eden ülkeler arasındaydı. Bu bağlamda bir Alman ticaret evinin Bağdat, Abadan ve Buşir'de şubeler bulundurmasına izin verildi¹¹⁹. Muzaferreddin Şah, tedavi gerekçesiyle 1900, 1902 ve 1905 yılları olmak üzere üç kez Avrupa ziyaretinde bulunmuştur¹²⁰.

Yine en önemli gelişmelerden biri çalışma konumuzu da ilgilendiren Farsçılık ideolojisinin bu dönemde canlanmaya başlamasıydı. Farsçılık ideolojisiyle hareket eden Kaçar şahları Farsçaya Türkçeden daha fazla önem vermiştir. Bu ideolojinin tesirinde kalan Muzaffereddin Şah, eğitimde Türkçenin kullanılmasını yasakladı. Şah'ın İstanbul'a gerçekleştirdiği seyahat sırasında Osmanlı Sultanı Abdülhamit Han'ı ziyaret etmiştir. Abdülhamit Han'ın aslen Türk olan Kaçar Şahı'nı bu yasaktan dolayı kınaması üzerine Şah, İstanbul'dan telgraf çekerek bu yasağı kaldırmıştır¹²¹.

¹¹⁸ Stephen Kinzer, **Şah'ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 49-50.

¹¹⁹ Raymond Furon, **İran**, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, İstanbul, 1943, s. 160.

¹²⁰ Abbas Kabil, "Muzafeddin Şah Der Paris, Yadgar", **Mecelle-yi Mahiyane Edebi ve İlmi ve Tarihi**, Eylül 1323 (1944), s. 13.

¹²¹ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 32.

Muzaferreddin Şah döneminde “Tahran’ın Kehrizek’inde Küp Şeker fabrikasının tesisi, Tahran’dan Reşt’e yol g zerg hının yapımı, Ferahabad Sarayı ve yeni darphanenin yapımı, Tahran’a daktilonun getirilmesi, çeşitli gazete ve dergilerin yayımlanması” gibi sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda gelişimi destekleyici birçok reform yapılmıŐtır¹²². Ancak Muzaferreddin Şah ve önceki dönemlerde alınan borçlar ülkeyi çıkmaza sürükledi. Bu dönemde Osmanlı Devleti’ndeki Duyun-u Umumiye’ye benzer bir kurum oluŐturulmuŐtur¹²³. Kaçarların son dönemlerinde yaşanan bu gelişmeler Meşrutiyet Hareketine zemin hazırlamıŐtır.

Meşrutiyet Devrimi’nin nedenlerini sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel olarak ele almak mümkündür. Dönemin Őahitlerinden biri olan Kirmani “Tarih-i Bidari-yi  raniyan” adlı eserinde, Meşrutiyetin nedenlerini açıklarken söz konusu dönemin belgeleri üzerinde durmuŐtur. Kirmani Meşrutiyet Hareketinin nedenlerini; İngiltere’yi ziyaret sırasında Talbut’a verilen imtiyaz ve halkın buna tepki göstermesiyle ilişkilendirmiştir. Ayrıca fikir adamı Esedabadi’nin hitabe ve yazılarının; Ahmed Ruhi Kirmani, A a Han Kirmani ve Mirza Hasan Han gibi fikir adamlarına ve orta tabaka ulema arasına tesir ettiği bilgisini de aktarmıştır. Yine bu döneme Şahit olmuş isimlerden bir diğeri olan Kesrevi de “Tarih-i Meşruta-yı  ran” adlı eserinde  ran’ın İngiltere ve Rusya karşısında yenilgisinin halkta uyanıŐı ortaya çıkardığını belirtmiştir. Ayrıca  stanbul’da Farsça  ıkan “Ahter”, “Gayret”, “Hakimiyet” gibi neŐriyatlarda çıkan yazıların muhtevasında yer alan özgürlük fikirlerinin halkı etkilediğini de aktarmıŐtır¹²⁴. Modern  ran Tarihi hakkında otorite kabul edilen Ervand Abrahamian, Meşrutiyet devriminin köklerini uzun vadede 19. yüzyılda cereyan eden olaylarda ararken kısa vadede 1904-1905 arasında ekonomik bunalımın ortaya çıkardığı

¹²² Bijan Cezani, 2014, s. 65-66.

¹²³ Yalçın Sarıkaya, 2008, s. 75.

¹²⁴ Yılmaz Karadeniz, 2012, s. 160-162.

nedenlerde aramaktadır¹²⁵. Bilgehan Atsız Gökdağ “İran Türkleri” adlı makalesinde ise Meşrutiyetin, 1905 Rus İhtilali etkisiyle Azerbaycan’da ortaya çıkan bağımsızlık ve hürriyet fikirlerinden etkilendiğini, bu etkilenişin devrimle neticelendiğini ifade etmektedir¹²⁶. Ahmet Ağaoğlu ise Meşrutiyet Hareketinin nedenlerini “idarenin uygunsuz tutumu, suistimaller, yabancıların istismara dayalı politikaları, yolsuzluk, Kafkasya’da oluşan fikrî hareketler ve değişen zihniyetin İran’a etkisi” gibi etkenlerle açıklamıştır¹²⁷. Batı ile artan temas sonucu fikrî etkileşim ve din adamlarının da Meşrutî zihniyete destek vermesi etkili olan diğer amillerdir¹²⁸. Bu görüşlerin tamamı doğru olup İran’da 19. yüzyılda yaşanan gelişmelerde ve 20. yüzyılın hemen başında Meşrutiyet hareketiyle sonuçlanan olguda her biri önemli parametreleri oluşturmuştur.

Hacı Zeynel Abidin-i Meraga-î 19. yüzyıl sonunda kaleme almış olduğu değerli eseri Seyahatname-i İbrahim Bey’de İran’ın söz konusu dönemine dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu bağlamda o, İngiltere’nin İran üzerinde kendi çıkarı doğrultusunda yürüttüğü politikalar¹²⁹ ve yine Rusya’nın İran üzerindeki nüfuzuna atıfta bulunarak İran’ın artık içinden çıkamayacak kadar zayıf bir duruma düştüğünü kaydetmektedir¹³⁰. Yine o, ortaya çıkan bu karanlık durumdan kurtuluşun reçetesini yasada, çağdaş bilimleri öğrenmek için modern okul ve üniversitelerin açılmasında görmüştür¹³¹.

Nasıreddin Şah zamanından itibaren İran’ın Avrupa ile olan temasları artmıştır. Buna binaen İran’a yeni fikirler girmiş ve Avrupalılaşma yönünde hareketlenmeler başlamıştır. Buna mukabil İran’ın ekonomisi kötüye gitmekteydi. Bilhassa Nasıreddin

¹²⁵ Ervand Abrahamian, 2017, s. 58.

¹²⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, “İran Türkleri”, **Yeni Türkiye** 53, 2013, s. 2.

¹²⁷ Ahmet Ağaoğlu, **İran İnkılabı**, İstanbul, Akşam Matbuası, s. 3.

¹²⁸ Kaan Dilek, **Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran’ın Orta Asya Politikaları**, Ankara, 2011, s. 17

¹²⁹ Hacı Zeynel Abidin-i Meraga-î, **Seyahatname-i İbrahim Bey veya Vatanseverlik Belası**, Çev. Mustafa Çiftçi, Ankara, 2019, s. 373.

¹³⁰ Hacı Zeynel Abidin-i Meraga-î, 2019, s. 382.

¹³¹ Hacı Zeynel Abidin-i Meraga-î, 2019, s. 386.

Şah'tan itibaren ekonomik durumda kötüleşmeler artmaya başladı. Bu dönemde Saray mensupları ekonominin kötüleşmesine rağmen yüksek maaşlar almakta ve gösterişli bir hayat sürmeye devam etmekteydiler. Bu halihazırdaki kötü durumu daha da fenalaştırmaktaydı. Devlet, kendi memurlarının maaşını ödeyebilmek için bile Avrupa'dan borç almak durumunda kalmıştır. Buna rağmen İran Şahları gösterişli hayatlarından vazgeçmemiş, Avrupa'ya seyahate çıkarak ülkenin kaynaklarını boşa harcamaya devam etmiş, bu durum da halkı isyan etmek için törpülemiştir¹³². 20. yüzyılın başlarındaki ekonomik krizin bir ayağını Kaçar ülkesinin sömürge devletlerin boyunduruğu altında uyguladıkları işlenmemiş mal deposuna dönüştürme siyaseti oluşturmuştur. Ülkede kapitalist fikir aleyhinde tepkiler ortaya çıktı. Söz konusu tepkilerin en önemlilerinden biri 1890 yılında Nasreddin Şah'ın İngilizlerle yaptığı Tütün antlaşmasının ardından Seyyid Muhammed Hasan Şirazi'nin 1891 yılında tütün içimini yasaklayan fetvasının ardından gelişen protestolardır¹³³. Meşrutiyete giden yolda bir diğer önemli gelişme Nasıreddin Şah'ın öldürülmesidir. Nasıreddin Şah'ın ölümünden sonra İran'da dağlımlar başladı. Nasıreddin Şah'ın akabinde tahta geçen Muzafereddin Şah ise yönetim kabiliyetine sahip değildi. Bu bağlamda Nasıreddin Şah'ın ölümü ve akabinde meydana gelen gelişmeler Meşrutiyete giden süreci hızlandırmıştır¹³⁴.

Bu gelişmelerin yanında bir de aydınların etkisi söz konusudur. Avrupa'ya gönderilen aydınlar, burada yeni fikirlerle tanışıp İran'a dönüyorlardı. Bunlar halkın aydınlatılması ve İran'a birçok değişikliğin getirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. İranlı aydınlar halkın Meşrutiyeti kabul etmesi için hazırlıklar yapıyorlardı. Bütün bunların

¹³² Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket '1906 Meşrutiyeti'", **ResearchGate**, 2002, s. 145-148.

¹³³ Celal Metin, **Emperyalist Çağda Modernleşme, Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011, s. 83.

¹³⁴ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasal Gelişmeleri", **Akademik Orta Doğu**, 2007, C. 2, S. 1, s. 54.

yanında bir de Osmanlı Devleti'nde yaşanan etkinin, İran'a yansması son derece önemlidir. Osmanlı Devleti'nin Kanun-ı Esasiyi kabul etmesi, bu bağlamda verilen mücadeleler, Abdulhamid'in bu gelişmelere karşı bakış açısı İranlılarda büyük etki oluşturmuştur. Bu haksızlık, adaletsizlik ve kötü yönetim neticesinde devlet aleyhine ilk isyan 1905 yılında Tahran'da ortaya çıkmıştır. Akabinde Tahran dışındaki şehirlerde de yayılmaya başladı. İsyanları bastırmada hükûmet başarı sağlayamamaktaydı¹³⁵.

Muzaferreddin Şah, 1906 yılında ilk meclisi açtı ve anayasa çalışmalarını başlattı. Muzaferreddin Şah'ın saltanatında "Meşrute Fermanı" metninin yayımlanmasına rağmen Şah'ın akabinde tahta geçen Muhammed Ali Mirza Meşrutiyet aleyhine faaliyetlere başlamıştır. Bunda İngilizlerin Meşrutiyet taraftarlarına olan desteğini çekmesi etkili olmuştur¹³⁶. Muhammed Ali Şah saltanatının başlarında 31 Ağustos 1907'de imzalanan Rus-İngiliz Antlaşması¹³⁷ uyarınca İran'ın kuzeydoğusunda 790 bin km²lik alan Rusya'nın, İran'ın güneydoğusunda 355 km²'lik alan ise İngiltere'nin nüfus alanına girmiştir. Bu bölgelerin ortasında konumlanan çorak ve düzlük kısımlar tarafsız alan olarak kabul edilmekteydi. Rusya; Azerbaycan, Mazenderan ve Kuzey İran'ı kendi egemenliğine aldı ve böylece Asya'daki siyasi ve askeri menfaatleri için güneyde sağlam stratejik yerler elde etmiş oldu. Rusya Kuzey İran'a sağlam ve kalıcı

¹³⁵ Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket '1906 Meşrutiyeti'", **Researchgate**, 2002, s. 145-148.

¹³⁶ Kaan Dilek, 2007, s. 66.

¹³⁷ Büyük Oyun; yüzyıldan fazla süregelen dönemde Ortadoğu'da büyük güçlerin oynadığı politik oyundur. Büyük Britanya Kraliçesi Victoria büyük oyunu "dünyada Rus veya İngiliz üstünlüğü meselesi" şeklinde aktarmıştır. Büyük Oyun kavramını politik gündeme sokan kişi Arthur Conolly adlı İngiliz subaydı. 1829 yılında ise İngiliz Başbakanı olan Wellington dükü; Asya'da İngilizlerin menfaatini korumak için Büyük Oyun mefhumuna stratejik bir değer atfetmiştir. Buna mukabil 1830-1834, 1836-1841, 1846-1851 yıllarında dış işleri görevinde bulunan; 1855-1858, 1859-1865 yıllarında başbakanlık yapan Lord Palmerston; bu kavramı gerçek anlamda siyasi bir stratejiye dönüştüren isim olmuştur. Büyük Oyun'un kavşak noktası İstanbul'ken bir diğer ayağı Ortadoğu'da bulunmaktaydı. Ortadoğu kaynaklarına sahip olma isteği bir ayağının bu bölgede olmasına neden olmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Ortadoğu petrolleri bu isteğin birinci amili durumuna gelmiştir. Ortadoğu'da en zengin petrol rezervlerine sahip ülke ise İran'dı. İran petrolü 1907 yılında keşfedilmiştir. İngilizler bu kaynakları 1979 yılına kadar ellerinde tutmuştur. Bkz. İsmail Mehmetov, 2009, s. 568.

yerleşebilmek adına kara ve deniz yollarıyla Hazar Sahillerinde iskeleler ve gümrük binalarının yapımına başladı. İran meclisi bu taksimi reddetse de Meşrutiyetin bastırılmasının ardından İran Hükûmeti bu antlaşmayı onaylamıştır. 23 Haziran 1908 yılında Şah meclisi top ateşine tutmuş ve Meşrutiyet hareketini bastırmıştır. 1908’da Osmanlı Devleti’nde İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesi, İran’daki Meşrutiyet taraftarlarını yeniden harekete geçirdi¹³⁸. 1907 Rus-İngiliz Antlaşmasına tepkili olan hürriyetçiler ve encümen üyeleri meclise yürümüşler ve Şah’ın azledilmesini istemişlerdir. Tahran’da başlayan çatışmaların ardından Tebriz’deki Meşrutiyetçiler de ayaklanmıştır. Bu ayaklanmanın başında Settar ve Bağır Han adlı iki önemli figür vardı¹³⁹. Tebriz’deki ayaklanmalar devrimci bir isyana dönüştü. Kozak kuvvetleri Tahran’ı işgal ederken Şah taraftarı Şahseven boyu ise Tebriz’i işgal etmekteydi. Ancak anayasa taraftarları; İran’ın şehirlerinden gelen gönüllülerden, Kafkasya’nın İranlı, Gürcü ve Ermeni topluluklarından çıkan muhaliflerden yardım almaktaydı. Bununla birlikte Bahtiyari boyunun güçleri de destek vermektedir¹⁴⁰. Settar Han ve Bağır Han¹⁴¹ silahlı birliklerle İran Azerbaycan’ının tamamına hâkim olmuştur¹⁴². Sokağın, çarşının, büyük toprak sahiplerinin, din adamlarının desteğiyle Muhammed Ali Şah devrilerek İkinci Meşrutiyet dönemi başlamış oldu. 1909 yılında Muhammed Ali Şah, tahtı oğlu Ahmed’e (1909-1925) bırakmış, kendisi ise Rus büyükelçiliğine kaçmıştır. Muhammed

¹³⁸ Ahmet Annaberdiyev, **İran Türkmenleri (1881-1979)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 26.

¹³⁹ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 74.

¹⁴⁰ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 46.

¹⁴¹ Settar ve Bağır Han, 1906 yılında I. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından Tebriz’de siyasi sahnede aktif olarak rol almaya başlamışlardır. Tebriz Meşrutiyetçilerinin en önemli kuruluşlarından biri olan Encümen-i Hakikat’e katılmışlardır. Sürekli birlikte hareket eden bu iki isim, Muhammed Şah tarafından Meşrutiyet’i kaldırmak üzere gönderilen Ekrem’üs Saltana’yı şehre girmeden yakalamak için faaliyette bulunmaları ve fiyatları arttıran hububat satıcılarını fiyatları düşürmeleri için zorlamaları gibi nedenlerden dolayı tanınır hale gelmişlerdir. Bkz. Gökhan Bolat, “İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bager Hanlar”, **Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks**, 2013, C. 5, s. 1, s. 52-53.

¹⁴² Ali Kafkasyalı, 2010, s. 74.

Ali Şah 1925 yılında sürgüne gönderildiği İtalya’da hayatını kaybetti¹⁴³. Anayasa taraftarları maliyeyi düzeltmek ve reformlar yapmak amacıyla Morgan Shuster¹⁴⁴ görevlendirildi. Bu durum Britanya ve Rusya’nın hoşuna gitmemişti. Rusya kendisini 1907 Rus-İngiliz Antlaşmasından dolayı güçlü konumda telakki ediyordu¹⁴⁵. Shuster, Rusya ve Britanya’nın gizlice yaptığı anlaşmaları gün yüzüne çıkarmak için çalışmaya başladı. Her iki devlet de Shuster’ın görevden alınmasına yönelik talepte bulundu. Bu minvalde Rusya, karşı çıkışlarındaki ciddiyeti göstermek için asker gönderdi. Meclis Shuster’ın görevinin devam etmesi için direnince Saray yabancı askerlerin de desteğiyle meclisi kapatıp birçok üyeyi tutuklattı ve böylece beş yıl devam eden Anayasa Devrimi son buldu¹⁴⁶.

¹⁴³ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 45-46.

¹⁴⁴ Morgan Shuster Amerikalıdır. Amerikalılar inzivaya çekilme taraftarı bir tutum takip etmekteydi. Memleketin siyasetine karışmadı. İdealist biri olan Shuster, hürriyet esasına dayalı kurulan rejime sadık bir şekilde hizmet etmekteydi. Bkz. Anonim, “Devletha-yı İran Ez Agaz Meşrutiyet Ta Emruz”, **Ettelaat-ı Mahiyane**, 1330 (1951), S. 2, s. 11.

¹⁴⁵ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 47-48.

¹⁴⁶ Stephen Kinzer, 2018, s. 55.

II. BÖLÜM

RIZA ŞAH PEHLEVİ DÖNEMİ VE MİLLİ KİMLİK

2.1. Rıza Şah Pehlevi ve Dönemi (1925-1941)

Rıza Şah Pehlevi'nin şeceresine dair sınırlı ve birbirinden farklı bilgiler aktarılmaktadır¹⁴⁷. Şeceresinde en alt dala ulaşılan kişi Murad Ali Han'dır. Rıza Şah'ın dedesi olan Murad Ali Han, Ağa Muhammed Şah'ın saltanatının başlarında dünyaya geldi ve çocukluğunu Alaşt'ta¹⁴⁸ geçirdi. Murad Ali Han daha sonra Tahran'a gitti ve Savadkuh alayında görev yapmaya başladı. Rıza Şah'ın babası olan Abbas Ali Han, Murad Ali Han'ın yedinci oğluydu. Alaşt'ta doğan Abbas Ali Han, çocukluk dönemini burada geçirdikten sonra o da Tahran'a giderek babası gibi Savadkuh alayında görev yapmaya başladı. Abbas Ali Han ikinci evliliğini Rıza Şah'ı da dünyaya getirecek olan Nuş Aferin ile gerçekleştirdi. Evlendikten bir süre sonra Abbas Ali Han vefat edince hamile olan eşi Nuş Aferin, Rıza Şah doğana kadar Alaşt'ta kaldı¹⁴⁹ ve Rıza Şah'ı¹⁵⁰ 15 Mart 1878 yılında burada dünyaya getirdi. Nuş Aferin ise 1916'da Senglac'da¹⁵¹ vefat

¹⁴⁷ Örneğin babasının kaç evlilik yaptığı, Rıza Şah'ın annesinin Abbas Ali Han'ın kaçınıcı evliliği olduğu gibi hususlarda farklı bilgiler aktarılmaktadır. Rıza Niyazmend "Rıza Şah Ez Tevellüd Ta Saltanat" adlı eserin 31 ila 33. sayfaları arasında Rıza Şah'ın babasının iki kez evlilik yaptığı ve Rıza Şah'ın annesi Nuş Aferin'in, Abbas Ali Han'ın ikinci evliliği olduğu bilgisini aktarırken Morteza Sadıkkar "Revanşenasi Rıza Şah" adlı eserin 37. ve 38. sayfasında Süleyman Behbudi'nin kitabına dayanarak Abbas Ali Han'ın beş evlilik yaptığını ve Nuş Aferin'in onun beşinci evliliği olduğu bilgisini paylaşmaktadır.

¹⁴⁸ Alaşt, İran'ın Mazenderan eyaletinde bulunan dağlık köylerinden biridir. Bu dağlık bölgeler Savadkuh olarak adlandırılır. Bkz. Hoşeng Pur Kerim, **Alaşt, Zadgah-ı Ala Hazreti Rıza Şah-ı Kebir**, 1348 (1969), s. 16.

¹⁴⁹ Mahmud Cevad Aşafte, Fatıma Yakubi, "Matalaa-yı Zendegi Çehargane Rıza Şah Pehlevi", **International Journal of Nations Research**, s. 108.

¹⁵⁰ Rıza Şah Mazenderan'ın Savadkuh bölgesinde ikamet etmesine rağmen lehçesi bu bölgenin halkına benzememekteydi. Rıza Şah'ın kendine has bir konuşma şekli vardı ve Mazenderan lehçesini çok az bilmekle birlikte bu dili birisinin tercüme etmesine gereksinim duymadan anlıyordu. Bkz. Hüseyin Makki, **Tarih-i Bisto Sal-i İran, İstimirarı Diktatöri Rıza Şah Pehlevi**, Tahran, 1326 (1947), C. 6, s. 4.

¹⁵¹ Senglac, Tahran'ın eski mahallelerine verilen isimdir.

etti¹⁵². Belirtildiği üzere Rıza Şah'ın ailesinin soyu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda ailesinin Peştun veya Azerbaycan Türkü olduğu hususunda iddialar vardır¹⁵³. Ancak oğlu Muhammed Rıza Şah ondan bahsederken “benim babam Türk (kökenli) olan Kaçarların aksine Fars kökenliydi” ifadelerini kullanmıştır¹⁵⁴. Rıza Şah, herhangi bir eğitim almadığından dolayı okuma yazma bilmiyordu. Bu hususta Muhammed Rıza Şah Pehlevi, babası Rıza Şah'ın babasını daha kendisi doğmadan kaybetmesi ve gerekli araç-gerece sahip olmamasının okuma-yazma öğrenmesini engellediği bilgisini aktarmıştır¹⁵⁵. Buna karşın İran araştırmacılarından Mahmud Seriolgalam; Rıza Han'ın yanına gittiği General Kazım Han'ın çocuklarıyla birlikte büyüdüğü ve onlarla okuma yazma öğrendiğini ifade etmektedir¹⁵⁶. Ancak bu konuda Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza'nın aktarmış olduğu bilgilerin daha doğru olması muhtemeldir.

Rıza Şah, askerliğe karşı ilgi duymaktaydı. Bu ilgi neticesinde Kazak¹⁵⁷ tugayına katılmış ve burada cesareti nedeniyle çeşitli rütbeler elde etmiştir¹⁵⁸. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İran tarihinde gerçekleşen dikkate değer olaylarda kendisi önemli bir özne veya nesne olarak göze çarpmamaktadır. Onun iktidara giden yolunu kavrayabilmek için meşrutiyet sonrası ile siyasi sahnede

¹⁵² Mustafi El Murati, **İran Der Asrı Pehlevi**, C. 1, s. 8.

¹⁵³ Michael Axworthy, **İran Aklın İmparatorluğu, Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi**, Çev. Özlem Gitmez, İstanbul, Say Yayınları, 2016, s. 275.

¹⁵⁴ Mohammed Reza Shah Pahlavi, **His Imperial Majesty Mohammed Reza Shah Pahlavi Shahanshah of Iran, Mission For My Countr**, London, s. 35.

¹⁵⁵ Mahmud Cevad Aşafte, Fatıma Yakubi, s. 107.

¹⁵⁶ Mahmud Seriolgalam, Tahran, 1397 (2019), s. 90.

¹⁵⁷ Kozak tugayının kuruluş tarihi Rıza Şah'ın dünyaya geldiği 1878 yılına tekabül etmektedir. Avrupa ikinci ziyareti sırasında Rusya'dan geçtiği zaman Çar Alexander II Şah'ı Kozak tugaylarının geçit töreniyle ağırladı. Kozak tugaylarının ihtişamına hayran kalan Nasıreddin Şah kendi ülkesinde benzer bir askeri sistem oluşturmak için Rusya'dan subay talebinde bulundu. Bu talebi İran'daki çıkarlarının gerçekleşmesi adına müsbet değerlendiren Rusya, Albay Alexey Ivanovitch Dumantovitch komutasındaki Rus birliklerini İran'a göndererek Kozak tugaylarının kurulmasını sağladı. Bkz. Gholam Reza Afkhami, **The Life and of The Shah**, London, 2009, s. 3.

¹⁵⁸ Mahmud Porşalaçi, **Kazzak, Asrı Rıza Şah Pehlevi, Ber Esası Vezaret-i Harici Fransa**, Tahran, 1398 (2020), s. 49.

görüldüğü dönemlere kadar olan zaman zarfında (1906-1921) İran'da cereyan eden siyasi, sosyal, ekonomik ve özellikle de devletler arası ilişkilere yönelik gelişmeler oldukça önem arz etmektedir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Batılı ve Doğulu büyük siyasi güçlerin İran üzerindeki emelleri ve bu emeller doğrultusunda girmiş oldukları nüfuz mücadeleleri İran'ı siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda yıpratmıştır. Bununla birlikte 20. yüzyılın başlarında aydın ve din adamlarının öncülüğünde başlayan Meşrutiyet Hareketi; ilk defa millî¹⁵⁹ bir meclisin ve meşruti hükümetin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Denilebilir ki Meşrutiyet hareketi; İran'ın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zayıflıktan kurtulma gayretidir¹⁶⁰. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından İran üzerindeki İngiliz-Rus rekabeti geçici olarak durmuş ve bu iki devlet kendi aralarında İran'ı nüfuz bölgelerine ayıran bir antlaşma imzalamıştır. Söz konusu antlaşma uyarınca İran üçe bölünmüş ve İran'ın güney bölgeleri İngiltere'ye, kuzeyi Rusya'nın nüfuz alanına bırakılırken ortada kalan kısım ise tarafsız bölge olarak tanınmıştır¹⁶¹. Meşrutiyet dönemi Kaçar şahı olan Muhammed Ali Şah, İngilizlerin Meşrutiyetçilere verdiği desteği bırakmasını fırsat bilerek Rusların da yardımıyla meclisi topa tutmuştur. Böylece 1908 yılında Meşrutiyet Hareketi sekteye uğramış oldu. Ancak Tebriz halkı; Mazenderan, Gorgan, İsfahan ve Bahtiyari halklarının da yardımıyla bu duruma karşı direniş başlattılar. 1909 yılında Meşrutiyet taraftarları zafere ulaşarak Meşrutiyeti yeniden ilan ettiler¹⁶². Böylelikle çalışmalarına yeniden başlayan meclis, bir süre sonra

¹⁵⁹ Maşallah Acudane'nin İran Meşrutiyeti'ne dair yazmış olduğu kitabında Meşrutiyet Devrimine giden süreçte kullanılan mili ve millet kavramlarının din ve şeriata karşılık geldiğini dolayısıyla günümüzdeki anlamından farklı olarak kullanıldığını söz konusu dönemdeki kaynakları inceleyerek ortaya koymuştur. Bkz. Maşallah Acudane, **Meşrute-i İrani**, Tahran, Neşri Ehteran, 1399 (2020), s. 165-188.

¹⁶⁰ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", **Akademik Orta Doğu**, 2007, C. 2, S, 1, s. 49.

¹⁶¹ Touraj Atabaki, **İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 1.

¹⁶² Kaan Dilek, 2007, s. 66.

mali durumu düzeltmesi ve gerekli reformları yapması için Amerikalı Morgan Shuster'i görevlendirdi. Bu durum İngiltere ve Rusya'nın hoşuna gitmemiş¹⁶³ her iki devlet de Shuster'ın görevden alınmasına yönelik talepte bulunmuştur. Bu doğrultuda Rusya, ciddiyetini göstermek için Tahran'a asker göndermiştir. Meclis Shuster'ın görevinin devam etmesine yönelik irade gösterirken Saray, yabancı askerlerin de desteğiyle meclisi kapatıp birçok üyeyi tutuklattı ve böylece yaklaşık beş yıl devam eden Meşrutiyet hareketi son buldu¹⁶⁴. İran'da anayasal devrim sona ererken dünya büyük bir savaşın eşiğine doğru hareket etmekteydi. Savaşın yarattığı gerginlik ve diplomatik mücadele özellikle de Orta Doğu ülkelerini derinden etkileyecek düzeydeydi.

I. Dünya Savaşı, 20. yüzyılın siyasetini etkileyen en önemli olaylardan biridir. İran bu savaşa tarafsızlığını ilan ederek tepki verdi. Buna karşın İran toprakları; İngiliz, Rus ve Osmanlılar tarafından savaşın önemli sahalarından biri haline getirildi¹⁶⁵. Ruslar, İngilizler ve Osmanlılar; İran topraklarını kendi siyasetleri dahilinde ülkedeki etnik grupları kışkırtarak Kürtler, Süryaniler, Ermeniler ve Azerilere bağımsız devlet kurma sözleri verdiler. Savaşın patlak vermesiyle İran'da halihazırda var olan bölünmeler daha da derinleşti ve bu durum dış güçlerin İran'daki etki dairelerini arttırmalarına neden oldu. Merkezi hükümet o kadar zayıflamıştı ki ömürleri birkaç ay süren kabineler kurulup düşüyordu. Bunun yanı sıra merkezi hükümet bu dönemde ülkeye hakim olan tek irade değildi. Bu döneme dair müşahedelerini aktaran Brücher; ülkede hâkim iki kaynağın var olduğunu, bunlardan birinin hükümeti ve bağlantıları içine alan resmi kaynak ve diğerinin ulusal kuvvetleri bünyesinde barındıran gayri resmi kaynak olduğunu söylemiştir¹⁶⁶. 1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusya'nın İran'dan çekilmeye başlaması, İngiltere için yeni fırsatları

¹⁶³ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 47-48.

¹⁶⁴ Stephen Kinzer, 2018, s. 55.

¹⁶⁵ İsmail Safa Üstün, "İran (Safevilerden Günümüze Kadar), **DİA**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 402.

¹⁶⁶ Touraj Atabaki, 2007, s. 1-2.

beraberinde getirmiştir. İngilizler, Rusya'nın çekildiği kuzey bölgelere doğru yayılım göstererek bu durumu bir antlaşmayla taçlandırmak için harekete geçtiler. 1919 yılında Mirza Hasan Han Vüsuk üd-Devle'nin başkanlığı sırasında imzalanan İngiliz-İran antlaşması uyarınca İngiltere; İran'a kredi, silah, danışman, askeri eğitmen, gümrük idarecileri ve okul öğretmeni temin etme karşılığı olarak hükümete iki milyon sterlin kredi verme taahhüdünde bulunmuştur. Bunun yanı sıra demiryolu inşasına destek olma ve savaşta uğradığı zararı temin etme konusunda da yardımda bulunacağını taahhüt etmiştir. Tüm bunlara karşın bu antlaşma halk nezdinde tepkiyle karşılanmıştır. Hatta Kerbela'daki bazı din adamları İngiltere'yi lanetleyen söylemlerde bulunurken Çarlık Rusya'nın gizli antlaşmalarını açığa çıkaran Bolşeviklere karşı da övücü söylemlerde bulundular. Milliyetçiler ise bu antlaşmayı destekleyenleri Ceza Komitesi'nde idam edilmelerine ilişkin karar çıkarma tehdidiyle korkutmuş ve başbakanın istifası yönünde ısrar etmişlerdir¹⁶⁷. Kozak tugaylarının başında bulunan İngiliz generali Ironside, 1919 antlaşmasını kaybedilmiş bir dava olarak nitelemiştir. Bu nedenle Ironside; hükümete karşı darbe yapılması ve bu doğrultuda Kozak tugayında albaylık görevi yapan Rıza Han'ın önünün açılması gerektiğini düşünmekteydi¹⁶⁸.

Görüldüğü üzere ülke; yabancı hegemonyasının ve bu hegemonyaya karşı etkin bir irade olmamasının yarattığı boşluk ve buhranla sarsılmaktaydı. Ülke genelinde huzursuzluk hakimdi. Özellikle aydın kesim ülkede yeni bir yönetim anlayışının arayışı içerisindeydi ve bu arayışın ilk adımı 1921 yılının şubat ayında gerçekleşti. Kazvin'deki Kozak tümeni komutanı Rıza Han komutasındaki Kozak birliği 22 Şubat (3 İsfend 1299) tarihinde Tahran'a girdi. Bu darbenin ardından düşen kabinenin yerine kurulan yeni kabinede önemli reformculardan biri olup önemli bir gazetenin yazı işleri müdürlüğü görevini icra eden Seyyid Ziyaeddin başbakan, Rıza Han ise savaş bakanı

¹⁶⁷ Tolga Gürakar, **Türkiye ve İran, Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012, s. 231.

¹⁶⁸ Tolga Gürakar, 2012, s. 232.

olmuştur. Rıza Han'ın Şahlığına giden yol da bu darbeye birlikte başlamıştır. Rıza Şah darbeyi yapmasının ardından sıkı yönetim ilan etti ve yerel jandarmaları yanına çekti¹⁶⁹. Bu olayın ardından iktidara gelene kadar Rıza Han aşiretlerin isyanını bastırma ve düzenli ordu teşkil etme gibi faaliyetlere ağırlık vermiştir. Rıza Han darbeden üç ay geçtikten sonra halihazırda savaş bakanlığı görevindeyken hükümeti etkisi altına alarak Seyyid Ziyaeddin'i zorla istifa ettirdi. Seyyid Ziyaeddin'in ardından başbakanlık görevini bir süre Kıvam'üs Saltana yürüttü¹⁷⁰. Rıza Han darbenin ardından orduyla ilgili düzenlemeler yaptı. Kazaklar ile jandarmadan ve yine Güney Pers alayından geriye kalan birliklerden müteşekkil 20. 000 kişilik bir milli ordu kurdu. Ordunun giderlerini temin edebilmek adına da yol vergileri ile afyon vergilerinin denetimini bizzat kendi üstlendi¹⁷¹. O, 1924 yılında Türkiye örneğinden ilham alarak İran'ı bir cumhuriyete dönüştürme düşüncesi içerisine girse de bu düşüncesi, muhafazakârlar ve din adamlarının muhalefetiyle karşılaşmıştır¹⁷². Ulema, İran için en uygun yönetim biçiminin monarşi olduğunu düşünmekte, Türkiye örneğinden de hareketle cumhuriyetin ulema sınıfına olumsuz etki edeceğinden çekinmekteydi¹⁷³. Halisizâde adlı bir hocanın kürsüye çıkıp Bahailerin¹⁷⁴ kitaplarından birini okuması oldukça dikkat

¹⁶⁹ Ervand Abrahamian, 2017, s. 86-89.

¹⁷⁰ Ömer Topaloğlu, Çağdaş İran Tarihi (1914-1945), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Elâzığ, 1996, s. 16.

¹⁷¹ Ervand Abrahamian, 2017, s. 92.

¹⁷² Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 67.

¹⁷³ Şahrüh Ahavi, **İran'da Din ve Siyaset**, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990, s. 69-70.

¹⁷⁴ Bahâiliğin geçmişi, Şiiliğin İsnâaşeriye fırkası içerisinden çıkan, Şeyhiyye adlı bir tasavvufî hareketin ürünü olan ve Mirza Ali Muhammed tarafından kurulan Babîliğe dayanır. Babîler merkezi hükümet tarafından sürekli olarak takip edildiler. Bab Mirza Ali Muhammed'in öldürülmesinin ardından iki Babi'nin 16 Ağustos 1852 tarihinde Nasıreddin Şah'a karşı başarısız suikast girişimi olmuştur. Bu girişimin ardından onların çoğu hapis ya da ölümlerle cezalandırıldı. Hapsedilen Bahailerin içerisinde yer alan ve daha sonra Bahâullah adıyla bilinecek olan Mirza Hüseyin en-Nuri ve Subh-i Ezel Mirza Yahya en-Nuri, Rus ve İngiliz sefaretlerinin merkezi hükümete yaptıkları baskılar neticesinde öldürülmekten kurtularak Bağdat'a sürülmüşlerdir. Bu gelişme Babîliğin, Bahâiliğe dönüşüm sürecinin başlangıcını oluşturmuştur. Bahailerin kendilerine özgü ahlaki ve toplumsal esasları vardır. Bunlardan biri insanlık aleminin birliği, ikincisi gerçeğin araştırılması, üçüncüsü bütün dinlerin birliği, dördüncüsü birlik oluşturmak için dinin gerekliliği, beşincisi din ve ilim arasındaki uyum, altıncısı kadın-erkek

çekicidir. Bu kitapta İran’da bir gün cumhuriyetin ilan edileceğine dair ifadeler yer almaktaydı. Hoca; Rıza Şah’ın Bahai olduğunu ifade ederek Bahai mezhebinin doktrinlerini yerine getirmek için cumhuriyet fikrini öne sürdüğünü iddia etmiştir¹⁷⁵. Neticede 22 Mart 1924 yılında monarşiyi yıkmak cumhuriyet rejimini kurmak amacıyla bir meclis toplantısı yapılarak cumhuriyet fikri tartışmaya açılrsa da 117 milletvekilinden sadece 32’si cumhuriyet rejimini desteklemiş ve dolayısıyla cumhuriyet rejimi kabul edilmemiştir¹⁷⁶.

Rıza Han cumhuriyet düşüncesinden bir sene sonra 1925 yılında resmi olarak devletin başına geçti¹⁷⁷. Rıza Han tahta geçişi esnasında yapılan yemin töreninde Millî Meclisin nezdinde İran’ın istiklalini koruyacağına, halkın hukukunu gözeteyeceğine, İran meşrutiyetini muhafaza edeceğine ve Caferi mezhebine hizmet edeceğine dair söz vermiştir¹⁷⁸. Rıza Şah’ın başından beri iki hedefi vardı. Birincisi İran’a eski ihtişamını geri kazandırmak, ikincisi yeniden inşa edilmiş bir milletin üzerinde mutlak otorite

eşitliği, yedincisi dini, ırki, milli, vatani ve benzeri gibi unsurlara yönelik taassubun terk edilmesi, sekizincisi dünya barışına bağlılık, dokuzuncusu umumi ve zorunlu öğrenim, onuncusu zenginlik ve fakirlikte aşırılığın kaldırılarak toplumsal meselelerin din vasıtasıyla çözülmesi, onuncusu uluslararası bir dilin kullanılması ve on birincisi uluslararası bir mahkemenin kurulmasıdır. Bkz. Ethem Ruhi Fırlı, “Bahâilik”, **Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, C. 4, s. 464-467.

¹⁷⁵ Memduh Şevket Esenal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 44.

¹⁷⁶ Agah Hazır, **Religion-State Relations in Turkey and Iran: Ideologies, Institutions and International Influences**, İstanbul, Libra Yayınları, 2018, s. 131.

¹⁷⁷ Rıza Şah taç giyme merasimi düzenlediği zaman yeni bir İran ordusunu vücuda getirmiş, bu orduyla tüm ülkede asayiş sağlamış, İran’ın siyasi birliğini temin etmiş, ülkede köklü reformlar ve ekonomik/toplumsal dönüşüm gerçekleştirmek için zemin yaratmıştır. Bkz. İbrahim Sefai, **Pencah Sal Ez Zad Ruz Ta Tacgozari Rıza Şah Kebir**, s. 249. Rıza Şah, taç giyme töreninde Kaçarlar dönemine ait camdan bir faytonla ve onu çeken atlarla alana girdi. Bu atlar, kuzeydeki İngiliz kuvvetlerinin tahliyesi neticesinde onlardan alınmıştı. Merasime 300 kişi katılmıştı. Din adamları ve Kaçar şehzadeleri de törene katılanlar arasındaydı. Bkz. Rıza Niyazmend, **Rıza Şah, Ez Tevellüd Ta Saltanat**, Tahran, 1385 (2006), s. 767-768.

¹⁷⁸ Sonay Ünal, **Yakın Dönem İran Tarihi, Azerbaycan Millî Hükûmeti (1945-1946)**, Ankara, TTK, 2019, s. 43.

kurmaktı¹⁷⁹. Bu doğrultuda ilerleyen Rıza Şah'ın hakimiyet süreci, genel anlamda “reformcu, modernleştirici, laikleştirici, milliyetçi” özelliklerle karakterize edilebilir. Rıza Şah'ın yeni kurumlar oluştururken temel hedefi; politikada, ekonomide, toplumda ve ideolojide devletin gücünü genişletmek ve kendi denetim alanını arttırmaktı¹⁸⁰. Bu hedef doğrultusunda söz konusu dönemde siyasi, kültürel, sosyo-politik ve ekonomik anlamda geniş kapsamlı bazı yenilikler söz konusudur.

Rıza Şah döneminde gerçekleştirilen en önemli yeniliklerin başında kuşkusuz İran ordusunun yeniden yapılandırılması gelmektedir. Rıza Şah döneminden önce İran ordusu; Şah'a bağlı özel güvenlik ve topçu alayından ibaretti ve devlet düzenli bir orduya sahip değildi. Savaş durumunda ordu, devlet tarafından yapılan çağrıyla eyaletlerden gelen savaşçı unsurlardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla bu dönemden önce İran ordusunun temelini aşiretler oluşturmaktaydı. Emir gelmesi halinde aşiret reisleri kendi atları ve silahlarıyla birlikte orduya katılmakta ve savaşa girmekteydiler. Savaşın kazanılması durumunda ise aşiretlerin mağlup olan tarafı yağmalamasına ve soymasına izin verilir ve aşiretler bu şekilde takdir edilirdi¹⁸¹. Dolayısıyla Rıza Şah ülkeyi kalkındırmanın en önemli adımını etkili bir ordu kurmakta görmüştür. Rıza Şah orduyu beş bölüm halinde yapılandırdı. Birincisi Tahran'daki merkezi ordu, ikincisi Tebriz'deki kuzeybatı ordusu, üçüncüsü Hemedan'daki batı ordusu, dördüncüsü İsfahan'daki güney ordusu, beşincisi Meşhed'deki doğu ordusudur. Her ordu on bin kişiden oluşmaktaydı. Öte yandan askeri kurumlarda yabancı isimler kaldırılarak bunların yerine Farsça isimler verildi. Yine deniz kuvvetleri de bu dönemde tesis edilerek bunun için İtalya'dan birkaç eğitmen tahsis edildi. Birkaç öğrenci de denizcilik eğitimi için Avrupa'ya

¹⁷⁹ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development of Archaeology in Iran”, **American Journal of Archaeology**, 2001, C. 105, S. 1, s. 58.

¹⁸⁰ Edward Abrahamian, 2017, s. 97-98.

¹⁸¹ Tayyib Ayzed Penah, *Arteş-i Der Zaman-ı Reza Şah Pehlevi, Payanname-i Cehad-ı Ehş Medarek-i Karşinas-ı Erşed Tarih-i İran Dovre-yi İslami*, 1392 (2014), s. 16.

gönderildi¹⁸². Bunların yanı sıra jandarma teşkilatında da düzenlemeler yapıldı. Rıza Han daha önce İçişleri Bakanlığı'nın denetiminde olan jandarmayı Savunma Bakanlığı'nın kontrolüne almış ve yabancı subayları Kozak Tugayından kendi adamları ile değiştirmiştir¹⁸³.

Modernleşme girişimlerinin uygulandığı alanlardan birisi de eğitim sahasında olmuştur. Rıza Şah döneminde eğitim modern bir yapı haline getirilmeye çalışıldı. Bu bağlamda modern okullar ve üniversiteler kuruldu. Bunu yaparken din adamlarının ve eski medrese sisteminin eğitim üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışıldı¹⁸⁴. Rıza Şah, eğitim ve orduyu millî kimliğin temel bileşeni olarak görmekteydi. Dolayısıyla bu iki olguyu birleştirmeyi amaç edindi. Yönetiminin başlangıcında askeri okulları faaliyete geçirdi ve akabinde tıp okulları ve öğretmen okulları da kuruldu¹⁸⁵. Darulfünun'un harap halde bulunan okul binası yıkılarak yerine yeni bina inşa edildi. Kültürel binalara ayrılan bütçe arttırıldı. Avrupa'dan öğretmenler istihdam edildi. İlk ve yüksek okullarda Amerika ve Avrupa'daki gibi kızlarla erkeklerin bir arada okuması usulü getirildi ve bu doğrultuda kızlar ve erkekler için endüstri meslek okulları kuruldu. Tarım, sanayi fakülteleri ve ticaret okulları açıldı. Kışlalarda askerlere okuma-yazma öğrenme zorunluluğu getirildi. Ülkenin her tarafında askeri içerikli dersler vermek zorunlu kılındı¹⁸⁶. Bunların yanı sıra 1937 yılında okuma yazma bilmeyen 18-40 yaş aralığındaki insanlar için okuma-

¹⁸² Ata Anburani, **Rıza Şah ve Şekilgiri Devlet-i Milli Der İran**, Tahran, 1398 (2020), s. 162-163.

¹⁸³ Ali M. Ansari, **Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After**, Great Britain, 2003, s. 28.

¹⁸⁴ Azar Tabari, "Role of the Shi'i Clergy in Modern Iranian Politics", s. 62.

¹⁸⁵ Agah Hazır, 2018, s. 144-145.

¹⁸⁶ Aser Sohpolovi, **Cildi Yekom, Rıza Şah Kebir, Pehlevi-yi Evvel**, Ez İntişarat-ı Verazet-i Ettelaat, 1346 (1967), s. 133.

yazma ve matematik dersleri verilmeye başlandı¹⁸⁷. 1938 yılında Tahran Belediyesi tarafından çıkarılan kararnameye göre kasap, restoran, fırın, otel vb. alanlarda işe alınacaklarda okuma yazma şartı aranmaya başlandı. Ermeni, Yahudi ve Bahai okulları kapatıldı ve misyonerlik okulları da aynı akıbete uğradı. Buna karşın durumlarında iyileşme yaşanan tek grup Zerdüştlər oldu¹⁸⁸.

Rıza Şah döneminde modernleşme ve birlik-beraberliği sağlama amacıyla yapılan önemli çalışmalarından biri de kılık-kıyafet devrimidir. Bu bağlamda 1928 yılında Kılık Kıyafet Birliği Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunla birlikte geleneksel aşiret kıyafetleri ile Kaçarlar döneminde kullanılan fes biçimindeki başlıklar yasaklatılmıştır. Köylerde ve taşrada görev yapan mollalar, sünni müftüler, fakih ve din talebeleri ile gayrimüslim din adamları dışındaki tüm erkeklerin Pehlevi başlığı tarzındaki şapkaları¹⁸⁹ kullanması zorunlu hale getirilmiştir¹⁹⁰. Bu kanuna namaz sırasında şapkaların secdeye engel olması gerekçesiyle itiraz edildi ve yine bu nedenle birçok esnaf bu durumu protesto ederek kepenklerini indirdi¹⁹¹. Bununla

¹⁸⁷ Mehmet Koca, İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013, s. 67-68.

¹⁸⁸ Muhammed Rıza Alim, Ferzane Daşti, Bijen Mirzani, "Bername-yi Teceddüd ve Nosazi-yi İran Der Asrı Rıza Şah Pehlevi", **Tahkikat-ı Tarih-i İctimai, Pejuheş-i Ulum-i İslami, Matalaat-ı Ferhengi**, 1393 (2014), s. 80-81.

¹⁸⁹ Şapkanın hem kadınlar hem de erkekler için manevi simgesi vardı. Erkekler için şapka grup kimliğini yansıtır nitelikteydi. Kadınların başına taktıkları örtüyse sosyal tabaka ve statüye göre anlam ifade eden ve aynı zamanda İslami içerikli bir semboldü. Bkz. Hauchang E. Chahabi, "Staging The Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation Building under Reza Shah", **Iranian Studies**, C. 6, S. 3-4, 1993, s. 209.

¹⁹⁰ Tolga Gürakar, 2012, s. 241-242.

¹⁹¹ Houchang Chebabı, "Türkiye ve İran'da Erkekler için Kıyafet Kanunları", **Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, Çev. Özgür Bircan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 200.

birlikte şapka uygulaması, polis ve askerler tarafından sistemli bir şekilde takip edildi¹⁹².

Rıza Şah döneminde kadınlara¹⁹³ yönelik de bazı düzenlemeler yapıldı. 1935 yılında hicab¹⁹⁴ resmî olarak kaldırıldı. Batı tarzı içeriğine sahip modeller kadınların kıyafetinde kendini gösterdi¹⁹⁵. Kadınların erkeklerle yüz yüze konuşması, örtüleri olmadan sokaklarda, caddelerde, pazarlarda ve sinemalarda dolaşabilmeleri için polislere talimat verilmiştir¹⁹⁶. Bununla da kalınmayarak güvenlik güçleri örtülü gezen kadınların örtülerini çıkarmak için teftişe başladı. Bu durum kadınların gelenek ile modernite arasında çatışma yaşamalarına neden oldu. Bazı kadınlar bu duruma uyum sağlarken bazılarıysa evlerine kapanmıştır¹⁹⁷. Örtülerini ilk çıkaranlar arasında ise kadın öğretmenler bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Zerdüştlar ve Bahailer bu kanunun yürürlüğe girmesine öncülük etmişlerdir¹⁹⁸.

¹⁹² Stephanie Cronin, **Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran, Opposition, Protest and Revolt, 1921–1941**, 2010, s. 184.

¹⁹³ Mehdi Mülkzade'den aktarılan bir eserde şöyle denilmektedir: “İran otokrasisinde halk beşerî hukuktan mahrumdur. Kadınların erkeklerle konuşması ve görüşmesi yasaktır. Kadınlar evlerin bir köşesinde hapsolmuştur. Onların akrabalarla görüşmelerine dahi izin verilmemektedir. Siyah çarşafı mahkûm edilmiş, içtimai imtiyazlardan da mahrum bırakılmıştır.” Avrupalı bir gözlemci kadınlar hakkında şu bilgileri aktarmıştır: “Ben sokaklarda ya da pazarlar da bir şeyler taşıyan kadınlar dışında kadın görmedim. Onlar da siyah çarşafı örtülüydü.” Şahla Beruz, *Mesele-yi Ferhengi Zenan Der Dovreyi Reza Şah Pehlevi, Payanname-yi Dovre-yi Karşinas-ı Erşed, Danışgah-ı Peyamnur*, 1390 (2012), s. 9.

¹⁹⁴ Hicâb kelimesi; örtmek, engel olmak anlamına gelen hacb kelimesinden türemiş olup örtü anlamına gelmektedir. Bkz. İlyas Çelebi, “Hicâb”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 429.

¹⁹⁵ Mehdi Salah, “Berresi-, Caygah-ı Siyaset-i Yekparçasazi Ferhengi Der Temerkuzgerayi Dovlet-i Reza Şah”, **Mecelle-yi Pejuheşhayi Tarih-i İran ve İslam**, 1394 (2015), s. 122.

¹⁹⁶ Tolga Gürakar, 2012, s. 242.

¹⁹⁷ Homa Katouzian, “Reza Shah’s Political Legitimacy and Social Base 1921-1941” **The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921-1941**, 2012, s. 31.

¹⁹⁸ Agah Hazır, 2018, s. 148.

Rıza Şah döneminde sağlık alanında da bazı reformlar yapıldı. Rıza Şah döneminden önce İran'ın birçok yerinde hastane bulunmamaktaydı. Bunun yanı sıra başkentte dahi küçük çaplı Ahmedi Hastanesinin dışında başka bir sağlık kurumu yoktu. 1925'lerden itibaren sağlık çalışanı istihdamı yapıldı ve bunlar çeşitli kentlere gönderilmeye başlandı. Zamanla sağlık alanı genişlemeye başlayarak 1928'li yıllardan itibaren İran'ın çoğu şehrinde devlet hastanesi binaları yapılmaya başlandı. Ayrıca 1935 senesinde Tahran'da büyük devlet hastanesi, İsfahan'da psikiyatri kliniği yapıldı¹⁹⁹.

Rıza Şah döneminde ekonomi alanında da bazı reformlar yapılmıştır. Kaçar devrinin sonlarından itibaren demiryolu inşası en büyük hedeflerden biriydi. Bu durumun İran'ın iktisadi gelişimine çok önemli katkı sağlayacağı düşünülmekteydi. Aynı hedef ve düşünceler doğrultusunda Pehlevi hükûmeti de demiryolu inşasına başladı²⁰⁰. Basra Körfezi'ni Hazar Denizi'ne bağlayan devasa Trans-İran demiryolu inşa edildi²⁰¹. Bunun dışında Rıza Şah döneminde ekonomide millileşme politikası takip edilerek yabancı bankaların lağvedilmesi ve yine millî ekonomiyi güçlendirmek amacıyla millî bankaların tesis edilmesi sağlandı²⁰². Rıza Şah tarım ürünlerinden kazanç elde etmek için bazı uygulamaları yürürlüğe koydu. Modern makine ithalatı ve modern fabrika kurulumunu teşvik etmek amacıyla özel teşebbüse mali olanaklar sağlandı²⁰³. Rıza Şah döneminde tekstil ve gıda sanayisinde büyük ilerlemeler kaydedildi. Mazenderan bölgesinde tekstil fabrikası kuruldu²⁰⁴.

¹⁹⁹ _____, **Tarih-i İran Şeşom Edebi, Afşariye Ta Pehlevi**, s. 216.

²⁰⁰ Musi Necefi, Musi Fakih Hakani, **Tarih-i Tahvilat-ı Siyasi-yi İran**, 1396 (2018), s. 500-501.

²⁰¹ _____, **Iran Today**, s. 6-7.

²⁰² Ömer Topaloğlu, 1996, s. 20-21.

²⁰³ Mohammad Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 72.

²⁰⁴ Aygün Attar, 2006, s. 104.

Rıza Şah döneminde yeniliğe gidilen diğer bir alan da din adamları ile ilişkilerdir. Rıza Şah'ın din karşısındaki konumunu iki merhalede ele almak mümkündür. Birincisi, dindar bir görünüme sahip olduğu Savaş Bakanlığı ve Başbakanlığı dönemidir²⁰⁵. Rıza Şah, başlangıçta tepki çekmemek ve Pehlevi rejimini sağlamlaştırmak için ulemaya karşı iyi geçinmeyi esas alan bir tutum sergileyerek dinî slogan ve merasimlere saygı gösterdi²⁰⁶. İkincisi ise Kaçar Hanedanlığının yıkılmasından saltanatının sonuna kadar geçen zamandır. Bu süreçte Kum olayı yaşanmıştır²⁰⁷ ve bu olay Şeyh Muhammed Taki Bafti'nin dövülmesi ve tutuklanarak hapse atılmasıyla sonuçlandı. Aynı şekilde 1927 yılında Müderris'e²⁰⁸ düzenlenen suikast ve nihayetinde Milli Şura Meclisi 7. dönem açılışı sırasında Rıza Şah ile ulema arasındaki ilişkiler daha da kötüleşti. İlişkilerdeki gerginlik; keşfi hicap²⁰⁹ ve Meşhed isyanı²¹⁰ olaylarıyla zirveye ulaştı²¹¹. Bunların yanı sıra bu dönemde Eğitim Bakanlığı tarafından din derslerinin muhtevası denetimden geçirildi. Rıza Şah'ın amacı laik perspektifi ön plana çıkararak İslam propagandasını devletin denetimi altında tutmaktı. Bu bağlamda Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bölümünde ve onun yakınında bulunan Sipahsalar Camii'nde din dersleri veren din adamları da devlet tarafından

²⁰⁵ Ferhad Rüstemi, **Pehleviha, Hanedan-ı Pehlevi Be Revayet-i Esnad**, 1378 (1999), C. 1, s. 37.

²⁰⁶ Seyyid Ahmed Museki, **Din Came'e ve Dovlet Der İran**, 1385 (2005), s. 101.

²⁰⁷ Ulema ve Rıza Şah arasında peçe hususunda tartışma çıktı. 1928 yılının mart ayında Rıza Şah'ın aile yakınları Kum'a gitmişti. Rıza Şah'ın eşi de giden grup arasındaydı. Rıza Şah'ın eşi şeffaf çadur giymişti. Bazı din adamları Rıza Şah'ın eşini protesto etti. Ayetullah Muhammed Taki Bafti Rıza Şah'ın eşine “sen Müslüman değil misin? Niçin mütevazi elbise giymiyorsun?” gibi sorular yöneltti. Bunun üzerine Rıza Şah Tahran'dan Kum'a geldi ve türbeye botlarıyla girerek karısını protesto eden din adamını cezalandırdı. Agah Hazır, 2018, s. 147.

²⁰⁸ Çağdaş İran tarihinde Müderris olarak bilinen Seyyid Hasan Müderris (1870-1937), Şii din adamı ve siyasetçidir.

²⁰⁹ Rıza Şah döneminde getirilen örtü yasağı Keşf-i Hicâb olarak adlandırılmaktaydı.

²¹⁰ Rıza Şah'ın Keşf-i Hicâb ve Şapka Kanunu uygulamaları, Meşhed'e de ulaşmış ve bu haber orada dehşetle karşılanmıştır. Din adamları Keşf-i Hicâb ve Şapka Kanunun orada uygulanmasının engellenmesi yönünde konuşmalar yapmışlardır. Daha sonra Meşhed'de ayaklanma olmuş ve bu ayaklanma merkezi hükümet tarafından bastırılmıştır. Bkz. Hasan Şemsabadi, “Kıyam-ı Goherşad”, **Faslname-i Mütalaat-ı Tarihi**, s. 120-139.

²¹¹ Ferhad Rüstemi, 1378 (1999), s. 37.

seçilmekteydi. Böylece devlet ilk kez ulema içine kimlerin alınacağına karar vermiş oluyordu. Yine devlet hizmetine girmeyi tercih eden din adamları kılık kıyafet kanunlarına uymak zorunda olacaktı²¹².

II. Dünya Savaşı başladığında ve özellikle Almanların 1941 yılının ilkbaharında SSCB'yi işgal etmesinin ardından Müttefikler²¹³; Almanya-İran yakınlığından endişe duymaya başlamışlardı. Müttefikler Alman teknisyenlerin varlığından duydukları endişeleri öne sürerek 1941 yılının yazında İngiliz-Sovyet birlikleri öncülüğünde İran topraklarını işgal ettiler. Tahtından feragat ettirilen Rıza Şah ise önce Maurice Adası'na akabinde Güney Afrika'ya sürgün edildi ve burada 1944 yılında öldü²¹⁴. Rıza Şah, günümüz İran toplumunun çeşitli fraksiyonlarında çok farklı ve birbirine zıt şekillerde yorumlanan önemli bir figür olarak İran tarihinde önemli bir yere sahiptir. Günümüzde İran'da yaşayan milliyetçi Türkler ve muhafazakar kesim, Rıza Şah'a suçlayıcı ifadelerle yaklaşırken çoğunluğunu Farsların oluşturduğu Fars milliyetçileri ve muhafazakar kesime karşıt düşüncede olan toplumun bir kısmı ise onu bir kurtarıcı ve gelmiş geçmiş en iyi liderlerden biri olarak görmektedirler. Kuşkusuz hangi zaviyeden bakılırsa farklı sonuçlara ulaşılabilecek uygulamaları yürürlüğe koyması bakımından Rıza Şah'ın faaliyetleri günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Fakat şurası kesin ki bu dönemde uygulanan reform programları -mahiyeti ne olursa olsun- İran'ın çehresini değiştirmeye başlamıştır. Fakat yine belirtmek gerekir ki yukarıdan aşağıya bir niteliğe sahip olan bu reform programları, İran'ın bu dönemden sonraki tarihine de etki edecek sonuçlar doğurmuştur.

²¹² Ervand Abrahamian, 2017, s. 112-113.

²¹³ Müttefikler; II. Dünya savaşında İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, ABD ve Çin gibi devletlerin Mihver Devletlere (Almanya, İtalya, Japonya) karşı oluşturdukları bloktur.

²¹⁴ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, 2011, s. 79.

2.2. Milli Kimlik ve Diğer Kavramlar

Çalışmamızın çeşitli kısımlarında geçen ve ilgili konunun anlaşılmasında önemi haiz olan kavramları burada açıklamak yararlı olacaktır. Bu kavramlar, “kimlik”, “etnik kimlik”, “millî kimlik”, “millet”, “milliyetçilik”, “ulus-devlet” gibi özellikle modern devlet yapılarının niteliğini anlamada yaygın olarak kullanılan mefhumları içermektedir. Dolayısıyla bu kavramları anlamak İran ulusal kimliğinin şekillenmesinde önemli bir evreyi oluşturan ele aldığımız bu araştırmanın muhtevasına hakim olmak ve yine hem İran’da yaşayan Türk topluluklarını hem de Rıza Şah Pehlevi döneminin genel karakterini anlamak açısından da gereklilik arz etmektedir.

Geçmişten günümüze insanların aidiyet duygusu ve bir kimliğe mensup olma çabası içerisinde olduğu görülmektedir. “Ben kimim? nereden geldim?” sorusu insanların zihninde canlanıp durmaktadır. Psikoloji biliminin önemli isimlerinden A. Maslow’un çizmiş olduğu meşhur ihtiyaçlar hiyerarşisi dikkate alındığında ergenlik döneminde kimlik ve buna bağlı olarak da statü ve bağlılık, aidiyet ve yüksek benlik duygusunun en temel ihtiyaçlardan biri olduğu görülmektedir. İnsanlar yeme içme ve güvenlik ihtiyacını karşıladıktan sonra kimlik ve aidiyet ihtiyacına yönelmektedir²¹⁵. Ayrıca kimlik; aidiyet duygusunun yanında isteklerimiz, hayallerimiz, kendimizi tanımamız, yaşama-ilişki kurma ve tanınma biçimimizi de ifade etmektedir²¹⁶.

Kimlik kavramının alt kollarından biri olan etnik kimlik, “etnisite²¹⁷” teriminden gelmektedir. Etnisite soy, efsane, kültür/dil ve tarih ortaklığına dayanmaktadır. Bu

²¹⁵ Ali Kuşat, “Bir Değerler Sistemi Olarak Kimlik Duygusu ve Atatürk”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2003/2, S. 15, s. 49.

²¹⁶ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, **Kaygı**, 2013, s. 227.

²¹⁷ Etnik kelimesinin literatüre girdiği tarih çok eskilere dayansa da Amerikalı Sosyolog David Raisman tarafından kullanılan etnisite terimi 1953 senesinde literatüre girmiştir. Yine Oxford English Dictionary’de de etnisite kavramı ilk kez 1972 tarihinde yer

özellikleri barındıran bir grup etnik grup, bir topluluk etnik topluluk ve bir bölge etnik bölge ismini almaktadır²¹⁸. Etnik kimliğin oluşumunda kalıtım, kültürel uygunluk ve fiziksel davranışlar etkilidir²¹⁹.

Kimlik kavramının diğer bir alt kolu olan ulusal/millî kimlik kavramı, Fransız Devrimi ile ortaya çıkmış olup özellikle ulus-devletler yaygınlaşmaya başladığında bu kavram odak noktası haline gelmiştir. O zamana kadar kimliğin şekillenmesinde önemli bir araç olan din ve etnik kimlikler işlevselliğini yitirmeye başlamıştır. Bu bağlamda devletler kendilerinin tabiiyeti altında bulunan kitleleri -vatandaşları- tek bir kimlik altında toplamayı amaç edinen bir politika takip etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda bu ortak kimliğin temelini aldığı araçlar ise ulusal dil ve kültür olmuştur²²⁰.

Ulus/Millî kimlik ise tarih, kültür, dil, köken, gelenek ve aidiyet gibi öğelerin ortaklığına dayanır. Ulus kimlik bir ülkede dayanışma, birliktelik ve ortak bir ruh oluşturmada kilit role sahiptir²²¹. A. D. Smith'e göre millî kimlik kavramının içerisinde siyasi bir topluluk da barınmaktadır. Siyasi toplulukla kastedilen bu topluluğun içerisindeki üyelerin tüm bireyleri için geçerli olan ortak kurumların ve hak ve görevlere ilişkin ortak bir yasanın varlığıdır²²².

İran'da millî kimlik oluşturma çabalarını sistemli olarak siyasi platforma taşıyan figür ve dönem olarak Rıza Şah ve onun dönemi kabul edilebilir. Rıza Şah iktidara geldikten sonra kimlik oluşturma çabası bağlamında İslam öncesi Şahları ve antik İran

almıştır. Bkz.; Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s. 17.

²¹⁸ Gün Taş, **İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu**, Ankara, Binyıl Yayınevi, 2016, s. 31.

²¹⁹ Rishikeshav Regmi, "Ethnicity and Identity", s. 3.

²²⁰ Ufuk Şimşek, Selçuk Ilgaz, "Küreselleşme ve Ulusal Kimlik", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2007, C. 9, S. 1, s. 193-194.

²²¹ Gün Taş, 2016, s. 26.

²²² A. D. Smith, **Millî Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 1994, s. 24.

medeniyetini yüceltme ve Arkaik milliyetçilik (Bastangerayı) yaklaşımlarını ön plana çıkarma gibi girişimlerde bulunmuştur. Bunun nedeni antik İran toplumunun gelişmiş olduğu ve bu dönemden ilham alınarak modernleşmeye daha kolay ayak uydurulabileceği düşüncesidir²²³. Bu bağlamda geçmişin sadece tarihi olaylar silsilesi değil, geleceği belirleyen bir pusula olduğunu ve tarihsel geçmişten ve geçmişte yaşayan figürlerden meşruiyet kaynağı sağlayan hükümdarların, kendilerine uygun tarihsel geçmiş icat ettiklerini söyleyebilmek mümkündür²²⁴.

Çalışmamızda sıkça yer alan bir diğer kavram ise millettir. 16. yüzyılda İngiltere’de doğan bu kavram, Fransız İhtilaliyle birlikte evrensel siyasi bir örgütlenme haline geldi²²⁵. Fransız Devriminin ruhu, egemenliğin millete ait olduğu perspektifiyle şekillenmiştir. Bu bağlamda modern anlamda millet kavramının ilk kez İngiltere ve Fransa’da ortaya çıktığını söylemek mümkündür²²⁶. Latince “millet” kelimesi “Nature (doğa)”dan alınmıştır. “Nation” Fransızcada “doğum yeri” anlamına gelmektedir²²⁷. Bazı devletler millet terimine dil, din, mezhep şeklinde kutsiyetler eklerken diğer bazı devletler ideoloji temelli kavramları ön plana çıkarmıştır. Örneğin Almanlar ve Slavlar ırkı ve dili yani tarih mecburiyetini, Fransızlar arzu ve iradeyi yani kişisel özgürlüğü, İtalyan’lar toprak ve dili yani coğrafi-tarihi mecburiyeti milletin varoluşunda ve devamlılığında temel unsurlar olarak görmüşlerdir²²⁸. Max Weber içerisinde birçok unsuru barındıran “millet” kavramını siyasi bir olgu olarak

²²³ Emin Deylemiyi Mazi, “Hoviyetsazi-yi Milli Der Dovran-ı Pehlevi-yi Evvel”, **Neşriye-yi Zamane**, 1386 (2007), s. 82.

²²⁴ Nail Elhan, 2016, s. 17-18.

²²⁵ Dominique Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995, s. 17.

²²⁶ Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2000, s. 58-59.

²²⁷ Artum Dinç, “Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”, **Mayıs-Haziran Ayaklanması’nın I. Yıl Dönümünde Güney Azerbaycan Millî Hareketi**, Bahar 2007, s. 102.

²²⁸ Akçuraoglu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Ankara, TTK, 2009, s. 306.

görmektedir. Ona göre millet; devletin içerisinde kendi varlığını gösterebilen ve bu nedenle de kendi devletine sahip olma isteğine sahip bulunan bir topluluğa işaret eder²²⁹. Jürgen Habermas millet kavramını; ortak köken, ortak tarih ve ortak dil kavramlarıyla açıklamıştır²³⁰. Ahmet Ağaoğlu'na göre millet; kendi özgür iradesiyle hareket eden, düşünce ve duygusal anlamda ortak bir amaç uğruna birleşen fertlerin oluşturduğu topluluklara denmektedir²³¹. Sadri Maksudi Arsal'a göre millet; aynı dili konuşan, ortak bir tarihi geçmişe ve milli emellere sahip olan yığındır²³². Ziya Gökalp'e göre millet; dili aynı olan ve dini, ahlaki ve estetiksel temellerde birleşen ya da din ve kültür ortaklığı bulunan insanlar topluluğudur²³³. Yusuf Akçura'ya göre ise millet kavramı; ırk ve dil birliğinden dolayı toplumsal vicdanda birlik oluşturmuş insan topluluğuna denmektedir²³⁴.

Millet kavramı İran'da Osmanlılarda olduğu gibi dini eksenli bir anlam ihtiva etmekteydi ve bu bağlamda Safeviler ve Kaçarlar dönemi İranlı kimliği Şiilik bağlamında karşılık bulmaktaydı. Dolayısıyla dini değerler ve gelenekler, millet kavramını oluşturan en önemli öğelerdi. Fransız ihtilaliyle birlikte adından sıkça söz edilmeye başlanan “millet, milliyetçilik” gibi kavramlar, tüm ülkelerde olduğu gibi İran'da da gündeme alınmaya başladı. Rıza Şah döneminin arka planını hazırlayan düşünürler yavaş yavaş millet kavramına farklı anlamlar eklemeye/yüklemeye başladılar. Bu bağlamda Rıza Şah dönemiyle millet kavramı, daha çok Fars kimliğini esas alan seküler bir karakter olarak inşa edilmeye ve İran'da yaşayan tüm etnik grupları da bu karakter içerisinde homojenleştirmeye yönelik politikaların hedefi olmuştur.

²²⁹ Max Weber, “Millet”, Çev. Ebru Çerezcioglu, **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Milliyetçilik 2**, Ankara, Kasım-Aralık-Ocak 2006-07, Y. 10, S. 39, s. 185.

²³⁰ Jürgen Habermas, “Öteki” olmak “Öteki”yle Yaşamak Siyaset Kuramı Yazıları, Çev. İlknur Aka, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 16.

²³¹ Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, Ankara, TTK, 1999, s. 98.

²³² Sadri Maksudi Arsal, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, s. 19.

²³³ Uriel Heyd, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, s. 75.

²³⁴ Akçuraoglu Yusuf, 2009, s. 306.

Çalışmamızda yer alan bir diğer kavram milliyetçiliktir. Milliyetçiliğin tanımı hususunda da çeşitli görüşler mevcuttur. Genel kabul gören yargılardan bir tanesi Büyük Larousse adlı ansiklopedik sözlükte yer almaktadır. Söz konusu sözlükte milliyetçilik, siyasi bağlamda ele alınmakta olup dil ve kültür bağlarıyla sentezlenen toplulukların millet olma bilincine varıp bağımsız bir devlet ideolojisiyle hareket ettikleri siyasal oluşum şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu tanımın yapılmasındaki zihinsel arka planda, imparatorlukların dağılmasıyla millî devletler kuran halkların esas alınması vardır. Buna örnek olarak çok uluslu devletler gösterilebilir²³⁵.

Milliyetçiliğe dair bir diğer tanımlama ise “siyasi oluşumla millî hissiyatın sentezinden doğan bir ürün” şeklinde yapılmaktadır²³⁶. Ve yine bir diğer tanımlamaya göre ise milliyetçilik; bireyde genetik, fiziksel, kültürel, toplumsal ve doğal koşulların bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Değerler ve maneviyatın önemli bir sembolü olan milliyetçilikte toplumun menfaati bireyin menfaatinden daha üstün tutulmaktadır²³⁷. Milliyetçilik genel anlamda ele alındığında iç ve dış dünyaya karşı özerklik ve kimlik kazanımını sağlayan, bu kimliğin değerlerini muhafaza eden, müşterek tarih, kültür ve toprak parçasını paylaşan, bünyesinde barındırdığı tüm insanları siyasi çerçevede birleştiren, bu çerçevenin dışında kalanları yabancı olarak algılayan bir kavramdır²³⁸. Bazı araştırmacılar ise milliyetçilikte etnisitenin önemi üzerinde durmuştur²³⁹. Gellner

²³⁵ Halit Can, **Milliyetçilik, Din ve Laiklik**, İstanbul, Marifet Yayınları, 2004, s. 16.

²³⁶ E. J. Hobsbawm, **1780’den Günümüze Milliyet ve Milliyetçilik**, “Program, Mit, Gerçeklik”, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 24.

²³⁷ Mehmet Emin Bars, “Ziya Gökalp ve Türkçülük Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, C 4, S. 2, s. 39.

²³⁸ Gün Taş, 2016, s. 39.

²³⁹ Craig Calhoun, **Milliyetçilik**, Çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 76.

ve E. J. Hobsbawm ise milliyetçilik kavramını politik birim ile milli birimin uyumluluğu şeklinde açıklamıştır²⁴⁰.

Milliyetçilik/Ulusçuluk (Nasyonalizm) tabirinin ne zaman, nerede ve ne şekilde ortaya çıktığı tartışmalı bir konudur. Görüşler İngiltere, Almanya, Fransa ve Latin Amerika üzerinde yoğunlaşmıştır. Önemli düşünürlerden Greenfeld, Hasting, R. Samuel ve G. Delannoi İngiltere’de; Breuilly ve Kedourie Almanya’da; Alter, Schulze ve Hobsbawm Fransa’da; Anderson ise Latin Amerika’da milliyetçiliğin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Milliyetçiliğin ortaya çıkış zamanıyla ilgili de bazı düşünürler birtakım fikirler öne sürmüştür. Bunlardan L. Snyder, milliyetçiliğin ortaya çıkış tarihini 1850’lere dayandırmaktadır. E. H. Carr, milliyetçiliğin ekonomik politikanın merkantalizm olduğu erken modern dönemde ortaya çıktığını savunmaktadır. G. Delannoi ise Wilsoncu fikir akımının sonrasında ortaya çıktığını iddia etmektedir²⁴¹. Öte yandan Ali Şeriatî ise milliyetçilik kavramının, Avrupa ırklarının kendilerini diğer tüm ırklardan üstün tutması perspektifine dayandırdıklarını belirtmektedir²⁴².

Milliyetçilik kavramı, Ortadoğu’ya Avrupa’dan gelmiştir. Geliş tarihiyle ilgili rakamlar 19. yüzyılın sonlarına tekabül etmektedir. Bu dönemden sonra yayılmaya başlayan bu ideoloji 20. yüzyılda devletlerin siyasi şemasını ve coğrafi sınırlarını belirlemede önemli rol oynadı. İran’da milliyetçilik ideolojisinin öncülerinden bazıları Mirza Fethali Ahundzade, Mirza Ağahan Kirmani gibi isimlerdir. Bunlar milliyetçiliği İran’ın İslam’dan önceki kültür ve medeniyeti üzerine inşa etmişlerdir. Kirmani, İran kimliğini Zerdüşt dininde ve Aryan soyunda görmekteydi. İran’ın milliyetçilik ideolojisine sahip ilk temsilcileri ulusun yapı taşlarını 2500 yıl öncesinde aramakta ve

²⁴⁰ E. J. Hobsbawm, **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, “Program, Mit, Gerçeklik”**, Çev. Osman Akinhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 23.

²⁴¹ Gün Taş, 2016, s. 55.

²⁴² Ali Şeriatî, **İran ve İslam**, Çev. Kenan Çamurcu, Ankara, Fecr Yayınları, 2016, s. 89-91.

İran toplumunda farklı etnisitelere mensup unsurların dil, din ve kültürel özelliklerini görmezden gelmekteydiler²⁴³.

Modern dönemde üzerinde durulan önemli bir konu “Millet ne zaman” sorusudur. Günümüzde sosyolojide millet teorileri, milletlerin ortaya çıktıklarını öne sürdükleri zamana göre tasnif edilmektedir. Bu bağlamda başlıca üç temel yaklaşım karşımıza çıkmaktadır²⁴⁴. Bunlardan bir tanesi İlkçiler/İlkçi (Primordialist) yaklaşımıdır. Bu yaklaşım milletleri eskiden beri var olan yapılar olarak görmektedir²⁴⁵. İlkçi yaklaşımda millet unsuruna doğal ve verili bir ayrım olarak yaklaşılmakta olduğu ve temelinde romantizm, efsane ve kahramanlıkların yer aldığı görülmektedir²⁴⁶. Bir diğer görüş olan Modernist yaklaşıma göre ise milliyetçilik geçmişin ürünü olmaktan ziyade günümüz veya son birkaç yüzyıla ait bir yapıdır. Yine bu yaklaşıma göre kapitalizm, sanayileşme, laikleşme, ulus-devlet oluşumu, kentleşme ve iktisadi teşebbüslerin ortaya çıktığı modern dönemle birlikte ortaya çıkan milliyetçilik bu süreçlerin ürünüdür. Sonuncu yaklaşım olan Etno Sembolist Yaklaşım ise İlkçi yaklaşımı reddetmekte bununla birlikte modernist yaklaşımı ise yetersiz bulmaktadır. Bu yaklaşım ilk iki yaklaşımın arası bir görüş benimsemektedir. Bu yaklaşımda etnik temel üzerinde durulmakta ve ulusların ortaya çıkış sürecinin kısa süre içerisinde olamayacağı dile getirilmektedir. Bu nedenle de ulusları geniş bir zaman diliminde ele almaktadır²⁴⁷.

Milliyetçilik ideolojisinin asıl gelişim sahası bulunduğu Rıza Şah döneminde ise Fars kimliği merkeze alınarak diğer etnik grupları pasifize etmeye dayalı bir milliyetçilik anlayışı oluşturulmaya çalışıldı. Söz konusu dönemde bu amaç

²⁴³ Cevad Heyet, “Nasyonalizm ve Bastangerayi Der İran”, <http://www.achiq.org/pitikler/heyetbastan.htm>, Erişim Tarihi: 02.01.2021.

²⁴⁴ İskender Öksüz, **Millet ve Milliyetçilik**, Ankara, Panama Yayınları, 2017, s. 203.

²⁴⁵ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul, Sarmalyayınevi, 1999, s. 75.

²⁴⁶ Gün Taş, 2016, s. 45.

²⁴⁷ Gün Taş, 2016, s. 48-52.

doğrultusunda Aryan ırkının üstün ırk olarak tanımlanması, Farsçanın resmi dil yapılarak yerel dillerin günlük konuşmada dahi yasaklanması, milliyetçi tarih yazımı gibi çeşitli argümanlar araç olarak kullanıldı²⁴⁸.

Çalışmamızda geçen en önemli tabirlerden biri de ulus devlet kavramıdır. Ulus devlet kavramının ideal model olarak kabul ediliş tarihi 18. yüzyılın ikinci yarısına uzanmaktadır. Ulus devletler genel olarak meşruiyetini ulustan almakta ve kültür politikasına dayalı ilkeler benimsemektedir. Ulus devlet sistemi genellikle tek bir etnik kimlikten oluşmayan devletlerde uygulandığında asimileleşmiş, marjinalleşmiş halklar doğmaktadır ki bu durum bizim konumuz açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla ulus devlet sisteminin işler kılınabilmesi, o toplumun tüm üyelerinin ortak kültürel ve siyasi birliği sağlamış ve bütünleşmiş bir toplumun varlığıyla mümkündür²⁴⁹. Rıza Şah döneminde İran gibi heterojen bir toplumda, ulus devlet ekseninde Fars kimliğinin dayatılması, söz konusu ülkenin yukarıda sıralanan özelliklere uygun bir yapısı olmaması dolayısıyla birçok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ulus devlet ve ulus kimlik inşa etme sürecinde İranlı aydınlar tarihi geçmişten ve tarihi kahramanlardan sıklıkla bahsetmişlerdir. Merkezi yönetim bu şekilde meşruiyet sağlamıştır²⁵⁰.

İran, ulus-devlet mantığına hızlı bir geçişin numunesi olan bir ülkedir. Rıza Şah'ın bu geçişte görmezden geldiği olgu, Şiiiliğin siyasi ideolojideki rolüdür. İslam

²⁴⁸ Raheb Mohammedi Gh., “İran’da Fars Milliyetçiliği”, s. 501.

²⁴⁹ H. Gökçe Zabunoğlu, “Günümüzde Ulus-Devlet”, **ERÜHFD**, 2018, C. XIII, S. 1, s. 547-548.

²⁵⁰ Nail Elhan, 2016, s. 26-27.

Devrimi'nin bu bağı esas alarak ortaya çıkışı, Şiiğin manevi ve siyasi bağlamda geri dönüşü olarak değerlendirilebilir²⁵¹.

2.3. Rıza Şah'ın Düşünce Yapısını Etkileyen Faktörler

İran kimliğini oluşturan öğeler; Safeviler ve Kaçarlar döneminde Şiiilik portresiyle örülüyken Rıza Şah Pehlevi'nin başa geçmesiyle durum milliyetçilik eksenine evrilmiştir. Hemen belirtelim ki Kaçarlar döneminin sonlarına doğru dünya konjonktüründe ortaya çıkan milliyetçi düşünce ve diğer bazı faktörlerin de etkisiyle İran'da nasyonalist eğilimler kendini göstermeye başlamıştı. Bu bağlamda Kaçarlar dönemi sonlarında kültürel alanda kendini göstermeye başlayan milliyetçi fikirler Rıza Şah ile birlikte siyasi arenaya taşınmıştır. Rıza Şah'ın, bu milliyetçi fikirleri siyasi arenaya taşıırken etkisi altında kaldığı unsurları, iç ve dış faktörler olarak tasnif edebiliriz.

2.3.1. İç Faktörler

Bu başlık altında Rıza Şah'ın Farsçılık politikalarına etki eden kişi ve olayları ele alacağız. Ele alacağımız düşünürlerden bazıları Rıza Şah döneminde yaşamış, diğer bazıları ise Rıza Şah döneminde yaşamamış ancak Farsçılık politikası takip etmiş ve bu politikanın gelişimine dolaylı olarak etki etmiştir. Bu bağlamda Rıza Şah dönemi politikalarına tesir eden ve aynı zamanda İran düşünce hayatının şekillenmesinde öncü isimlerden biri de olan Mirza Feth Ali Ahundzade öne çıkan isimlerin başında gelmektedir. Ahundzade'nin babası olan Mirza Mehemmedtağı, Tebriz yakınlarındaki Hamane kasabasında bir süre kethüdalık yapmış, 1811 yılında ticarete yönelerek Nuha'ya yerleşmiş ve burada Ahunzade'nin annesi de olan Nane hanımla ikinci

²⁵¹ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Morali, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 40-41.

evliliğini gerçekleştirmiştir. Bu evlilikten bir yıl sonra da Mirza Feth Ali Ahundzade dünyaya gelmiştir. İlerleyen yıllarda Mehemedtağı'nın birinci eşi ile ikinci eşi arasında sürtüşmelerin yaşanması, Nane hanımın evi terk ederek oğluyla birlikte amcası olan Ahund Hacı'nın evine yerleşmesiyle sonuçlandı. Ahund Hacı, Ahundzade'ye manevi babalık yaparak onun eğitimiyle de meşgul oldu. Eğitime geleneksel tarzda başlayan Ahundzade, Kur'an ve fıkıh ilminin yanı sıra Arapça ve Farsça gramer çalışmalarına yönelik de eğitim almıştır²⁵². 1825 yılından sonra Ahundzade ailesiyle birlikte Gence'ye taşınmıştır. 1832 yılında onu dinî ilimlerden uzaklaştırıp dünyevi ilimlere yönlendiren ve gelecekteki düşüncelerinin şekillenmesinde rol oynayan hocası Mirza Şefi Vazeh ile tanıştı. Bu dönemden sonra Ahundzade dini eğitimini yarıda bırakarak Rus okulunda eğitim almaya başlamıştır. Ancak yaşının büyük olması nedeniyle bu okula sadece bir yıl devam edebilmiştir. 1834 yılında ise o, Rus ordusunda tercümanlık görevini yürütmek üzere Tiflis'e taşınmıştır²⁵³. Bu dönemde Tiflis; tiyatrosu, okulları, akademisi, Rus, Ermeni ve Gürcü dilinde eserler yayımlayan matbaalarıyla canlı bir kültür merkeziydi. Ahundzade Tiflis'te geçirdiği ilk yıllarda Azerbaycan Türkçesi öğretmesinin karşılığında kendisine Rusça dersi veren A. A. Bestuzhev'le tanıştı. Akabinde şiir, düzyazı çevirisi gibi bazı edebî ve ilmi çalışmalarda bulundu²⁵⁴. O, yazılarının çoğunu Azerbaycan Türkçesi, pek azını da Farsça ve Rusça kaleme almıştır²⁵⁵.

1850-55 yılları arasında Ahundzade'nin aktif olarak modernleşme çalışmaları içerisinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda o, Azerbaycan Türkçesinde Avrupa tarzı

²⁵² H. Algar, "ĀĶŪNDZĀDA," **Encyclopædia Iranica**, s. 735-740, <http://www.iranicaonline.org/articles/akundzada-playwright>, Erişim Tarihi 13 Mayıs 2014.

²⁵³ Sedat Adıgüzel, "Mirza Feth Ali Ahundov'un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri", s. 21.

²⁵⁴ H. Algar, "ĀĶŪNDZĀDA," **Encyclopædia Iranica**, s. 735-740, <http://www.iranicaonline.org/articles/akundzada-playwright>, Erişim Tarihi 13 Mayıs 2014.

²⁵⁵ Seyyid Ziyaeddin Sadır El Eşrefi, **Kesret Kovmi ve Hüviyet-i Milli İraniyan**, Tahran, 1386 (2007), s. 46-47.

oyunların yazılmasına öncülük eden ilk isimdir. Bu oyunların içeriğini Azerbaycan’da dini hurafe ve cahillikten kaynaklanan inanışların eleştirisi oluşturmaktaydı²⁵⁶.

Ahundzade edebî faaliyetlerinde İran’a özel bir önem gösterdi. Bu bağlamda o, bu ülkenin gelecekteki kültürel ve entelektüel yaşamını etkilemesini umduğu birçok aydın ile temas kurdu. Bu aydınların başında da Mirza Melkum Han gelmektedir. Ahundzade, Alfabe konusundaki fikirlerini güvenilir bulduğu Melkum Han’a yazdı. Çok fazla ortak özelliğe sahip olan iki aydın, dini fikirlerini beyan etme konusunda ise farklı fikirlere sahiplerdi. Ahundzade din karşıtı düşüncelerini açık bir şekilde dile getirirken²⁵⁷ Mirza Melkum Han ise dini fikirlerin manipüle edilmesi gerektiğine inanmaktaydı²⁵⁸.

Ahundzade tarafından kaleme alınan ve 1864 yılında yayımlanan Kemalüddevle Mektupları adlı eser, Hint şehzadesi Kemalüddevle ile İran şehzadesi Celalüddevle’nin karşılıklı mektuplarını içermektedir²⁵⁹. O, söz konusu çalışmada da belirttiği gibi kendisini bir İranlı olarak görmekte, İran milletinin başat üyesi olarak ise Farsları kabul etmektedir. Yine bu çalışmada, Araplar ve Türklere yönelik olarak ise suçlayıcı söylemler dile getirmektedir. Bu doğrultuda o, vatanın geri kalmasının birincil nedenini Arap işgali ve İslam olarak görmekteyken ikincil nedenini ise Türk hanedanlarının başarısız yönetimi olarak aktarmaktadır²⁶⁰. Mirza Feth Ali Ahundzade bazı kesim

²⁵⁶ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı**, Ankara, Bağlam Yayınları, 1988, s. 43.

²⁵⁷ Mirza Feth Ali Ahundzade’nin dine yönelik bu düşüncelerini özgür bir şekilde beyan edebilmesinin en önemli sebebi onun İran dışında yaşamasıdır. Ancak İran’da yaşayan aydınlar düşüncelerini şeriata göre uyarlamışlardır. Maşallah Acudane, 1399 (2020), s. 222-223.

²⁵⁸ H. Algar, “ĀḲŪNDZĀDA,” **Encyclopædia Iranica**, s. 735-740, <http://www.iranicaonline.org/articles/akundzada-playwright>, Erişim Tarihi 13 Mayıs 2014.

²⁵⁹ Sedat Adıgüzel, “Mirza Feth Ali Ahundov’un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri”, s. 31.

²⁶⁰ Nesib L. Nesibli, **Güney ile Kuzey Azerbaycan Sorunları**, Ankara, Taberan Yayınları, 2017, s. 90-92.

tarafından Türk milliyetçisi²⁶¹ bazı kesim tarafından ise Fars milliyetçisi olarak kabul edilmektedir. Tüm bunlarla birlikte onun Fars milliyetçisi tarafına vurgu yapan düşünürler Farsça çok az eser kaleme aldığını, eserlerinin çoğunu Türkçe yazdığını ve Azerbaycan'ın gelişimi için sarf ettiği çabaları göz ardı etmektedir.

10 Mart 1878 yılında Tiflis'te kalp hastalığı nedeniyle vefat eden Ahundzade, düşüncelerini şekillendiren hocası Mirza Şefi Vazeh'in yanına gömülmüştür²⁶².

İran modernleşme hareketinin öncülerinden bir diğer isim olan Mirza Melkum Han, 1833 yılında İsfahan eyaletine bağlı olan Culfa'da doğmuştur. Ailesi Ermeni asıllı olup Şah Abbas döneminde Karabağ'dan İsfahan'a göç etmiştir. Melkum Han'ın doğumunu takip eden yıllarda babası Mirza Ya'kub, İslam dinine geçmiştir. Bununla birlikte hem Melkum Han hem de babası için din değiştirmek çok da önemli olmamıştır. Her ikisi de masonluğun etkisinde kalmış olup Auguste Comte'un ortaya attığı "insanlık dini"ne inanmaktaydılar²⁶³. Melkum Han'ın babası 1843 yılında onu Paris'e gönderdi. O ilk öğrenimi burada bulunan ve aynı zamanda Ermeni kurumu da olma özelliği taşıyan bir okulda tamamladı²⁶⁴. 1850 yılında ise İran'a geri döndü. Bu sıralarda İran'da yeni kurulan ve ilk modern eğitim kurumu olma özelliği taşıyan Darülfünun'da Avrupalı hocaların çevirmenliğini yaptı. Yine o, dönemin Şahı olan Nasıreddin Şah'a da tercümanlık yaptı²⁶⁵. Melkum Han'ın kaleme almış olduğu birçok yazısında İran'ın batılı değerlerle ilerleyebileceği düşüncesini görmek mümkündür²⁶⁶. Batılılaşmanın

²⁶¹ Fuat Köprülü Mirza Feth Ali Ahundzade ve onun gibilerin Rus tesirinde kalarak Şii-İran tesirinin zayıflatıldığını ifade etmektedir. Bkz. Fuad Köprülü, "Azeri", İA, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, C. II, s. 147.

²⁶² Algar, "ĀKŪNDZĀDA," *Encyclopædia Iranica*, s. 735-740, <http://www.iranicaonline.org/articles/akundzada-playwright>, Erişim Tarihi 13 Mayıs 2014.

²⁶³ Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, C. 30, s. 165.

²⁶⁴ İsmail Rayin, *Mirza Melkum Han*, Tahran, 1353 (1974), s. 8.

²⁶⁵ Hamid Algar, 2005, s. 165.

²⁶⁶ Nesib L. Nesibli, 2019, s. 266.

gerekçelerini ele aldığı Kitabçe-yi gaybi (1896-1897) adlı eseri buna örnek olarak verilebilir²⁶⁷. Melkum Han'ın ele aldığı batılılaşmak teriminin kapsamı; Avrupa yasalarını ve teknik başarılarını almak, anayasal rejim kurmak, alfabe değişimi gibi reformcu düşünceleri içeren unsurlardan oluşmaktaydı. Ayrıca yabancı sermaye ve uzmanların İran'a çekilmesi gerektiğini de düşünmekteydi²⁶⁸. 1857 yılında ise İran'daki ilk mason locası olan Ferâmûşhâne'yi faaliyete geçirdi. Fakat bu locanın olası zararlarından çekinen Nasıreddin Şah, 1861 yılında burayı kapattırdı ve Melkum Han'ı Irak'a sürgüne gönderdi. Melkum Han Bağdat'ta birkaç ay ikamet ettikten sonra İranlı yetkililerin de baskılarıyla buradaki Osmanlı yöneticileri tarafından İstanbul'a gönderildi. O nakledildiği bu Osmanlı başkentinde İran büyükelçisi olan Mirza Hüseyin Han ile samimiyet kurdu ve onun yanında işe girdi. Bu süreç içerisinde alfabeye ilişkin reform yapılması hususunda Mirza Feth Ali Ahundzade ile yazışmalar gerçekleştirdi. 1871 yılında başbakanlığa getirilen Mirza Hüseyin Han'ın (Sıpehsalar) özel danışmanlığını yapmak üzere İran'a geri döndü. 1873 yılında ise 16 yıl sürecek olan İran'ın İngiltere elçiliğinde görev yapmıştır. Melkum Han 1889 yılında bu görevinden alındı. O bu dönemden sonra Londra'da çıkardığı Kanun gazetesinde yazdığı yazılarda İran hükümetine ve dönemin başbakanı olan Emînüssultan'a karşı yolsuzluk suçlamasında bulundu. Bunun yanı sıra o, gazetenin yayımlandığı süreç boyunca Tahran hükümetine muhalif kişilerle de yakın irtibat kurdu. Cemaleddin Afgani, Mirza Ali Han Kirmani ve Ebü'l-Hasan Mirza bu isimlerden bazılarıdır. Buna karşın 1896 yılında Nasıreddin Şah'ın suikastle öldürülmesinin ardından söz konusu gazetede üslup değişikliğine gidildi. Bunun nedeni kendisine tekrar siyasi bir görev alabilme ihtimalinin doğmuş olmasıydı. Nitekim Roma'da İran elçiliğine tayin edilince Kanun gazetesini neşretmeyi de bırakmıştır. Sonraki yıllarda özellikle de Meşrutiyet hareketine yönelik doğrudan bir etkisi olmasa da harekete katılım gösteren insanların çoğu Kanun

²⁶⁷ Hamid Algar, 2005, s. 165.

²⁶⁸ Nesib L. Nesibli, 2019, s. 266.

gazetesi okurlarıydı. Melkum Han 13 Temmuz 1908 yılında seyahat amaçlı gittiği İsviçre’de ölmüş ve cesedi vasiyeti uyarınca yakıldı²⁶⁹.

İran modernleşme düşüncesinde önemli bir diğer isim de Mirza Abdürrahim Talibzade(Talibof)’dir. “Neccarzâde-i Tebrizî” veya “Ebû Tâlibzâde” olarak da anılan Talibzade, 1834 yılında Tebriz’de doğmuştur. Babası Ebû Tâlîp marangozlukla iştigal etmekteydi. O, ilk öğretimini doğum yeri olan Tebriz’de tamamlamış, ardından ana dili Türkçenin yanı sıra Farsça ve Arapça öğrenmeye başlamıştır. Tebriz’de bulunduğu süreç içerisinde dinî toplantılara ve tartışmalara katılarak dinî hurafelere karşı açıkça mücadele etmiştir²⁷⁰. 19. yüzyılda sayıları büyük bir yekunu tutan İran vatandaşı Rusya Kafkasya’sında yaşamakta olup bunların büyük kısmını da mevsimlik işçiler ve Kaçar baskısından kaçanlar oluşturmaktaydı. Mirza Feth Ali Ahundov ve Talibzade gibi bazı İran entelektüelleri de söz konusu bölgeye gidenler arasındaydı²⁷¹. Talibzade, o dönemde Rusya’ya bağlı olan Tiflis’te Rusçayı öğrenmiş ve Rus edebiyatına dair okumalar yapmıştır. Yine o burada Şeybanîlerin soyundan gelen Mehmedali Han Şeybani’nin özel posta ve yol yapımı şirketlerinde çalışmıştır²⁷². Talibzade’nin buraya ne amaçla geldiği belirsizliğini korumakla birlikte kısa sürede iş kurup iyi bir eğitim alması, göçmen bir işçi olmadığı kanısını desteklemektedir. O, Tiflis’in ardından Dağıstan’a gitmiştir. Bunun yanı sıra biri 1888 yılında gezi amaçlı İstanbul’a, bir diğeri 1896 yılında hac amaçlı Mekke’ye, sonuncu ziyareti ise 1901-1902 yılında tedavi amaçlı Berlin’e olmak üzere toplam üç seyahat gerçekleştirmiştir²⁷³. Bu gittiği yerlerde

²⁶⁹ Hamid Algar, “Mirza Melkum Han”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, C. 30, s. 165.

²⁷⁰ Mehdi Genceli, “Mirza Abdürrahim Talibzade’un Serüveni”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sonbahar 2014, C. 1, S.2, s. 155-158.

²⁷¹ Cyrus Masroori, “Talebuf, ‘Abd-Al-Rahim,” **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/talebuf>, 30 Nisan 2017.

²⁷² Mehdi Genceli, “Mirza Abdürrahim Talibzade’un Serüveni”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sonbahar 2014, C. 1, S.2, s. 155-158.

²⁷³ Cyrus Masroori, “Talebuf, ‘Abd-Al-Rahim,” **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/talebuf>, 30 Nisan 2017.

halkın sosyo-kültürel yapısını yakından inceleyen Talibzade, ilk ziyareti olan İstanbul'da bulunduğu süre zarfında arkadaşlarıyla birlikte İran'ın yurt dışındaki ilk mizah gazetesi olan Şahseven gazetesini çıkarmıştır. 300 nüshayla sınırlı kalan ve İran hükümetine karşı ağır eleştiriler dile getirilen bu gazete, gizli bir şekilde İran'a sokulmuştur. Öte yandan modern eğitimin ateşli savunucularından biri olan Talibzade, birçok eğitim kurumuna maddi destek de sağlamıştır²⁷⁴.

1907 yılına gelindiğinde o, İran'ın ilk meclisinde Tebriz Milletvekili seçilmişse de monarşi ile anayasanın bir arada olamayacağını düşündüğünden dolayı kendi isteğiyle bu göreve başlamamıştır. Bu durum din adamları nezdinde tepkiyle karşılanmış ve o, kafirlikle suçlanmıştır²⁷⁵.

Talibzade, liberal, ılımlı bir reformist, devrimci ve sosyal demokrat olarak nitelendirilmektedir. O, çağdaş Avrupa fikirlerinden ilham alan diğer entelektüeller gibi liberalizm ve sosyal demokrasi gibi konulara dair kapsamlı çalışmalar yaptı. İlk kitabı 58 yaşındayken yayımlanan Talibzade, görme yetersizliğinden muzdarip olmasına rağmen çalışmalarını bırakmayarak 18 yıl içerisinde üçü tercüme kitabı olmak üzere on kitap yazdı. Talibzade, ana dili Türkçe olmasına rağmen eserlerini Farsça kaleme almıştır. Pek çok İran entelektüeli gibi Talibzade de eserlerinde çoğunlukla İran'ın kültürel, dini ve siyasi sorunlarına dikkat çekmiştir²⁷⁶. Yazı ve söylemlerinden anlaşıldığı kadarıyla o; İran'ı tek ülke, tek ulus ve tek din çerçevesinde tasavvur etmektedir²⁷⁷. Talibzade, 10 Mart 1911'de Temürhan-Şûra²⁷⁸ vefat etmiştir²⁷⁹.

²⁷⁴ Mehdi Genceli, "Mirza Abdürrahim Talibzade'un Serüveni", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sonbahar 2014, C. 1, S.2, s. 155-158.

²⁷⁵ Mehdi Genceli, 2014, s. 157.

²⁷⁶ Cyrus Masroori, "Talebuf, 'Abd-Al-Rahim," **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/talebuf>, 30 Nisan 2017.

²⁷⁷ Brenda Shaffer, 2008, s. 31.

Fars milliyetçiliğinin önemli ideologlarından birisi de Mirza Ağa Han Kirmani (1853-1896)'dir. Cengiz Han'ın torunlarından biri olan Abdül Rahim'in oğlu olan Kirmani'nin asıl adı Abdül Hüseyin'dir²⁸⁰. Kirmani, Kirman şehrinin güneybatısında yer alan Maşız (Bardaşir) köyünde doğdu. Farsça, Arapça, dil bilgisi, edebiyat, retorik, mantık, matematik, hukuk, tarih ve ilahiyat konularında geleneksel tarzda bir eğitim aldı. Ahlaki fikirlerle meşgul olarak felsefe alanında çalışmalar yaptı. Onun öğretmenlerinden biri olan Hacı Seyyid Cevad Kerbela'nın vasıtasıyla Babizm ile tanışarak din değiştirdi. Ancak o yeni ideoloji ve inançlar aramaya devam etti. 1883 yılında Bardaşir'de kısa süreliğine vergi tahsildarlığı işiyle meşgul oldu. 1886 yılında Meşhed'e gitti. Ardından Reşt ve Bakü üzerinden İstanbul'a giderek burada Batı tarzı düşüncelerle tanıştı. Yine burada Osmanlı Türkçesinin yanında Fransızca ve İngilizceyi de öğrendi. O düşüncelerini beyan ederken geniş kitlelere hitap etmeye ve bunu yaparken de fikri açıdan sapkınlık suçlamasına maruz kalmaktan kaçınmaya çalıştı. Tüm yaşam mücadelesini İran'a hasrederken İranlılarının politik ve kültürel gerileme ve çöküşünden İslam'ı sorumlu tuttu. Bu Anti Arap ve İslam karşıtı düşünceleri eserlerine de yansıtmıştır²⁸¹. Bunların yanı sıra Mirza Ağa Han'ın 1890'lı yıllarda Aryanlıkla ilgili yazdığı yazılar, bu konuyla ilgili yazılan ilk örneklerdir. Aynı zamanda o İran'da, Avrupa'dakine benzer tarzda yazılarında ırkçı düşüncelere yer veren ilk isim olarak da karşımıza çıkmaktadır²⁸².

²⁷⁸ Kuzeydoğu Kafkasya'da yer alan Dağıstan Cumhuriyeti'nde yer alan eski bir kente verilen addır.

²⁷⁹ Mehdi Genceli, "Mirza Abdürrahim Talibzade'un Serüveni", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sonbahar 2014, C. 1, S.2, s. 155-158.

²⁸⁰ Fatemeh Dehghan Khangahi, İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyasal Bilimler Fakültesi, İstanbul, 2011, s. 85-86.

²⁸¹ M. Bayat, "Aqa Khan Kermani," **Encyclopaedia Iranica**, II/2, s. 175-177, <https://iranicaonline.org/articles/aqa-khan-kermani>, (Erişim Tarihi 30 Ekim 2020).

²⁸² Nail Elhan, "Pehleviler Dönemi'nde İran'da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin", **İran Çalışmaları Dergisi**, 2019, C. 3, S. 2, s. 19.

Muhammed Ali Furuği de Panfarsizm ideolojisinin savunucularından biri olarak Pehlevi döneminde önemli görevler ifa etmiştir. 1877 yılında Tahran’da dünyaya gelen Furuği, köken olarak Bağdat Yahudilerindendir. Furuği’nin ailesi ailesi ticaret amaçlı İran’a gelmiş, İsfahan’a yerleşmiş ve Müslüman olmuştur. Muhammed Ali Furuği’nin babası olan I. Muhammed Hüseyin Furuği Zekail Mülk, Nasıreddin Şah ve Muzafereddin Şah dönemlerinin önemli şairlerinden biriydi. Muhammed Hüseyin’in Nasıreddin Şah’a şiir yazmasının ardından ona Furuği lakabı nispet edildi. Babasının yanında Fars, Arap ve Fransız edebiyatını öğrenen Furuği, 1893 yılında Darülfunun’a gitti ve eczacılık öğrendi. Ancak daha sonra edebiyata, tarihe ve felsefeye yöneldi²⁸³. Daha sonraki yıllarda siyasi yönüyle ön plana çıkan Furuği, Rıza Şah’ın ilk ve son başbakanı; Muhammed Rıza Şah’ın ise ilk başbakanıdır. Saltanatın Kaçarlardan Rıza Şah’a intikalinde büyük katkıları oldu. Yine Rıza Şah’ın azledilmesinden sonra saltanatın oğlu Muhammed Rıza Şah’a geçmesinde de önemli role sahip olmuştur²⁸⁴. Furuği, Rıza Şah’a adeta eğitmenlik yapmış, yeni hükümdarın hükümetin iç işleyişine aşina olmasına ve onun eğitim-kültür politikalarını hazırlamasında yardımcı olmuştur. Kendisi tarih eseri de yazmasına karşın siyasi kariyeri tarihçiliğini gölgelemiştir²⁸⁵. Modern düşünce perspektifine sahip olan Furuği, Farsça ve Fars milliyetçiliğini esas almak suretiyle İran’ın ulusal kimliğinin merkezileşmesinin bu iki olgu çerçevesinde olması gerektiği yönünde düşüncelerini içeren yazılar yazmıştır. İran’da bazı modern kurumların tesis edilmesinde Furuği’nin oldukça önemli rolü olmuştur. Bu bağlamda Farsça’nın yaygınlaştırılması ve geliştirilmesine özel bir önem veren Furuği, 1935 yılında Ferhengistan’ın (Fars Dil Kurumu) kurulmasında etkili olmuştur. Söz konusu kurumda Farsçanın yaygınlaşması ve Farsçayı yabancı sözcüklerden arındırma adına

²⁸³ Seyyid Muhammed Mustafavi, “Ruykerd-hayi Siyasi, Ferhengi-yi Muhammed Ali Furuği Der Dovran-ı Kacar”, **Faslname-yi Tarih-i Pejuhi (Mecelle-yi Encümen-i İlmi Guruh-u Tarih-i Danışgah-ı Firdevsi, Meşhed)**, 1393 (2014), S. 23, s. 110.

²⁸⁴ Mahmud Tului’i, **Bazigeran Asrı Pehlevi**, 1372 (1993), s. 17.

²⁸⁵ Farzin Vejdani, **Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture**, Stanford University Press, 2014, s. 36.

önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Furuği'nin başkanlık yaptığı bu kurumda, kurulduğu ilk yılda 120 kelime değiştirilmiş ve üretilmiştir. 1936 yılında kelime sayısı artış göstererek 360'ı bulmuş, 1937 yılında ise 650 kelime kabul edilmiştir. İdari Bürokrasinin gelişme kat etmesiyle kurum Kültür Bakanlığı'na bağlanmıştır. Furuği'den sonra kurumun yönetimine geçen isim ise Vüsuk üd-Devle olmuştur²⁸⁶.

Fars milliyetçiliği ideolojisi teorisyenlerinden biri sayılan Hüseyin Kazımlzade, Hacı Mirza Tayyib'in oğlu olup 1884 yılında Tebriz'de doğmuştur. Annesini ve babasını küçük yaşta kaybeden Kazımlzade, ağabeyi Zeynelabidin'in himayesi altında büyüdü. İlk ve ortaokulu, dönemin ünlü okullarından biri olan ve Avrupalı tarzda yönetilen Medrese-i Kemal'de tamamladı. Daha sonraları bir yandan Fransızca öğrenmek için dersler alırken bir yandan da Arapça dersler vermiştir. 1904 yılında Kafkasya'ya, oradan da İstanbul'a giden Kazımlzade, İran'ın İstanbul konsolosluğunda çalışmasının yanında hukuk eğitimi de aldı. İstanbul'da ikamet ettiği beş yıllık süreçte hukuk eğitimini de tamamladı. Ardından Belçika'ya giderek Lyon Üniversitesinde Siyaset ve Sosyal Bilimler alanında lisans eğitimi aldı. Sonraki yıllarda tavsiye üzerine İngiltere'ye giderek Cambridge Üniversite'sinde Farsça dersleri vermeye başladı. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden bir yıl sonra Almanya'ya giden Kazımlzade, burada İranşehr dergisini yayımlamaya başladı²⁸⁷. Bu dergi adı aynı zamanda Kazımlzade'ye lakap olarak nispet edildi. O söz konusu dergide, İran milli kimliğine yönelik olarak bazı ilmi fikirler öne sürmüş ve kendinden sonraki yazarların fikri gelişimine katkıda bulunmuştur. Kazımlzade'nin milliyetçilik fikri, o dönemin Alman Nasyonalist ırkçı düşüncesinden etkilenmiştir. Kazımlzade kimlik kavramının tanımını yaparken ırka dayalı Alman romantizm ekolünden de etkilenerek İran kimliğini dil ve

²⁸⁶ Aliasghar Haghdar, **İran Türklerinin Kimlik Rönesansı**, Çev. Macit Araz, Ankara, Son Çağ Yayınları, 2017, s. 96-98.

²⁸⁷ İsmail Muazzimpur, "Milliyet ve Hoviyet: Taammülü Der Nisbet-i Milliyet ve Hüviyet-i İran Der Efkar-ı Kazımlzade İranşehr", **Fasılname-yi Mutallaat-ı Milli**, 1383, (2004), S. 4, s. 94-95.

inanç ayrımı gözetmeksizin tüm İran milletini içine alan bir gölgelik olarak tasavvur etmiştir. Bu bağlamda Aryan kanına sahip olan herkesin İran toprağını kendi vatani olarak sayması gerektiğini belirtmiştir. Kazımzade'nin bu ifadeleri, Aryan ırkını üstün saymasından kaynaklanmaktaydı. O ayrıca Fars olmayan unsurlarla yapılan/yapılacak olan evliliklerin olumsuz sonuçlarına ilişkin yazılar da kaleme almıştır. Ona göre İran kanı arındırılmalıydı. Bu ise bozulmuş kanların akıtılması, daha güçlü unsurlarla evlilik ya da gayrífars unsurların göç ettirilmeleri yoluyla mümkündü²⁸⁸.

Kazımzade, antik İran tarihini İranlı kimliğini yeniden inşa etmede dayanak noktası olarak kabul etmiş ve bu bağlamda efsanevi, ırksal ve etnik temelli unsurlara özel bir önem vermiştir. Tarihe böyle önem vermesi, İran toplumunda milli iftihar olarak Aryan kavminin yetenekleri ve zaferleri, milli özgürlük ruhu, İranlıların kendilerine olan özgüven hissi ve öz bilinçlerinin arttırılması gibi hususlarda bir dayanak teşkil etmesi bağlamındaydı. Böylelikle -kendisinin de bu yönde tüm çabasını verdiği- İranlıların yukarıdaki özelliklerle donanmasını sağlayarak ve belirtilen esaslara dayanan bir ulusal kimlik oluşturarak modern ve özgür bir yeni İran inşa edilebilirdi. Yine o Aryan ırkının dili olan Farsçayı da İran kimliğinin en önemli unsuru olarak görmekteydi²⁸⁹.

Bu dönemde zikretmemiz gereken diğer bir önemli aydın ise Ahmed Kesrevi'dir. Kesrevi 1890 yılında Tebriz'in küçük bir köyünde dünyaya geldi. Altı yaşında medreseye başlayan Kesrevi, 11 yaşındayken babasını kaybetti. Bu ölüm nedeniyle o, 13 yaşında ailesinin sorumluluğunu üstlenerek babasının mesleği olan halı dokuma işine başladı. Daha sonra babasının yakın arkadaşının halı dokuma dükkanının

²⁸⁸ Fatma Rızayi, Muhammed Taki Muhtari, "Tesir-i Halka-yı Berlin Ber Ruşenfikran Milli Gerayi Asrı Rıza Şah", **Tarih-i İran**, 1394 (2015), S. 18, s. 110.

²⁸⁹ Fatma Rızayi, Muhammed Taki Muhtari, 1394 (2015), s. 111-113.

idaresiyle meşgul oldu. Yaklaşık üç yıl burada çalıştıktan sonra ailesinin onun teolojik çalışmalarına yönelmesine yönelik ısrarı nedeniyle bu işi bıraktı. Kısa süre sonra Arapça grameri öğrendi ve geleneksel astronomiyi öğreten Şeyh Hiyabani ile tanıştığı Tebriz'in en büyük okulu olan Talebiye okuluna gitti. Kesrevi 16 yaşına geldiğinde memleketi olan Tebriz'de Meşrutiyet hareketi başladı. Muhammed Ali Şah'ın tahttan çekilmesi üzerine memlekette sakinlik yaşandı ve Kesrevi teoloji çalışmalarına devam etti²⁹⁰. Kesrevi'nin Meşrutiyet Devrimi'ne karşı sempatik söylemlerde bulunmuştur²⁹¹. Ona göre İran'ın bütünleşememesindeki temel unsur dildir. İran'da çok fazla dil konuşulmakta, bu da ayrılık ve kine sebep olmaktadır²⁹².

Kesrevi, Azerbaycan adını Ari diliyle ilişkilendirmiş, buna dayanak olarak da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyada eskiden Ariler yaşadığını göstermiştir. Kesrevi, İran'da en çok konuşulan ikinci dil olan Azeri dilinin -Azerbaycan Türkçesinin- eskiden Medlerin konuştuğu dil olduğunu belirtmiştir. Yine o, Azerilerin 13. yüzyıla kadar Azeri dilini konuştuğunu, bu dilin de Fars dilinin bir ağzı olduğunu belirtmiştir. Bu yargıya dayanak olarak da Arap tarihçilerini ve o dönemde yazılmış olan Farsça şiir kitaplarını göstermiştir²⁹³. O, İran'da Türkçe konuşan Azerbaycanlıları ve diğer Türkçe konuşanların 10. yüzyılda Türkçe konuşmaya zorlanan İranlılar olarak görüyordu. Yine o, “Tarih-i Meşrute-i İran ve Tarih-i Hicdeh Saley-i Azerbaycan isimli çalışmalarında ise Azerbaycan'ın mukadderatının İran'ın diğer kısımlarına bağlı

²⁹⁰ Ali Reza Manafzadeh, “Ahmad Kasravi”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://www.iranicaonline.org/articles/kasravi-ahmad-i>. Erişim Tarihi: 06.06.2021.

²⁹¹ Ervand Abrahamian, 2017, s. 126.

²⁹² Behmen Şabanzade, “Ahmet Kesrevi ve Ulusal Birlik Düşüncesi; Tek Bayrak, Tek Din, Tek Dil”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, Yaz 2005, S. 5, s. 141.

²⁹³ Hüseyin İsalı, “Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşısı Kuramsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, Yaz 2005, S. 5, s. 45-46.

olduğunu belirterek özerklik hareketlerinin İran'ın reform çalışmalarına olumsuz tesir ettiğini belirtmiştir²⁹⁴.

Kesrevi 1941 yılında çıkardığı Perçem (Bayrak) gazetesinde Rıza Şah dönemini olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirmiştir. Bu dönemde gerçekleşen “merkezileşme çalışmaları, aşiretlerin baskı altına alınması, batıl inanışlara sahip olan din adamlarının disipline edilmesi, Farsçanın yaygınlaştırılarak Arapça sözcüklerin Farsça muadilleriyle değiştirilmesi, yeni okullar açılması, kadın haklarına yönelik reformlar yapılması, unvanların kaldırılması, modern şehirler ve fabrikalar inşa edilmesi” gibi uygulamalar kendisi tarafından olumlu olarak değerlendirilen uygulamalardı. Ancak yine bu dönemde görülen “yasaların çiğnenmesi, rüşvetin yaygınlaşması, askeri sistemin sivil yapıdan üstün tutuluşu ve yine reformcu liderlerin öldürülmesi” gibi uygulamalara karşı ise eleştiriler getirmiştir²⁹⁵.

İran milliyetçilerinden ve aynı zamanda bir tarihçi de olan Said Nefisi bu dönemde etkili olan aydınlardan biridir. Dönemin en tanınmış hekimlerinden Nâzîmü'l-etibbâ Ali Ekber Nefîsî'nin oğlu olan Saîd-i Nefisi, 1895 yılında Tahran'da doğmuştur. Eğitimine başladığı ilk yer babasının kurmuş olduğu Medrese-i Şeref'tir. Ardından eğitimine Medrese-i İlmiyye'de devam eden Nefisi, İsviçre'nin Neuchatel şehrindeki College Latin'de ise orta öğrenimini bitirmiştir. Ailesinin isteği üzerine Tıp eğitimi almak için Grekçe ve Latince çalışmaya başladı. Ardından kardeşiyle beraber Paris'e giderek orada eğitim aldı. Bu süreç içerisinde Fransız Dili ve Edebiyatı ilgisini çekti. 1918 yılında İran'a döndü. Burada Medrese-i Akdesiyye'de, ardından Saint Louis Katolik Okulu'nda Fransızca dersleri vermeye başladı. Nefisi'nin babasının edebiyata olan yakın ilgisi, ona edebiyat çevreleriyle ilişki kurma imkânı sağladı. Bu durum aynı

²⁹⁴ Brenda Shaffer, 2008, s. 61.

²⁹⁵ Ervand Abrahamian, 2017, s. 126-127.

zamanda onun edebi faaliyetlerde aktif olarak yer almasını da beraberinde getirdi. Örneğin o; Tarım, Ticaret ve Kamu Refahı Bakanlığınca çıkarılan Mecelle-i Felâhat ve Ticâret adlı dergide iki yıl süresince editörlük görevinde bulunmuştur. Yine ayrıca 1924 yılında Mecelle-i Şark adlı derginin çıkarılmasında da etkili olmuştur. 1935 yılında henüz yeni kurulmuş olan Tahran Üniversitesi'nin Hukuk ve Edebiyat Fakültelerinde derslere girmiş, yine 1936 yılında aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesi İran İslâm Tarihi Bölümü'nde profesörlük payesi almıştır²⁹⁶. Yine bu dönemlerde kendisi Rıza Şah tarafından Pehlevi Krallığının tarihini kaleme almakla görevlendirilmiştir. Bu bağlamda Nefisi'nin Pişrefte-yi İran Der Dovre-yi Pehlevi (Pehlevi Döneminde İran'ın İlerlemesi) adlı çalışması, dönemin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir²⁹⁷. Sonraki yıllarda Nefisi, çeşitli ilmi toplantılara katılmak amacıyla birçok ülkeye gitti. 1949 yılında üniversiteden emekli olsa da bir süre sonra tekrar geri döndü. Hayatının son döneminde Paris'e yerleşen Nefisi, 1966 yılında düzenlenen I. Uluslararası İranologlar Kongresi için İran'a gitmiş ve burada ölmüştür²⁹⁸.

İran milliyetçi aydınlarından bir diğeri önemli isim de Taki Arani'dir. Bir memurun oğlu olan Arani, 1903 yılında Tebriz'de doğdu. Hayatının ilk yıllarını Tahran'da geçirdi. Darülfünun ve Tıp Fakültesinde eğitim gördü. Üniversite yıllarında ateşli bir milliyetçi haline gelerek İran'ın eski medeniyetine olan hayranlığı daha da arttı. Memleketi olan Azerbaycan'ın Farslaşması gerektiğini savundu²⁹⁹. Arani Azerbaycan Türkçesinin kullanılmaması gerektiğini, bu dilin Moğol işgalcileri tarafından bölge halkına enjekte edildiğini, söz konusu bölgenin aslında Zerdüş'tün

²⁹⁶ Rıza Kurtuluş, "Said-i Nefisi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, C. 35, s. 564.

²⁹⁷ Kaveh Bayat, "The Pahlavi School of Historiography on the Pahlavi Era", **Iran in the 20th Century Historiography and Political Culture**, Newyork, 2009, s. 114.

²⁹⁸ Rıza Kurtuluş, s. 564.

²⁹⁹ "Taqi Arani", **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/arani-taqi>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.

doğum yeri ve Aryanların beşiği olduğunu iddia etmektedir³⁰⁰. Ayrıca Azerbaycanlıların Ari ırkından geldiğini ileri süren Arani, onları annelerinin dilini bilmeyen çocuklara benzetmektedir. Arani bu iddiasını içeren ilk yazısını 1924'te Berlin'de neşredilen İranşehr dergisinde yayımlamıştır³⁰¹. 1922 yılında Berlin Üniversitesi'nde kimya bölümünü okumak için burs kazanan Arani'nin buradaki öğrenim süreci, onun fikri hayatında birçok değişiklik yaratmıştır. Bu bağlamda 1925 yılından itibaren kaleme aldığı makalelerde sosyalizm ve Marksizm'in yansımaları görüldü. Doktora eğitimine Doğa Bilimleri alanından devam eden Arani, 1930 yılında Tahran'a geri döndü ve Teknoloji Fakültesi'nde öğretmenlik yapmaya başladı. Ayrıca o, birçoğu Batı Avrupa'da çalışmış olan sol görüşlü entelektüel çevreyle tartışma ortamlarında bulundu. Bunun yanı sıra Tahran'a döndükten üç yıl sonra İran'da Marksizm ideolojisini esas alan ilk dergi olan Dünya dergisini kurdu. O ve arkadaşları sansürcülerin engelinden kurtulabilmek için dergide akademik ve oldukça ağıdalı bir üslup kullanmıştır. 1937 yılında üniversitede gerçekleştirilen bir grev nedeniyle Dünya dergisinin yayımına son verildi. Ardından Arani ve yol arkadaşları tutuklandı. Arani, duruşmadan altı ay sonra hapisshanede öldü. Onun ölümüne dair açıklama yapan polisler ölüm nedenini tifo salgını olarak belirttiler. Bununla birlikte tutuklu olan diğer arkadaşları rejime muhalif diğer birçok insan gibi onun da öldürüldüğünü ifade etmişlerdir³⁰².

İran milliyetçilerinden bir diğer önemli isim olan ve aynı zamanda Fars milliyetçiliğini sistematik şekilde kurumsallaştıran Mahmud Afşar; 1893 yılında İran'ın Yezd şehrinde doğdu. 1905 yılında eğitim için Hindistan'ın Bombay şehrine amcasının yanına gitti. 1910 yılında geri döndü ve siyasi bilimler okulunda üç eğitim gördü. 1913

³⁰⁰ Emil Aslan Souleimanov, Kraus, Josef **Iran's Azerbaijan Question in Evolution Identity, Society, and Regional Security**, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center, 2017, s. 19.

³⁰¹ Hüseyin İsalı, "Yaz 2005, s. 44.

³⁰² "Taqi Arani", **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/arani-taqi>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.

yılında yüksek öğrenim için İsviçre'ye gitti ve 1918 yılında Lozan Üniversitesi'nin Siyasal Bilimler Fakültesi'nden Hukuk bölümünde Doktora derecesi aldı. Daha sonra Encümen-i İran-Cevan adlı derneği kurmuştur. 1920 yılında Berlin'de Fransızca olarak "İran'da Avrupa Siyaseti" başlıklı tezini yayımladı. 1921 yılında İran'a geri döndü³⁰³. Sonraki yıllarda ise Fars millî perspektifini taşıyan Ayendeh³⁰⁴ adlı dergiyi kurmuştur³⁰⁵. O, söz konusu derginin ilk sayısında Almanya ve İtalya devletinin kuruluşunda milli birliğin rolüne değinirken söz konusu kavramın İran açısından tanımını halkın siyasi, sosyal ve ahlaki birliği olarak aktarmıştır. İran'daki etnik ve dinsel çeşitliliğe de vakıf olan Afşar, halkın tüm kesimine hitap edebilecek bir anlayış geliştirme arayışındaydı. Bu arayışta Aryan ırkını ortak bir zemin olarak görmüş, İranlılaşma politikasını da buna dayandırmıştır³⁰⁶. Afşar yine söz konusu dergide kaleme aldığı bir yazıda İran için kıızıl tehlike (Komünizm), yeşil tehlike (Arap ve İslam), sarı tehlike (Türk ve Türkiye) ve siyah tehlike (cehalet ve mollalar) olmak üzere dört tehlike türü öngörmüştür. Bu tehlikelere karşı çözüm önerisi olarak daha önce de değindiğimiz üzere Farslaşma politikasını ileri sürmüştür³⁰⁷. Bu bağlamda Pantürkizm ve Panarabizm'in yayılmasını önleme ve milli birliği güçlendirme adına bir dizi politikalar önermiştir. İran milli birliği sağlamanın başat unsuru olarak dil ve ırk birliğini gördüğünden dolayı da söz konusu önerilerini Farslaşma ve Fars dilini yayma üzerine yoğunlaştırdı. Bu doğrultuda da Fars olmayan aşiretleri zorunlu olarak Farsların yoğunlukta olduğu bölgeye taşıma fikrini ortaya attı. Afşar'ın diğer bir önerisi ise Farsça olmayan vilayet ve eyalet isimlerini değiştirilmesi yönündeydi. Buna ek olarak

³⁰³ <https://tinyurl.com/32swrz8m>, Erişim Tarihi: 19.04.2021.

³⁰⁴ 1925-1926 yılları arasında yayımlanan bir dergidir. Bkz. Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher, **Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme**, Çev. Özgür Bircan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 7.

³⁰⁵ Arif Keskin, "İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası "İranlılığa" Giden Yol", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, Yaz 2005, S. 5, s. 27.

³⁰⁶ Fatma Rızayi, Muhammed Taki Muhtari, (1394) 2015, s. 116-118.

³⁰⁷ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Millî Direniş Hareketi", **Avrasya Dosyası**, 1999, C. 5, S. 3, s. 108-109.

yol yapımı ve haberleşme konusunu da İran’da milli birliği oluşturmada etkili olabilecek önemli unsurlar arasında görmüştür. Bu doğrultuda ülkenin tüm noktaları birbirine bağlanarak bölgeler arası etkileşimin artması sağlanacak ve bu yolla da farklı kavimler arasında Fars kimliğini esas alan milli birlik oluşturulacaktı³⁰⁸. Önde gelen Fars milliyetçilerinin bu tip düşüncelere sahip olması Fars milliyetçiliği ideolojisinin siyasal arenada sözcülüğünü üstlenmiş olan Rıza Şah’ın uygulamış olduğu politikalara etki etmiş olduğu açıktır. Zira ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere Rıza Şah’ın iktidarı döneminde uygulamış olduğu politikalar bu düşünürlerin ortaya koyduğu düşüncelerin sistematik hale gelmiş bir yansıması gibidir.

Afşar Batılılaşma konusunda ise Batı medeniyetinin modern temelli özelliklerinin alınması gerektiği, kendi kültürlerinin ise antik özelliklerinin korunması gerektiği düşüncesindedir³⁰⁹.

2.3.2. Dış Faktörler

Rıza Şah’ın modernleşme politikalarında ve düşünce hayatında etkili olan bazı devletler vardır. Onların bazıları aşağıda belirtilmiştir.

Rıza Şah’ın düşünce hayatında etkili olan devletlerden biri Almanya’dır. Almanlar bilhassa İranlı milliyetçi entelektüeller arasında sempati toplamıştır. Özellikle de Almanya’nın Brest–Litovsk anlaşmasının İran’ın toprak bütünlüğünü resmi şekilde tanıyan 7. maddesini onaylaması, birçok İranlının nazarında emperyal plan gözetmeyen

³⁰⁸ Fatma Rızayi, Muhammed Taki Muhtari, (1394) 2015, S. 18, s. 116-118.

³⁰⁹ Mahmudali Akbari, **Taberşinasi Hoviyat-i Cedid-i İran (Asrı Kaçariyye ve Pehleviye Evvel)**, 1393 (2014), s. 140.

bir devlet olarak tasavvur edilmesini sağlamıştır³¹⁰. Hatta İran'ın önemli entelektüellerinden birisi olan Seyyid Takizade, Almanya'ya ilişkin “İranlılar Almanya'yı Davud peygamber gibi görüyor ve gelip onları kurtarmasını bekliyor” şeklinde bir beyanda bulunmuştur. Öte yandan 1915-1917 yılları arasında İran'da çıkan toplam 17 gazete ve dergiden 15'i Almanya'nın nüfuzu altındaydı. Dolayısıyla bu gazete ve dergilerin çoğu, Alman taraftarı olarak tanınmış entelektüellerle sıkı bir iş birliği içerisindeydi³¹¹. 1921 yılında Rıza Şah önderliğinde askeri bir darbe gerçekleşince Almanya'ya sempati duyan bazı milliyetçiler önemli görevlere getirilmeye başlanmıştır. Bunlara Seyyid Hasan Takizade ve Horasan hükümdarı Nizamü'l-Saltana gibi milliyetçi aydın ve devlet adamları örnek olarak verilebilir³¹².

1930'lara gelindiğinde Avrupa'da ortaya çıkan Faşizm söylemlerinin etkisi altında kalan Rıza Şah, İtalyan lideri Mussolini ve Alman lideri Hitler gibi isimlerden etkilenerек zayıf ve disiplinsiz grupları pasifize etme politikalarına ilgi göstermeye başladı. Bu dönemde İran'ı ziyaret eden Nazi ileri gelenlerinden biri olan Hitler Gençliği Başbakanı Baldur von Schirach, İran ve Almanya arasındaki olumlu ilişkilerden oldukça memnun olduğunu dile getirmekteydi³¹³.

Hitler'in Ortadoğu Büyükelçisi Fritz Grobba³¹⁴ İran'a büyük önem atfetmekte, özellikle Ortadoğu Yahudileri ve İngilizlere karşı girişimlerde İran'ı dayanak noktası

³¹⁰ Mustafa Şehitoğlu, Rahmi Doğanay, “İran Kaynaklarına Göre Nazi Döneminde Almanların İran'daki Casusluk ve Propaganda Faaliyetleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 29, S. 1, s. 450-451.

³¹¹ Mahmud Salmasızade, Abbas Kadimi Kaydari, Reza Dehgani, Bijen Pervan, “Vezaret-i Tebligat-i Alman ve Sazman-i Pervereş-i Efkâr”, **Faslname-yi İlmi**, s. 65-66.

³¹² Mustafa Şehitoğlu, Rahmi Doğanay, “İran Kaynaklarına Göre Nazi Döneminde Almanların İran'daki Casusluk ve Propaganda Faaliyetleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 29, S. 1, s. 450-451.

³¹³ Yalçın Sarıkaya, 2008, s. 88.

³¹⁴ Hitlerin en önemli danışmanlarından biri olan Grobba, Aryan ırkı üzerine yapılan programlar konusunda etkili bir isim olarak görülmektedir. Bkz. Yalçın Sarıkaya,

olarak görmekteydi. Yine Alman Ekonomi Bakanı Dr. Hjalmar Schacht 1936 yılında İran'a yaptığı ziyarette, İranlıların saf Aryan olduklarını, bu yüzden Anti-Semit Nüremberg³¹⁵ yasalarının onlar üzerine uygulanamayacağını dile getirmiştir³¹⁶. Genel çerçevede Almanya, bilinçli olarak Aryan kültürünü ve tarihini güçlendirme yolunu takip ederek İran ile ortak hedef ve çabalarının olduğunu düşünüyor ve her iki ülkenin manevi yakınlaşmasını daha canlı hale getirmek istiyordu³¹⁷.

İran tarafındaysa Rıza Şah'a yakınlığı ile bilinen gazetelerden birinde, iki devlet arası ilişkilere yönelik şöyle bir yazı yer almaktaydı: "Alman ulusu; kendi milli gururlarını arttırmak, devletin mallarını Yahudilerin gasp etmesini engellemek ve ülkenin eski ihtişamını canlandırmak gibi amaçlara sahiptir." Gazetede, Almanların bu davranışları takdir edilmiş ve iki ülkenin ortak amaçta buluştuğu dile getirilmiştir³¹⁸.

Almanya ülke olarak birçok İran milliyetçisine ev sahipliği yapmıştır. Birçok milliyetçi Almanya'da ikamet ettiği dönemlerde milliyetçi çizgide dergi çıkarmış ve yazılar kaleme almıştır. Bunlara örnek olarak Berlin'de Kazımzade tarafından yayımlanan İranşehr dergisi ve yine Möşfek Kazemi tarafından yayımlanan Ferhengistan dergisi verilebilir. Almanya'daki İranlı milliyetçiler bu gazete ve dergilere yazılarıyla destek olarak milli düşünceye katkı sağlamışlardır. Özellikle Berlin çevresinde meskûn olan İranlı milliyetçi aydınlar, o dönemde İran'da yaşayan

İran'da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları, **Basılmış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 63.

³¹⁵ Antisemitizm, Yahudilerin dinine, ırkına ve kültürüne yönelik düşmanlığı öne süren bir kavramdır. Nazi iktidarı boyunca bu kavram sıkça dile getirilmiş olup halkın zihnine yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bkz. Caner Çakı, "Antiseminist Mitlerin İnşasında Nazi Propagandasının Rolü", **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2019, S. 17, s. 203.

³¹⁶ Yalçın Sarıkaya, 2008, s. 89.

³¹⁷ Mahmud Salmasızade, Abbas Kadimi Ghadimi, Reza Dehgani, Bijen Pervan, "Vezaret-i Tebligat-ı Alman ve Sazman-ı Pervereş-i Efkar", **Fasılname-yi İlmi**, s. 65-66.

³¹⁸ Yalçın Sarıkaya, 2007, s. 63.

entelektüel kesimleri etkilemiş olup onların söylemleri buradaki aydınların düşüncelerine tesir etmiştir. Bazı milliyetçi aydınlarda görülen “Dindeki hurafelerin kınanması, İslam öncesi geçmişe iftihar, ülkenin geri kalmışlığının nedenini gayrıfars unsurlara karışmakta bulmaları” gibi düşünceler, Berlin’de bulunan İranlı milliyetçi aydınların etkisiyle oluşmuştur³¹⁹.

Bu dönemde Rıza Şah’ın uygulamış olduğu bazı politikalara etki eden dış faktörlerden bir diğeri İran’ın yanı başında yeni teşekkül etmekte olan Mustafa Kemal Atatürk Türkiye’si³²⁰ olmuştur. Modern ve bağımsız bir devlet kurma amacı güden Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah yakın ilişkiler geliştirmişlerdir. İki isim ve sahip oldukları şartlar arasında benzer yönler bulunmakla birlikte tarihsel ve sosyolojik nedenlerden dolayı modern ve bağımsız bir devlet kurma yolunda Rıza Şah’ın önünde aşması gereken daha fazla engel bulunmaktaydı. Bu yönüyle Atatürk’ün Türkiye’de gerçekleştirmiş olduğu reformlar Rıza Şah’a örnek teşkil etmiştir³²¹. Bu bağlamda özellikle de aşağıda belirtileceği üzere Rıza Şah’ın bazı düşüncelerinin şekillenmesinde ve uygulamış olduğu bazı reform programlarında Türkiye’ye gerçekleştirdiği ziyaretin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Şah’ın söz konusu ziyareti, 1934 yılında Mustafa Kemal Atatürk’ün daveti üzerine gerçekleşmiştir³²². Bu davet üzerine Türkiye’ye gelen ve Atatürk ve resmi makamlar tarafından sıcak bir şekilde karşılanan Rıza Şah, ziyareti

³¹⁹ Fatma Rızayi, Muhammed Taki Muhtari, 2015, s. 109-115.

³²⁰ 1920’li yıllarda İran’da Savaş Bakanı olan Rıza Han ile İran Genel-kurmay Başkanı General Amunullah Mirza’nın Türkiye’ye ilişkin konuşmaları 1927 İran Azerbaycan’ı İstihbarat Raporu ve Analizi başlıklı çalışmada ele alınmıştır. Burada Rıza Şah Türkiye’yi en uzun süreli düşmanı olarak nitelendirerek Türklerin “bizim Azerbaycan’ımız”, “bizim Tebriz’imiz” gibi konuşmalar yaptığını, bu bölgeleri geri almayı hedeflediğini belirtmiştir. Amunullah Mirza ise orduda yabancı milletlerden kullanmak istemediğini özellikle Türklere hiç güvenmediğini belirtmiştir. Rıza Şah Tahran Ataşemiliteri Binbaşı Hüsamettin (Tugaç) Bey’e Türkiye’nin İran Azerbaycan’ı konusundaki niyetlerinden şüphelendiğine ilişkin görüşlerini dile getirmiştir. Ersin Müezzinoğlu, Hüseyin Karamelikli, **1927 İran Azerbaycan’ı İstihbarat Raporu ve Analizi**, Ankara, İmaj Yayınları, 2018, s. 83-84.

³²¹ Barış Cin, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938), **Basılmış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 53.

³²² Ersin Selçuk, “Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri”, **SBARD**, 2015, S. 25, s. 133.

boyunca Türkiye'nin reform çalışmalarını yakından gözlemleme imkânı bulmuştur³²³. O, bu ziyaretin ardından İran'ın geri kalmışlığını fark ederek ülkenin modernleşmesi yolunda Türkiye'de örneğini gördüğü tarzda bazı reform programları yapılması gerektiği kanaatine varmıştır. Bu bağlamda özellikle kadınların durumuna ilişkin yeni düzenlemelerin yapılmasını zaruri olarak görmüş, yine Türkiye ile eşit bir seviyeye gelmek için “şapka kanunu, hicabın kaldırılması, yeni eğitim kurumlarının kurulması, askeri okulların tesisi, Fars Haber Ajansı'nın kurulması, Ferhengistan'ın kurulması” gibi uygulamaları hayata geçirmiştir³²⁴.

Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah'ın modernleşme çerçevesinde göze çarpan benzerlikleri ve farklılıkları şu şekilde açıklayabiliriz:

- Atatürk ve Rıza Şah, ülkelerini geleneksel tarım toplumundan seküler endüstrileşmenin yaygın olduğu topluma dönüştürme gayreti bakımından benzerlik taşımaktadır. Ancak Atatürk, Osmanlı Devleti'nden kalan endüstrileşme mirasının da etkisiyle daha başarılı olmuştur³²⁵.
- Atatürk ile Rıza Şah, yükselen figür olma konusunda da bazı benzer özellikler varsa da Atatürk, Rıza Şah'a nazaran bazı avantajlara sahiptir. Birincisi Türkiye'nin İran'a göre daha uzun süre modernleşme faaliyetleri içerisinde yer almasıdır. İkincisi Atatürk önderliğindeki Türkiye'nin yabancı hâkimiyetini ülkeden sökerek tam bağımsızlığına kavuşmuş bir ülke konumunda bulunmasıyken İran'ın özellikle I. Dünya Savaşı sonlarında İngiltere'nin yarı sömürge durumuna düşmesidir. Üçüncüsü İran'daki dini bağınazlığın Türkiye'ye oranla daha fazla olmasıdır. Dördüncüsü Rıza Şah ile mukayese edildiğinde

³²³ Mahmud Tului'i, **Peder ve Peser, Nagofteha Ez Zendegi ve Ruzgar-ı Pehleviha**, 1372 (1993), s. 311.

³²⁴ Ersin Selçuk, “Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri”, **SBARD**, 2015, S. 25, s. 133.

³²⁵ Agah Hazır, 2018, s. 39.

Atatürk'ün devlet adamı niteliklerine sahip olup strateji konusunda yeteneğe sahip olmasıdır³²⁶.

- Atatürk'ün Osmanlı Hükûmetine karşı tutumuyla Rıza Şah'ın Kaçar hükûmetine karşı takındığı tavır da birbirine benzemektedir. Ancak Atatürk, Rıza Şah'tan farklı olarak geçmişten kopmaya yönelik tutum sergilerken Rıza Şah arkaik milliyetçiliğe atıfta bulunarak İran'ın eski şanlı tarihinden ilham almaya yönelik çalışmaları desteklemiştir³²⁷.
- Rıza Şah ile Atatürk'ün mütevazı sosyal bir kökenden gelmeleri ve askeri bir geçmişe sahip olmaları bakımından da benzerlikleri bulunmaktadır. Bununla birlikte Atatürk profesyonel bir askeri eğitim almış, Trablus, Balkan ve I. Dünya Savaşlarına katılmış, Kurtuluş Savaşı'na önderlik ederek askeri bir deha olduğunu kanıtlamıştır. Onun özellikle milli mücadelede göstermiş olduğu üstün başarılar, yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin lideri olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Rıza Şah ise profesyonel bir askeri okul eğitimi almamış, iktidara Kozak tugayında yükselerek İngilizlerin de desteğiyle darbe yaparak ulaşmıştır. Askeri faaliyetlerini de yabancı güçlere karşı değil ülke içindeki aşiretler ve yerel güçler üzerine gerçekleştirmiştir³²⁸.

Rıza Şah'ın düşüncelerinin şekillenmesinde Rusya'nın doğrudan bir etkisi olmasa da o dönem Rusya'nın hakimiyetinde olan Kafkasya'da uzun süre ikamet eden Mirza Aga Han Kirmani, Mirza Abdürrahim Talibzade ve Mirza Fethali Ahundzade gibi Fars ideologları daha önce de işaret ettiğimiz üzere özellikle de milliyetçiliğe dayanan düşünceleriyle söz konusu döneme ve dolayısıyla da Rıza Şah'ın düşüncelerinin şekillenmesine dolaylı olarak etki etmişlerdir.

³²⁶ Stephen Kinzer, **Ezber Bozmak, İran, Türkiye ve Amerika'nın Geleceği**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 77.

³²⁷ Sutton L. Ebvel, **Rıza Şah-ı Kebir ya İran-ı Nev**, Tahran, 1344 (1966), s. 202-203.

³²⁸ Stephanie Cronin, 2010, s. 15-16.

Yine ayrıca Rusya'nın dolaylı etkisine dair olarak şunları ilave edebiliriz. 1789'da ortaya çıkan Fransız İhtilali, milliyetçilik akımının yayılmasına sebep olmuştu. Bu akımdan etkilenen Çarlık Rusya'sında Rus kimliği ve milliyetçiliği güçlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Rusya işgal ettiği yerlerde Rus milliyetçiliği ideolojisini kullanarak bu bölgelerde kalıcılığı yakalamak istemiştir³²⁹. Sonraki yıllarda Rusya'da 1917 yılında vuku bulan Ekim İhtilali'yle birlikte özgürlük ve adalet duyguları ile hareket edeceği iddiasıyla ortaya çıkan Bolşevikler, başlangıçta Çarlık hakimiyetinde yaşayan halklar nezdinde olumlu bir intiba yaratmışlarsa da Stalin döneminde Rusya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmiş olan millî hükümetleri tek tek ortadan kaldırarak Sovyet idareleri kurmuşlardır. Bu dönemde kültürel farklılıkları gözeticeklerine dair vermiş oldukları sözleri de bir kenara bırakılarak Sovyetleştirme politikası izlemeye başlanmıştır³³⁰. Bu politika kapsamında ulusal kimlik ve kültürler üzerinde daha fazla baskı politikaları uygulanmaya başlanmış, özellikle 1930'lardan itibaren Stalin etnik halkları reddeden bir anlayış sergilemiştir³³¹.

Bu politikaların Rusya'da uygulanmaya başlandığı tarihlerde İran, Rıza Şah'ın yönetiminde ulus-devlet inşa sürecini yaşamaktaydı. Rıza Şah'ın uyguladığı Fars milliyetçiliği politikası ile Sovyetler Birliği'nin uygulamış olduğu Ruslaştırma politikası bazı bakımlardan benzer özellikler göstermektedir. Bu özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

³²⁹ Merve Suna Özel, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”, Temmuz 2014, C. 4, S. 2, s. 101.

³³⁰ Betül Aslan, “Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak ‘Birleştirilmiş Türk Alfabesi’nden Rus Kiril’ Alfabesine Geçirilmesi”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 2009, S. 40, s. 358.

³³¹ Refik Turan, “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Bir Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2018, s. 439.

- Sovyetleştirme ve Ruslaştırma politikası kapsamında Rusçaya özel bir önem verilmiş, bu dil çerçevesinde yer alan eğitim programları çeşitli aparatlar kullanılarak yayılmaya çalışılmıştır³³². Benzer şekilde Rıza Şah döneminde de tek bir dile (Farsça) odaklanılmış ve devlet, medya ve eğitim kurumları aracılığıyla milliyetçi politikalarını yaymaya çalışmıştır³³³.
- Rusya’da 1930’lu yıllarda Türkçü ve milliyetçi düşünceleri dile getirilenler “Pan-Türkçü-halk düşmanı” olarak yaftalanmakta, hapis, sürgün ve ölüm cezalarıyla karşılaşmaktaydılar³³⁴. Rıza Şah döneminde de benzer şekilde etnik temelli faaliyetler devlet aygıtı tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İran Türklerinden biri olan San’an Azer’in aktardıklarına göre “Ben İranlıyım ama Türk’üm” diyenler ceza yaptırımıyla karşılaşmış ve yine bazı milliyetçi Türkler hapishanelere atılmıştır³³⁵.
- Sovyet Rusya, oluşturmak istediği “Azerbaycanlılık” kimliği çerçevesinde Azerbaycan Türklerini, Türk kimliğinden koparmak için birtakım politikalar uygulamıştır. Bu politikalardan en önemlisi, 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle yaygın bir kullanım haline gelen “Azerbaycan Türkü, Azerbaycan Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türk Dili” gibi söylemlerin yasaklanmasıdır. 27 Nisan 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde çıkarılan bir kanun uyarınca Türk dili resmi dil ilan edilmiş ve bu uygulama SSCB döneminde de devam etmiştir. Hatta 27 Nisan 1924 yılında Azerbaycan Merkez İcra Kurumu tarafından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin dili Türk dili olduğundan dolayı tüm devlet işlerinin Türk diliyle yapılmasına yönelik bir bildiri yayımlanmıştır. 1936 yılına gelindiğinde ise oluşturulmak istenen yeni

³³² Ferhat Karabulut, “İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları”, **Bilig**, Yaz 2009, S. 50, s. 65.

³³³ Nail Elhan, 2019, s. 24.

³³⁴ Refik Turan, 2018, s. 439.

³³⁵ San’an Azer, **İran Türkleri**, İstanbul, 1942, s. 18.

anayasa taslağına devlet dilinin Azerbaycan dili olduğuna yönelik bir madde eklenmek istense de bu anayasa yürürlüğe girmemiştir. Öte yandan anayasada böyle bir hükmün yer almamasına rağmen okul müfredatlarında ve ders kitaplarında “Türk dili yerine Azerbaycan dili”, “Türk yerine Azerbaycanlı” söylemleri yer almaya başlamıştır. Zamanla iş daha da ciddi bir noktaya gelerek araştırmacıların ortaya koydukları eserlerde Türk kelimesini içeren ibareler yerini “Azerbaycanlı, Azerbaycan dili, Azeri, Azarbaycan halkı” gibi söylemlere bırakmıştır³³⁶. Benzer bir şekilde İranlı milliyetçi aydınlardan biri olan Ahmed Kesrevi de Azerbaycan Türkü ve Azerbaycan Türkçesi tabirlerini kullanmak yerine Azeri tabirini kullanmaktadır. Kesrevi ile aynı zihniyette olan İran’ın diğer milliyetçi aydınları da Ruslar gibi Azerbaycan’ı Türk dünyasından koparmaya çalışarak İslamiyet’ten önce Güney Azerbaycan coğrafyasında Azeri-farisi dilini konuşan bir halkın bulunduğunu bunların daha sonra Türkleştiğini iddia etmiştir³³⁷.

³³⁶ Refik Turan, 2008, s. 440.

³³⁷ Bilgehan Atsız Gökdağ, “İran Türkleri”, **Yeni Türkiye**, 2013, s. 4.

III. BÖLÜM

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE İRAN'DA TÜRK VARLIĞI

3.1. İran'da Yaşayan Türk Toplulukları

3.1.1. Azerbaycan Türkleri

Azerbaycan adının kökenine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden bir tanesi, Azerbaycan kelimesinin Mecusilik³³⁸ dini ile ilişkili olduğudur. Buna göre “od” anlamına gelen “azer” kelimesi ile muhafız anlamını taşıyan “baygan” kelimesinin birleşimiyle “Azerbaygan/ateşin muhafızı” kelimesi doğmuştur³³⁹. Yine bir başka rivayete göre Azerbaycan, adını M. Ö. 331 yılından sonra Gaugamela yenilgisinin ardından Büyük İskender'in hizmetinde çalışmaya başlayan İranlı satrap³⁴⁰ Atropates'ten almıştır. İskender'in ölümünün ardından Atropates, İskender adına yönettiği Küçük Medya (Medya Minör) bölgesinde bir krallık tesis etmiştir. Söz konusu krallığa Atropatane “Atropates'in ülkesi” adı verilmiştir³⁴¹. Günümüzde Azerbaycan terimi, Aras Nehri'nin iki kısmında yer alan mevkii için kullanılmakta olup coğrafi bir anlama karşılık gelmektedir³⁴².

³³⁸ Mecusilik, Zerdüşt öğretisinin antik İran inanç ve gelenekleriyle birleşmesinden oluşan bir dindir. Bkz. Şinasi Gündüz, “Mecusilik”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. 28, s. 279.

³³⁹ Hacer Göl, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Haziran 2016, C. 5, S. 1, s. 154.

³⁴⁰ Eski Perslerde il yöneticisi/valiye verilen isimdir. Bkz. Muzaffer Duran, “Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2015, S. 34, s. 61.

³⁴¹ Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015, s. 1.

³⁴² Svante Cornell, “İran Azerbaycan'ı Çözölemeyen Düğüm”, Çev. Behreng Güneşli, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmaları Dosyası**, Kış 2006, S. 6, s. 139.

Azerbaycan'ın Rıza Şah Pehlevi dönemine kadarki siyasi tarihine baktığımızda şu bilgilerle karşılaşmaktayız. Azerbaycan'da kurulduğu bilinen ilk siyasi teşekkül Manna Krallığı³⁴³ olup bu krallık M.Ö. 800'lü yıllarda Urartu Krallığı tarafından yıkılmıştır. Azerbaycan'da kurulduğu bilinen ikinci siyasi teşekkül ise Atropatene Krallığı'dır. Bu krallık, M.Ö. 220 yılında Selevkos hükümdarı III. Antiokhos tarafından bir antlaşmayla bağlı devlet haline getirilmiştir. Daha sonra sırasıyla Ermenilere ve Romalılara bağlanan topraklar, sonraki tarihlerde Romalılarla Partlar arasında el değiştiren tampon bölge durumunda olmuştur³⁴⁴. Azerbaycan'ın Partlara katıldığı dönem belirsizliğini korusa da muhtemelen Part kralı Mithridates zamanında meydana gelmiştir. Kaynaklarda aktarıldığına göre Selevkoslarla Romalılar arasında gerçekleşen savaş neticesinde Selevkoslar yenilgi aldılar ve bu yenilgi neticesinde zayıfladılar. Mithridates de bu zayıflıktan istifade ederek Azerbaycan'ı ele geçirdi³⁴⁵. İran'da Partların ardından kurulan Sasani Devleti, M. S. 227 yılında, Azerbaycan'ı tamamen hakimiyetleri altına almış ve burayı merkezi Erdebil olan bir eyalet haline getirmiştir. VI-VII. yüzyıllarda cereyan eden Bizans-Sasani savaşları dolayısıyla Azerbaycan iki devlet arasında birkaç defa el değiştirmiş ve nihayetinde 624 yılında Bizans İmparatoru Herakleios tarafından ele geçirilmiştir. Ancak İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte Hz. Ömer zamanında Azerbaycan, Araplar tarafından ele geçirilerek burada İslamiyet'in yayılması için gayret gösterildi. Emeviler zamanında, bu devletin Kafkaslarda gerçekleştirdiği askeri faaliyetlerde Azerbaycan bir üs olarak kullanıldı. Yine Abbasiler zamanında, söz konusu bölge başta Babek el-Hürremi isyanı³⁴⁶ olmak üzere çeşitli

³⁴³ Manna adıyla ilk kez M.Ö. 843 yılında Asur kaynaklarında karşılaşılmıştır. Bkz. İsmail Mehmetov, 2009, s. 84.

³⁴⁴ Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, C. 4, s. 319.

³⁴⁵ "Azerbaijan", **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iii>, Erişim Tarihi: 22.11.2020.

³⁴⁶ İlk olarak Halife Mehdi zamanında 778-779 yılları arasında ortaya çıkmış olan Hürremi ayaklanmasının en kuvvetlisi Babek önderliğinde 816 yılında Azerbaycan'da çıkmış ve sert bir şekilde bastırılmıştır. Bkz. İsmail Mehmetov, 2009, s. 187.

isyanlara sahne oldu ve bu isyanlar zorlukla bastırıldı. Abbasi Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla bölgede sırasıyla Şirvanşahlar (799- 1656), Sacoğulları (879-930), Revvadiler (X. yüzyılın başları- 1071). Sellârîler (916- 1090). Şeddâdîler (951- 1075) ve Ahmedîlîler (1108- 1227) gibi yerel hanedanlıklar hüküm sürdü.

11. yüzyılda Gaznelileri yenerek siyaset sahnesine çıkan Selçuklular, hükümdarları Tuğrul Bey zamanında Azerbaycan'ı hakimiyet altına aldılar. Tuğrul Bey'in vefatının ardından sultan olan Alparslan, hemen hemen Azerbaycan'ın tamamını Selçuklu Devletine katmıştır. Büyük Selçuklulardan sonra, Azerbaycan sırasıyla Irak Selçukluları (1118-1194) ve İldeniz Atabeyliği (1137-1225) hakimiyetine girdi. Aynı zamanda İldeniz Atabeyliğinin kurucusu da olan Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'ın tamamına egemen olmaya çalışarak komşu emirlikleri tabiiyeti altına aldı. Şirvanşahlar ise Kuzey Azerbaycan'da hakimiyet kurdular. Daha sonra Azerbaycan'a XII-XIV. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğollar, Harzemşahlar ve Timurlular hâkim oldular. Moğollar 1222 ve 1231 yıllarında Azerbaycan'a sefer düzenleyerek bölgeyi tahrip ettiler. Moğolların ardından Harzemşah hükümdarı Celaleddin Harzemşah 1225 yılında Tebriz'i egemenliği altına aldı. İlhanlı hükümdarı Hülagü Han ise 1231 yılında Azerbaycan'ın kuzey ve güney bölgelerini topraklarına dahil etti ve 1258 yılında Merâğa'yı başkent yaptı. Yine İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde Tebriz dünyanın en gözde ilim, sanat ve ticaret merkezi haline geldi. İlhanlılar döneminde söz konusu bölgeye Bozkır gelenekleri girdi³⁴⁷. İlhanlıların ardından bir süre Timurluların hakimiyetinde kalan bölge, Timur'un ölümünün ardından sırasıyla Karakoyunlular (1380- 1468) ve Akkoyunlular'ın (1340- 1514) hakimiyeti altında kaldı. Akkoyunluların

³⁴⁷ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar" **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 20, s. 103-104.

tarix sahnesinden silinmesinin ardından Azerbaycan'da uzun süren Safevi hakimiyeti başladı³⁴⁸.

Bu dönemde zaman zaman Osmanlı-Safevi arasında hakimiyet mücadelelerine sahne olan Azerbaycan bölgesi, 200 yıldan fazla süre boyunca Safevi egemenliğinde kalmış olup bölgenin bazı kısımlarına çeşitli zaman aralıklarında Osmanlı Devleti hâkim olmuştur³⁴⁹. Safevilerin Azerbaycan'a egemen oldukları ilk dönemin başlangıcı Şah İsmail dönemine denk gelmekte olup bu dönemde Azerbaycan'ın önemli bir merkezi olan Tebriz başkent yapılmıştır. Yine Azerbaycan bölgesinde bulunan Tebriz, Erdebil ve Bakü gibi şehirlerde el sanatları sektöründe de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında cereyan etmeye başlayan savaşlar, söz konusu bölgede ekonomik durgunluğa sebebiyet vermiştir. Özellikle de 1514 yılında vuku bulan Çaldıran Savaşı Osmanlıların zaferiyle sonuçlanmış ve bu zaferle birlikte bugünkü İran Azerbaycan'ı Osmanlı egemenliğine girmiştir. Fakat daha sonraki yıllarda söz konusu bölge yeniden Safevilerin egemenliğine geçmiştir³⁵⁰.

Kanuni Sultan Süleyman, III. Mehmed ve III. Ahmed dönemlerinde de yine Azerbaycan bölgesinin bazı kısımları üzerinde Osmanlılar hâkim olmuşlardır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde İran üzerine gerçekleştirilen bir seferle Azerbaycan'ın tamamı Osmanlı egemenliğine geçmiştir. 1603 yılında Şah I. Abbas, Osmanlı Devleti'nde karışıklık yaşandığı esnada harekete geçerek bu bölgeyi yeniden Safevilerin hakimiyeti altına alsa da Osmanlıların Azerbaycan'ın bazı kısımlarındaki hakimiyetleri devam etmiştir. III. Ahmed dönemine gelindiğinde ise Revan ve Karabağ Osmanlı

³⁴⁸ Ziya Musa Bunyatov, 1991, s. 319.

³⁴⁹ "Azerbaijan, Islamic History to 1941", **Encyclopaedia Iranica**, Erişim Tarihi: 20.10.2020.

³⁵⁰ Ziya Musa Bunyatov, 1991, s. 319.

topraklarına katılmıştır. Yine bu hükümdar zamanında 1724 yılında Osmanlılar Azerbaycan'ın güneyine girdilerse de bölge, bir süre sonra İran'da Şah olan Nadir'in müdahaleleriyle yeniden İran'ın egemenliğine alındı. Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümünün ardından bölgede siyasi birlik bozularak Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Taliş, Revan, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Makü ve Meraga gibi çeşitli hanlıklar kuruldu. Bu hanlıklardan biri olan Kuba Hanlığı'nın hükümdarı Feth Ali Han, Azerbaycan'da siyasi birliği yeniden tesis etse de Kafkasya üzerinde daha aktif bir rol almak isteyen ve bu doğrultuda yayılmacı bir politika takip eden Ruslar, Kuba'yı ve Kafkasya'nın büyük bir kısmını hakimiyetleri altına almıştır³⁵¹. Yine bu sıralarda Ağa Muhammed Han İran'da yaklaşık yarım yüzyıldır devam eden siyasi kargaşaya son vererek İran'da Kaçar hanedanlığının temelini atmıştır. Fakat bu hanedanlığın zayıf bir yönetim sergilemesi İngiltere ve Rusya'nın bu ülkede nüfuz kazanmasıyla sonuçlanmıştır. İngiltere Çarlık Rusya'sında meydana gelen taht değişikliğinden yararlanarak Kaçarları Ruslara karşı kışkırtmış ve bu iki ülke arasında cereyan eden askeri mücadeleler neticesinde İran, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla toprak kaybetmiş³⁵² ve bu kayıplar neticesinde bugünkü Azerbaycan'ın statüsü şekillenmiştir. Buna göre Aras Nehri sınır kabul edilerek Azerbaycan ikiye bölünmüş ve kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise İran'a tahsis edilmiştir³⁵³.

XX. yüzyılın başlarında İran'da vuku bulan Meşrutiyet hareketinde -daha önce de değindiğimiz gibi- Azerbaycan önemli bir rol oynamıştır. 1908 yılında İran hükümdarı Muhammed Ali Şah, Rusların desteğiyle meclisi topa tutmuştur. Buna karşın Tebriz halkı Meşrutiyeti savunmaya devam edip direnmiştir. Bu direniş dört ay boyunca devam etmişse de Kaçarlar; İngiliz ve Rusların da yardımıyla bu direnişi bastırmıştır.

³⁵¹ Ziya Musa Bunyatov, 1991, s. 320.

³⁵² Rafeal Blaga, 1997, s. 288.

³⁵³ Nesrin Sariahmetoğlu, **Karabağ**, İstanbul, IQ Yayınları, 2011, s. 73.

Bu olayın ardından bölgede nüfuzunu iyice arttıran Ruslar, 1918 yılına kadar bölgede etkili olmaya devam etmişlerdir³⁵⁴.

1. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru İran Azerbaycan'ında sömürge karşıtı, özgürlükçü siyasi hareketler ortaya çıktı. Bu hareketler Meşrutî hareket sırasında İran Demokratik Partisi liderleri arasında yer alan ve aynı zamanda parlamentonun bir üyesi de olan Şeyh Muhammed Hiyabani etrafında birleşti³⁵⁵.

Şeyh Muhammed Hiyabani, 1879 yılında İran Azerbaycan'ında bulunan bir kasaba olan Hamaney'de doğmuştur. İlkokul eğitimini Hamaney'de alan Hiyabani, daha sonra Rusya'nın Petrovski şehrinde ticaretle uğraşan babası Hacı Abdürrahim'in yanına gitti³⁵⁶. Burada bir müddet ticaretle uğraştıktan sonra Hamaney'e geri döndü ve ticareti bıraktı. Burada dini ilimlerin yanında; astronomi, fizik, felsefe ve tarihle meşgul oldu³⁵⁷. Siyasi hayata Meşrutîyet döneminde atılan Hiyabani, Meşrutîyet Devrimine ve Tebriz ayaklanmasına hem mücahit ve hem de aydın olarak katılmış olup ikinci mecliste Demokrat Partisi milletvekili olmuştur. Hiyabani ikinci meclisin kapatılması üzerine gerçekleştirdiği konuşma üzerine dikkatleri üstüne çekmiş, bu konuşmada Rus işgali karşısında hükümetin sergilemiş olduğu teslimiyetçi tavrı eleştirmiştir. İkinci konuşmasını ertesi gün Sebz Meydanı mitinginde gerçekleştiren Hiyabani, Rusya'yı sömürgecilikle suçlamış, konuşma sırasında dönemin Dışişleri bakanının talimatıyla kendisine tutuklama girişiminde bulunulmuş ancak kaçtığı için tutuklanamamıştır. Hiyabani bu konuşmadan kısa süre sonra Tebriz'de kalmanın tehlikeli olduğunu

³⁵⁴ Ziya Musa Bunyatov, 1991, s. 320.

³⁵⁵ Abbas Karaağaçlı, "The State of Azadistan (The State, Established in Iran in 1920)", **Zeitschrift für die Welt der Türken**, 2013, C. 5, S. 2, s. 107.

³⁵⁶ Ali Azeri, **Kıyam-i Şeyh Muhammed Hiyabani**, 1967, s. 10.

³⁵⁷ Hüseyin Rıza Nejad, "Efkar ve Endişehayı Şeyh Muhammed Hiyabani", **Faslname-yi Mütalaat-ı Tarihi**, 1393 (2014), s. 120.

düşünerek Rusya'ya gitmiştir³⁵⁸. Ancak 1914 yılında sadece ticaretle meşgul olacağına dair yetkililere söz vererek Tebriz'e dönmüş ve bu süreç içerisinde bir yandan ticaretle bir yandan da gizli siyasi faaliyetlerle meşgul olmuştur³⁵⁹. Hiyabani faaliyetlerini sürdürürken İran'da Ahmed Şah meclisin yeniden açılmasını kabul etmiştir. Azerbaycan valisi Suca-üd-Dövle, üçüncü dönem meclis seçimlerinde Azerbaycan eyaletinin yer almasını engellemiş ve bu nedenle üçüncü mecliste Azerbaycan eyaleti temsil edilememiştir³⁶⁰.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen toprakları İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından savaş alanı haline getirilmiştir. Ruslar tarafından Kürt, Ermeni ve Asurilerin Osmanlı Devleti'ne karşı silahlandırılması, Osmanlı ordusunun Azerbaycan eyaletine girmesine yol açtı. 1915 yılının ocak ayında Osmanlı kuvvetleri Tebriz'e girdi ve Kuzey Azerbaycan sınırına dayandı. Bu dönemde Osmanlı yönetiminde bulunan İttihat Terakki, Azerbaycan'ı Osmanlı himayesinde birleştirme gayesi taşısa da Rus kuvvetleri Tebriz'i geri almıştır. İran bu tarihlerde yönetim açısından oldukça istikrarsız durumda olup zayıf bir merkezi hükümetle, kısa ömürlü kabinelerle, kuzeyini savaş alanı haline getiren komşu ülkelerle ve yine güneyini işgal eden İngilizlerle uğraşmaktaydı³⁶¹. Yine bu dönemde ülkede hastalık, kıtlık, işsizlik ve yolsuzluk da hat safhadaydı³⁶².

1917 yılının şubat ayında, Rusya'da Bolşevik devrimi vuku bulmuş, bu devrim hem savaşın akıbetini hem de İran'ın siyasi geleceğini derinden etkilemiştir. Devrimin Azerbaycan'a etkisi, Rusya'nın yanı başında olmasından dolayı İran'ın diğer yerlerine

³⁵⁸ Osman Erol, İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kocaeli, 2007, s. 39.

³⁵⁹ Şapur Revasani, "Şeyh Muhammed Hiyabani ve Mobareze Der Rah-ı Azadi ve İstiklal-i İran", **Paygah-ı Mecellat-ı Tahassüs-ü Nur**, 1397 (2018), s. 111.

³⁶⁰ Osman Erol, 2007, s. 39.

³⁶¹ Osman Erol, 2007, s. 40.

³⁶² Abbas Karaağaçlı, 2013, s. 109.

nazaran çok daha etkili olmuştur. Bu devrimden sonra beş yıl boyunca kapalı halde bulunan Demokrat Fırkası Teşkilatı³⁶³ yeniden oluşturulmuş ve Azerbaycan'ın tüm noktalarında şubelerini açmıştır³⁶⁴. Yine aynı yıl, Demokrat Parti'nin Azerbaycan komitesinin yayın organı olan Teceddüd gazetesi³⁶⁵ yayın hayatına başlamıştır. Bunun yanı sıra Eyalet komitesi tarafından düzenlenen 24 Ağustos 1917 tarihli konferansta Azerbaycan komitesi, İran Demokrat Partisinden ayrılarak Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurduğunu açıkladı³⁶⁶.

Bolşevik Devrimiyle birlikte Rusya'nın İran'dan çekilmesinin ardından Osmanlı kuvvetleri 1919'un yaz aylarında yeniden İran Azerbaycan'ına girerek bölgede Türkçülük akımını yaymaya yönelik faaliyetlerde bulundu. Bu amaç doğrultusunda İttihad-ı İslam Partisi kurulmuş ve Azarabadegan gazetesi Türkçe olarak yayımlanmaya başlamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin bu bölgeye gelişi, Azerbaycan Demokrat Partisi tarafından olumlu karşılanmamıştır³⁶⁷. Hiyabani, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı kuvvetlerine karşı Tebriz'de faaliyet göstermiş ve bu sebeple tutuklanarak³⁶⁸ Kars'a

³⁶³ 1909 yılından itibaren İran tarihinde ilk kez siyasi grupların parti teşkilatlanmaları ortaya çıktı. Bkz. Abdülhüseyin Nahidi Azer, **Conbeş-i Azadistan, Şeyh Muhammed Hiyabani (İnkılab-ı Sevvom Meşrutiyet)**, 1379 (2000), s. 119. İkinci meclisle birlikte İtidal ve Demokrat Parti olmak üzere iki temel parti ortaya çıkmıştır. İtidal partisi; ulema, büyük toprak sahipleri ve Kaçar ileri gelenlerini temsil eden muhafazakâr nitelikli bir partiyken Demokrat Parti, seküler ve entelektüel azınlık tarafından oluşturulmuş bir partidir. Bkz. Ender Akyol, Azam Ahmadi, "İran'da Siyasi Partiler", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Eylül 2020, c. 8, S. 23, s. 271. Demokrat Partisinin kurucu isimleri Seyyid Hasan Takizade, Seyyid Muhammed Rıza Musavat, Şeyh Muhammed Hiyabani, Haydar Han Emmioğlu, Muhammed Emin Resulzade, Ebuziyya, Mirza Muhammed Ali Han Terbiyet, Süleyman Mirza İskender gibi isimlerdir. Abdülhüseyin Nahidi Azer, 1379 (2000), s. 120.

³⁶⁴ Kolektif, **Şerh-i Hal ve İkdamat, Şeyh Muhammed Hiyabani**, 1926, s. 29.

³⁶⁵ Teceddüd (Yenilik) gazetesi, sırasıyla Ali Halhali, Mirza Taki Han Refet ve Hiyabani'nin başkanlığında yayımlanmış olup Azerbaycan'da gerçekleşen tüm olaylar ve Hiyabani'nin konuşmaları gazetede aksettirilmiştir. Bkz. Oğuz Afşarlı, "Azadistan Hükûmetinde Kültürel Gelişmeler", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Ankara, 2005, S. 4, s. 56.

³⁶⁶ Osman Erol, 2007, s. 41.

³⁶⁷ Osman Erol, 2007, s. 42.

³⁶⁸ Muhammed Refi'i Mehr Abadi, **Tarih-i Muasır-ı İran, Ez Tesisi Ta İnkiraz-ı Silsileyi Kaçariyye**, Tahran, 1323 (1945), s. 418.

sürgüne gönderilmişti. Bu durum ADP'nin faaliyetlerini bir süre duraklatsa da Osmanlı kuvvetlerinin kasım ayında bu bölgeden çekilmesi üzerine Hiyabani tekrar ülkeye geri dönmüş ve ADP'nin faaliyetleri yeniden başlamıştır³⁶⁹.

Rusya'nın İran'dan çekilmeye başlaması, İngiltere için de yeni fırsatları beraberinde getirmiştir. İngilizler, Rusya'nın çekildiği kuzey bölgelere doğru yayılım göstermeye başlamış ve bu durumu bir antlaşmayla taçlandırmak için de harekete geçmişlerdi. Dönemin başbakanı Mirza Hasan Han Vüsuk üd-Devle'nin İngilizlerle imzaladığı antlaşma uyarınca İngiltere; İran'a kredi, silah, danışman, askeri eğitmen, gümrük idarecileri ve okul öğretmeni temin etme gibi hususlarda İran hükümetine iki milyon sterlin kredi verme taahhüdünde bulunmuştur. Bunun yanı sıra demiryolu inşasına destek olma ve savaşta uğradığı zararı temin etme konusunda da yardımda bulunacağını taahhüt etmiştir³⁷⁰. Böyle bir içeriğe sahip olan 1919 Antlaşması, yurt içinde ve yurt dışında İran'ı İngiliz himayesine sokan bir belge olarak görülmüş, bu antlaşmaya tepki olarak Tebriz'deki ADP mensupları protesto yürüyüşlerine başlamışlardır³⁷¹. Bu yürüyüşlerin ardından Hiyabani ve arkadaşları dördüncü meclis seçimleri için kampanyalar düzenleyerek gündemde kalmayı sürdürdüler. Söz konusu kampanyalar aynı yılın ağustos-eylül aylarında sona ermiş ve içlerinde Hiyabani'nin de yer aldığı Tebriz ve çevre vilayetlerden seçilen dokuz milletvekilinden altısını ADP temsilcileri oluşturmuştur. İngiltere ile yapılan antlaşmaya tepki gösteren bu altı temsilcinin seçilmesi, antlaşmayı yürürlüğe koymak isteyen merkezi hükümeti tedirgin etmiştir. Bunun üzerine Vüsuk üd-Devle, demokratların faaliyetlerini takip etmeye başlamış ve bu amaç doğrultusunda başlarında iki İsveçli subay olan 43 kişilik polis heyetini Tebriz'e yollamıştır. Polis, ADP'yi baskı altına almaya çalışmışsa da Polisin başındaki kişilerin Hristiyan olması, durumu ADP lehine çevirmiştir. Yine ayrıca ADP

³⁶⁹ Osman Erol, 2007, s. 42.

³⁷⁰ Tolga Gürakar, 2012, s. 231.

³⁷¹ Rafeal Blaga, 1997, s. 292.

bu durumu propaganda yapmak amacıyla kullanmıştır. Polisin ADP sempatzanlarından birini tutuklaması üzerine ADP, halkı polise karşı ayaklanmaya ve silahlanmaya davet etti. Kısa süre içerisinde partinin yayın organı olan Teceddüd gazetesi binası önünde kalabalık bir grup toplanmıştır. Bunun üzerine 7 Nisan 1920 tarihinde heyetin komiseri olan İsveçli Biorling öncülüğünde gazete binası kuşatıldı. Biorling ve ekibi karşısında başarılı bir şekilde direnen Hiyabani ve arkadaşları, bu ekibin şehirden çıkartılmasını sağlayarak 24 Haziran 1920’de Azadistan’ı³⁷² kurdu³⁷³.

Hiyabani Azadistan’ı kurduktan sonra³⁷⁴ Azadistan’ın İran’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtti³⁷⁵. Yine bu konuya ilişkin olarak “ülkemizin geleceği bizi ilgilendirmekte, biz bu konuya diğer eyaletlerden farklı bakmaktayız. Azadistan, İran

³⁷² Panfarsist bakış açısına sahip Ahmed Kesrevi, Azadistan isminin nasıl seçildiğini şu şekilde anlatmaktadır: “Eski liberallerden ve bu dönemde Hiyabani’nin yakınlarından biri olan Emir Hizi, Azerbaycan’ın İran’ın özgürlüğü ve meşrutiyet hareketi için çok çabaladığını göz önünde bulundurarak adının Azadistan olarak konulmasını önerdi. Bu sıralarda Çarlık Rusya’nın çökmesinin ardından Bakü ve çevresinde Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu cumhuriyetin kurucuları Azerbaycan’ı birleştirmeyi arzuluyorlardı ancak İran Azerbaycan’ı bu isteğe sıcak bakmıyordu. İran Azerbaycan’ında yaşayan kesim aynı zamanda Kafkasyalı söyleminden de hoşlanmıyor ve İranlılık kimliğini göz ardı etmiyorlardı. Azerbaycan isminin de bu cumhuriyette yerleştiğini gördüklerinden dolayı başka isim arayışına girmişler ve kendi eyaletleri için Azadistan ismini seçmişlerdir”. Bkz. Ahmed Kesrevi, **Tarih-i Hicdeh Sale-yi Azerbaycan (Baz Mande Tarih-i Meşrute İran)**, 1386, s. 703.

³⁷³ Osman Erol, 2007, s. 44.

³⁷⁴ Firoozeh Kashani Sabet, Azadistan’ın kurulma amacını ve sebebini şöyle aktarmıştır: “Hiyabani ayaklanması, Azerilerin bağımsızlığına yönelik bir girişim değil, İran milliyetçi ruhu çerçevesinde demokrasi ve hukuku yeniden inşa etmeye yönelik bir çabadır. Bu nedenle de ismi Azadistan’dır ve başarısız Tahran hükümetine yönelik kırılganlığın yansımasıdır.” Bkz. Firoozeh Kashani Sabet, 2018, s. 204. Türk milliyetçiliği eğilimleriyle bilinen Aygün Attar ise Hiyabani’nin isyan etme gerekçesini yine Hiyabani’nin şu konuşmasıyla açıklamaktadır: “İran’ın bağımsızlığı için canlarını feda eden biz Azerbaycanlılar, Tahran hükümetinin baskısı ve zulmüne maruz kaldık. Bu nedenle biz ülkeyi İngilizlere satan Tahran hükümetinin aksine özgürlüğü sevenlerin ülkesi olan Azadistan’ı kurduğumuzu ilan ediyoruz.” Bkz. Aygün Attar, “İran Türkleri”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü**, 2004, C. 2, S. 1, s. 51. Konuya farklı bakış açılarıyla yaklaşan her iki kaynağın bulunduğu ortak nokta, Hiyabani’nin isyan etme sebebini Tahran hükümetine duyduğu kırılganlıktan kaynaklandığıdır.

³⁷⁵ Osman Erol, 2007, s. 45.

eyaletlerinin ağabeyi durumundadır. İran'ı kurtarma işlemini burada başlatarak tüm ülkeye yayacağız³⁷⁶, şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.

Azadistan kısa ömürlü olmasına rağmen bu dönemde kayda değer birçok reform programına imza atmıştır. Bir milletin ekmekten sonra en temel ihtiyacının eğitim ve bilim olduğunu söyleyen Hiyabani³⁷⁷, ekonomik ve kültürel refahı sağlamak adına bazı çalışmalar yaptı. Tiyatrolar ve umumi bir kütüphane tesis etti³⁷⁸. Bu bağlamda halihazırda mevcut olan kıtlıkla mücadele etmek amacıyla hükümetin elinde bulunan gıda stokları halka dağıtıldı. Yine halkın yaşadığı ekonomik sıkıntıların önünü alabilmek için köylülerden alınan vergiler kaldırıldı. Sağlık alanında yeni hastaneler inşa edilerek halkın hizmetine açıldı³⁷⁹. Bu dönemde İran'da kızların eğitim almasına yönelik faaliyetler oldukça kısıtlı olup kızlar için Fransız ve Amerikalılar tarafından kurulan okullar bulunmaktaydı. Böyle bir ortamda Azadistan'da kurulan 11 okuldan beş tanesinin kızlar için ayrılması benzersiz bir gelişmeydi. Bunun yanı sıra kadınlara seçimlerde oy kullanma hakkı tanınmış ve yine boşanma ve evlenme gibi hususlarda da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca kadınların tiyatro, müzik gibi görsel ve işitsel sanatlarda yer almaları da sağlandı³⁸⁰. Bütün bunlarla birlikte Sadrazam Vüsuk üd-Devle'nin yerine yeni Sadrazam Müşir-üd-Devle'nin atanması ve bu yeni sadrazamın Kozak Birliklerini Hiyabani'nin üzerine göndermesi Azadistan'ın sonunu hazırladı. 13

³⁷⁶ Ali Azeri, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani**, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara, s. 230.

³⁷⁷ Oğuz Afşarlı, 2005, s. 55.

³⁷⁸ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", **İA**, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, C. II, s. 117.

³⁷⁹ Abbas Karaağaçlı, 2013, s. 116.

³⁸⁰ Oğuz Afşarlı, 2005, s. 55-61.

Eylül 1920 tarihinde Azadistan Devleti yıkıldı ve 14 Eylül 1920 yılında ise Hiyabani evinde ölü olarak bulundu³⁸¹.

3.1.2. Kaşkaylar

Kaşkay kelimesinin kökenine dair olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında Nasireddin Şah döneminde yaşayan ve “Farsname-i Nasiri” adlı kitabın yazarı olan Mirza Hasan Fesai, Kaşkay kelimesini “Kaç kayı” şeklinde açıklamış olup “kaçmak” kelimesiyle ilişkilendirmiş ve kelimenin fonetik değişimden dolayı Kaşkay şekline dönüştüğünü öne sürmüştür³⁸². Mansur Nasiri Tayyibi ise bu görüşe karşı çıkarak bu konu üzerine iki delil ileri sürmüştür. Birinci delil, “kaçmak” zaten Türkçe bir kelimedir ve kullanımı basittir. Bu kelimenin yanlış telaffuz edilmesi için herhangi bir sebep yoktur. İkinci delile göre ise Kaşkaylar arasında “kaçmak veya savaştan kaçmak” gibi kelimeler olumsuz anlamlara sahipti. Dolayısıyla kendileri için böyle bir ismi yakıştırmış olmaları mantıklı gözükmüyordu³⁸³. Feridun Ağasıoğlu, “kaşka, qasqa, qaşğa” şeklinde telaffuz edilen bu kelimenin “kaynayıp kükremek, hoşbehtlik (mutluluk), Ulduz (yıldız), nişan ve ay” gibi anlamlara sahip olduğunu belirtmiştir³⁸⁴. Hüseyin Ciddi, Kaşkay kelimesini “keş/kaş” ve “kayı” şeklinde ikiye ayırmak suretiyle ele almıştır. Bu bağlamda “keş-kaş” eki, kale anlamını ihtiva etmekte olup şimdiki adı Şehr-i Sebz olan Keş Şehri’nden intikal etmiştir. Kayı ise Oğuzların bir kolu olup “sert, dayanıklı” anlamlarına gelmektedir. Bu anlamlardan yola çıkarak Kaşkay ismi bir bütün

³⁸¹ Vedat Özkan, İran Azerilerinin Etnik Temelli Güncel Sorunlarının Tarihsel Bakış Açısı ile İncelenmesi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Uluslararası İlişkiler Anabilim, İstanbul, 2013, s. 24.

³⁸² Mirza Hasan Fesai, **Farsname-i Nasiri**, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1367 (1989), C. 2, s. 1580.

³⁸³ Mansur Nasiri Tayyibi, **İl-i Kaşkayi Der Tarih-i Muasır-ı İran**, Tahran, 1393 (2015), s. 2.

³⁸⁴ Feridun Ağasıoğlu, **Azer Halkı**, Bakü, 2005, s. 60.

olarak “aşılmaz, sert, dayanıklı kale” anlamını ifade ettiği sonucuna varmıştır³⁸⁵. Kaşkayların menşei ve tarihi üzerine araştırmalar yapan Sirus Perham, Kaşkay isminin “korkusuz, dilaver, pehlivan” gibi anlamlara geldiğini belirtmiştir³⁸⁶. Bütün bunlarla birlikte öne sürülen bir diğer görüş olan ve tarafımızca da kabul edilen görüş ise Kaşkay adının “alnı beyaz lekeli at” anlamını ihtiva eden Kaşka’dan geldiğine yönelik düşüncedir. Kaşkaylar, savaşçılara şans getireceklerine inandıkları için bu atları kullanmaktaydılar. Bu özellikleri dolayısıyla da aşiret Kaşkay atlıları olarak bilinmeye başladı³⁸⁷.

Nasır İreci’nin aktardığına göre Kaşkay ili/eli³⁸⁸ toplam altı taifeden³⁸⁹ oluşmakta olup bunların birincisi 47 tireden³⁹⁰ oluşan Amele³⁹¹ taifesi, ikincisi 51 tireden oluşan Dereşorlu³⁹² taifesi, üçüncüsü 20 tireden oluşan Şeş Bölüklü³⁹³ taifesi, dördüncüsü 25 tireden oluşan Farsi medan³⁹⁴ taifesi, beşincisi 47 tireden oluşan Büyük Keşküllü³⁹⁵ taifesi, altıncısı 14 tireden oluşan Küçük Keşküllü³⁹⁶ taifesidir³⁹⁷. Menuçehr Kiyani ise Kaşkayların taifelerine ilişkin farklı bir görüş ileri sürerek Kaşkayların büyük ve küçük taifelerden oluştuğunu büyük taifelerin Dereşorlu, Keşküllü, Farsimedan Şeş

³⁸⁵ Hüseyin Ciddi (Bayat), **Peyvesteyi Kavmi ve Tarihi-i Oğuz-İlha-i Kaşkay-i İran, Kabile-i (Kayı- Kaşkay)**, Şiraz, 1378 (1999), s. 33.

³⁸⁶ Şenay Yanar, “Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar”, **VAKANÜVİS**, Güz 2016, C. 1, S. 2, s. 158.

³⁸⁷ Mehdi Gharakhalou-Narrei, **Migration and Cultural Change in Urban Communities of The Qashqai of Iran**, Basılmamış Doktora Tezi, Ottawa Üniversitesi, Kanada, 1996, s. 22.

³⁸⁸ İl/el tabiri, İran’da aşiret kavramının karşılığıdır. Bkz. Fahreddin Şevket, **İran**, Haz. Derya Örs, Ankara, TTK, 2017, s. 12.

³⁸⁹ Taife, tirelerin birleşmesiyle vücuda gelen sosyal ve siyasi birimdir. Bkz. Dilek Erenoğlu, “Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma”, **Turkish Studies**, 2011, C. 6/4, s. 129.

³⁹⁰ Tire, akrabalık bağına esas alan ve bonkuların birleşmesiyle oluşan bir yapıdır. Tireler adını, kurucularının isminden alır. Bkz. Dilek Erenoğlu, 2011, s. 129.

³⁹¹ عمله

³⁹² دره شورى

³⁹³ شش بلوکی

³⁹⁴ فارسیمدان

³⁹⁵ بزرگ کشکولی

³⁹⁶ کوچک کشکولی

³⁹⁷ Nasır İreci, 1399 (2020), s. 1-4.

Bölüklü, Amele; küçük taifelerin ise Küçük Keşküllü, Karaçeyi³⁹⁸, Safihani³⁹⁹, Cafer Begli⁴⁰⁰, Nemedi⁴⁰¹, Iğdır⁴⁰², Rahimi⁴⁰³ gibi taifelerden oluştuğunu belirtmiştir⁴⁰⁴. İrec Beşiri ise büyük taifelerin; Dereşorlu, Keşküllü, Farsimedan Şeş Bölüklü, Amele taifelerinden müteşekkil olduğu, küçük taifelerin ise Karaçeyi, Rahimi, Safihani gibi taifelerden oluştuğu bilgisini aktarmıştır⁴⁰⁵.

Kaşkayların kökenine ilişkin olarak net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuya ilişkin ileri sürülen görüşlerden bazısı temelsiz olmakla birlikte bazısı da üzerinde düşünülmeye değerdir. Nasır İreci'nin aktardığına göre Kaşkayların İran'a geliş süreçlerine yönelik olarak şunları söylemek mümkündür. Kaşkay tirelerinin İran'a kitlesel halde göçleri İslami dönemle başlamıştır. Bazı Kaşkay tirelerinin geçmişi Sultan Gazneli Mahmud zamanına ve Türk kavimlerinin İran'a göçlerinin başlangıcına dayansa da içlerinde Kaşkay tirelerinin de bulunduğu düşünülen söz konusu Türk kavimlerinin çoğu, Selçuklular zamanında İran'ın güney bölgelerine yerleşmişlerdir⁴⁰⁶.

Kaşkay Türklerinin adından söz eden en eski kaynak, Gazneli Sultan Mahmud döneminde yaşayan tarihçi Ebülfazl Beyhaki tarafından kaleme alınan Tarih-i Beyhaki adlı eserdir. Burada yazar, Kaşkayların kökenini Karatatarlara dayandırarak Selçuklular döneminde Kaşkar'da ikamet eden Karatatarların Sa'd Bin Zengi öncülüğünde İran

³⁹⁸ قراچه ای

³⁹⁹ خانی صفی

⁴⁰⁰ جعفر بیگلر

⁴⁰¹ نمدی

⁴⁰² ایگدر

⁴⁰³ رحیمی

⁴⁰⁴ Babek Cevanşir, Kaşkay Türklerinin Tarihi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 16.

⁴⁰⁵ İraj Bashiri, "The Qashqais of Iran", s. 3.

⁴⁰⁶ Nasır İreci, **İl-i Kaşkayi Der Cihanı Evvel**, Tahran, 1399 (2020), s. 1-4.

bölgesine geldiklerini ve zamanla “Kaşkari/Kaşgari” şeklinde adlandırılmaya başladıklarını ifade etmiştir⁴⁰⁷.

İbn Battuta’nın Rihle adlı eserinde “Yezdühâs’tan⁴⁰⁸ kalktık Türklerin bulunduğu Deşt-i Rûm isimli bölgeye geçtik”⁴⁰⁹ ifadeleri yer almaktadır. Sait Aykut’un belirttiğine göre Deşt-i Rûm; Anadolu halkı gibi Türklerin ya da Türkmenlerin oturduğu mecraya verilen isimdir⁴¹⁰. Halihazırda yazılmış olan pek çok kaynak yukarıda değinilen Türklerin Kaşkaylar olma ihtimali üzerinde durmaktadır⁴¹¹. Kaşkay göçünün İslami dönemle başladığı bilgisi göz önüne alınırsa bu Türklerin Kaşkaylar olma ihtimali yüksek gözükmektedir.

Mirza Cafer Hurumçi Kaşkayların kökenine yönelik “Bu taife Deşti Kıpçak Türkmenlerinden gelmekte olup Salgur Atabeyliği döneminde İran sınırına gelmiştir. Yamut Türkmenlerinin Kaşka adlı kolundan olduklarından dolayı da Kaşkay olarak adlandırılmaktadır” açıklamalarında bulunmuştur⁴¹². Mehmed Emin Resulzade, Kaşkay İlhanlarının⁴¹³ kendilerini Cengiz soyuyla ilişkilendirdiklerini ifade etmiştir⁴¹⁴. Müşirüddeve Pirniya Olad’a göre Kaşkaylar, Akkoyunlu Uzun Hasan neslinden gelmekte olup Safevi hükümdarı Şah Abbas zamanında İsfahan ve Fars’a

⁴⁰⁷ Dilek Ataizi, Farzaneh Doulatadi, “Kaşkay Türkleri”, **Yeni Türkiye**, 2015, s. 603.

⁴⁰⁸ Bu bölgenin adı İzed Hast diye de geçmektedir. Fars Eyaletinde bulunmaktadır.

⁴⁰⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battudâ Tancî, **İbn Battudâ Seyahatnâmesi**, Çev. A. Sait Aykut, s. 419.

⁴¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battudâ Tancî, s. 1563.

⁴¹¹ Mansur Nasiri Tayyibi, 1393 (2015), s. 9, Dilek Ataizi, Farzaneh Doulatadi, 2015, s. 604.

⁴¹² Muhammed Cafer Hurumçi, **Tarih-i Kaçar Hakayıku’l Ahbar-ı Nasiri**, Haz. Hüseyin Hedyucem, Tahran, 1313 (1935), s. 100.

⁴¹³ İlhan, Kaşkaylarda en üst tabakaya verilen siyasi isimdir. Bkz. Direk Erenoğlu, 2011, s. 133.

⁴¹⁴ Mehmed Emin Resulzade, **İran Türkleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 11.

yerleşmişlerdir⁴¹⁵. Aralarında Hacı Mirza Hasan Fesai'nin de bulunduğu birçok yazar Kaşkayların; Halaçların bir kolu olabileceğinin üzerinde durmaktadır. Vladimir Minorsky ise Halaç göçebelerinin, Kaşkaylardan önce İran'ın günümüzdeki Fars Eyaletine geldiğini, bu iki grubun burada birleştiğini ifade etmiştir⁴¹⁶.

Kaşkayların Rıza Şah Pehlevi dönemine kadarki siyasi tarihine baktığımızda şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Safeviler tarih sahnesine çıkana kadar Kaşkayların siyasi birlik tesis ettiğine yönelik net bir bilgi bulunmamaktadır. Kaşkayların siyasi birlik oluşturduğuna yönelik söz edilen ilk dönem, Şah Abbas zamanı olup bu dönemde siyasi bir figür olarak ortaya çıkan Cani Ağa Kaşkayi, Şah Abbas tarafından Fars Eyaletindeki aşiretlerin yönetimine tayin edilmiştir⁴¹⁷. Cani Ağa göreve geldikten sonra söz konusu aşiretleri tek bir çatı altında toplamak için çaba sarf etmiştir⁴¹⁸.

Yine Afşarlar döneminde de Kaşkaylara ait bilgiler mevcuttur. Bu dönemde yukarıda bahsettiğimiz Cani Ağa'nın dördüncü kuşaktan torunu olan ve Cani Han olarak bilinen isim karşımıza çıkmaktadır⁴¹⁹. Cani Han'ın oğullarından biri olan İsmail Han, babasının ardından Kaşkay ilbeyi⁴²⁰ olmuş, Cani Han'ın diğer oğlu Hasan Han ise savaşçı yönüyle ün kazanmıştı. Bazı kaynaklar, Afganlar İran'ı işgal ettiği zaman Kaşkayların, Afganlara karşı savaştıklarını ve yine 1738-1739 yıllarında Nadir Şah'ın Hindistan seferine çıktığı zaman bu seferde yer aldıklarını belirtmektedir. Ancak söz konusu sefer sırasında Nadir Şah ile ters düşen iki kardeşten İsmail Han'ın kör edildiği,

⁴¹⁵ Muhammed Hüseyin Mandegari İmam Feysi (Umele Kaşkayi), **Ferhengi Siyasi-yi İl-i Gayver Kaşkayi**, s. 11.

⁴¹⁶ Pierre Oberling, 1974, s. 28-29.

⁴¹⁷ Hasan Zendehtel, Moharrem Novruzi, Zohre Selimi, **Mecmua-yı Rahnema-yı Came'e İrangerdi Celveha, Cehangerdi-i Aşair**, 1331 (1952), s. 43.

⁴¹⁸ Menuçehr Kiyani, **Siyah Çadurha Tahkik-i Der Zendegi-yi Merdom İl-i Kaşkayi**, 1371 (1992), s. 149.

⁴¹⁹ Babek Cevanşir, 2001, s. 67.

⁴²⁰ Kaşkaylarda İlhana yardım eden kişiye İlbeyi denmektedir. Bkz. Dilek Erenoğlu, 2011, s. 133.

Hasan Han'ın ise ağır derecede sakat bırakıldığı ve bu sakatlık sebebiyle öldüğü bilgisi de aktarılmaktadır⁴²¹.

Nadir Şah döneminde Horasan'a sürgün edilen Kaşkaylar, Zend Hanedanının güç kazanmasıyla birlikte Kerim Han Zend'in izniyle Fars bölgesine geri döndüler. Yine Kaşkaylar bu dönemde Kerim Han'ın girmiş olduğu savaşlarda onu desteklemişler ve bu ittifak vesilesiyle de güç kazanmışlardır⁴²².

İleride Kaçar hanedanının kurucusu olacak olan Ağa Muhammed Han ile Kerim Han Zend arasında yaşanan hakimiyet mücadelesinde Kaşkaylar Kerim Han'ın tarafını tutmuşlardır. Bu durum Ağa Muhammed'in Kaşkaylara karşı tavır almasına neden olmuştur. Ağa Muhammed'in, Kaşkayları etkisiz hale getirmek için harekete geçmesi, Kaşkayların dağlara çekilmelerine neden olmuştur⁴²³. Bununla beraber Kaçarlarla birlikte başkentin İsfahan'dan Tahran'a taşınması Kaşkaylara güç kazandırmış ve Ebiverdi, Afşar, Hamse ve Halaç gibi çeşitli aşiretler üzerinde hakimiyet sağlamalarında etkili olmuştur⁴²⁴. Öte yandan Kaçar şahı Feth Ali Şah döneminde İsmail Han'ın oğlu Cani Han'a, İlhanlık unvanının verilmesi bu dönemde Kaşkayların merkezle ilişkilerinin düzelmeye başladığını göstermektedir. Fars illerinin tümünün İlhanı olan Cani Han, bu unvanı alıncaya kadar "İlhan" unvanı sadece kuzey Horasan beylerine verilmekte, diğer el/il önderlerine ilbeyi denilmekteydi⁴²⁵.

⁴²¹ Pierre Oberling, **The Qashqa'i Nomads of Fars**, Paris, 1974, s. 35-36.

⁴²² İleriş Altaylı, "Kaşkay Türklerinin Tanıtımı 1", **Kaşkay Toplum ve Kültür Dergisi**, Mart 2020, S. 1, s. 10.

⁴²³ İleriş Altaylı, Mart 2020, s. 11.

⁴²⁴ Halaçların lideri Mirza Kasım Han, Kaşkay lideri Cani Ağa'nın kızıyla evlenip ilişkilerini daha da samimileştirdi. Bkz. Menuçehr Kiyani, 1371 (1992), s. 150.

⁴²⁵ Babek Cevanşir, 2001, s. 70-71.

Cani Han'ın ölümünün ardından İlhanlığın başına Muhammed Ali Han geçmiştir. Söz konusu dönemde Kaşkaylar gücünü arttırmıştır⁴²⁶. Muhammed Ali Han'dan sonra İlhanlığa atanan Muhammed Kulu Han olmuş, bu dönemde İngilizler tarafından (1856 yılından sonra) Buşehr'in işgal edilmesiyle⁴²⁷ Muhammed Kulu Han, kıdemli asker Lütf Ali Han ve küçük bir Kaşkay grubuyla birlikte İngilizlere karşı savaşmış ve bu savaşta büyük başarılar elde etmiştir⁴²⁸.

1871-1872 yılları arasında ortaya çıkan kıtlık ve aynı zaman diliminde meydana gelen salgın hastalıklar, Kaşkayları maddi ve manevi olarak etkilemiştir. Kaşkaylar çok sayıda insan kaybı yaşamış, geçim kaynaklarının büyük bölümünü oluşturan hayvanlarının çoğu ölmüştür. Ayrıca kıtlık sırasında İlhanları Muhammed Han'ın da ölümü Kaşkaylarda iç mücadelelerin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu kıtlık⁴²⁹ sırasında Kaşkaylar; gönülsüz bir şekilde Bahtiyari ve Hamse aşiretleriyle birleşmişlerdir.⁴³⁰ Bu kıtlık sonrasında Sohrab Han dağılan ili toparlamaya çalışmıştır⁴³¹.

Darab Han'ın ikinci oğlu olan, asıl adı İsmail Han olan Savlet-üt Devle (1873-1932) lakaplı Kaşkay ilhanı ile Kaşkaylar muasır tarihe başlamışlardır. 1891 yılında

⁴²⁶ Babek Cevanşir, 2001, s. 72.

⁴²⁷ Babek Cevanşir, 2001, s. 75.

⁴²⁸ Hüseyin Ciddi (Bayat), 1372 (1993), s. 43-44.

⁴²⁹ Rahim Cevadbeyli'ye göre I. Dünya Savaşı'nda İran müttefik güçlerinin işgaline uğramış ve müttefik devletler tarafından İran'daki Türklük etkisizleştirilmeye çalışılmıştır. 1917 yılında da İran'da kıtlık ve katliamlar zuhur etmiş ve bu kıtlık ve katliamlar neticesinde 1921 yılında nüfus 20 milyondan 10 milyona düşmüştür. Bu katliamlar neticesinde İran'da Türk egemenliği yenilgi almış ve yeni kurulan Rıza Şah Pehlevi yönetiminde Türklük hor görülmüştür. Bkz. Rahim Cevadbeyli, "İran'ın Kimliği Üzerine", <https://millidusunce.com/misak/iranin-kimligi-uzerine/>, Erişim Tarihi:05.09.2021. The Great Famine&Genocide in Iran:1917-1919 adlı eserde de bu kıtlıktan ve Türklerin ve bunun yanında diğer etnik grupların uğradığı zarardan bahsedilmektedir. Bkz. Mohammad Gholi Majd, **The Great Famine&Genocide in Iran:1917-1919**, s. 6.

⁴³⁰ Behçet Kemal Yeşilbursa, Mart 1988, s. 167.

⁴³¹ Nasır İreci, 1399 (2020), s. 9-10.

Darab Han'ın ölümünün ardından oğulları İsmail Han Savlet-üt Devle ve Abdullah Han Zargomud Devle, Kaşkay ilhanlığı için rekabet etmekteydiler. Ülkede de mevcut olan siyasi boşluğun da vermiş olduğu rahatlıkla bu makam sıklıkla el değiştirmektedir. Ancak bununla birlikte Abdullah Han'ın 1906 yılında ölümü ilhanlık makamının Savlet-üt Devle'nin eline geçmesiyle sonuçlanmıştı. Savlet-üt Devle'nin bu makama geçtiği yıllarda, Fars eyaleti doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Kehguliye ve Boyarahmed dışındaki yerler Kaşkayların elinde ve Savlet-üt Devle'nin denetimindeydi⁴³².

Kıtlıkla birlikte güç kaybeden Kaşkaylar, XX. yüzyılın başları itibariyle yeniden toparlanmaya başlamış ve I. Dünya Savaşı öncesi yeni İlhanları Savlet-üt önderliğinde eskisinden daha sağlam bir güç olarak tarih sahnesinde boy göstermeye başlamışlardır⁴³³. Savlet-üt Devle'nin Kaşkay İlhanı olması ve gücünü arttırması İran Meşrutiyet Hareketiyle eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Savlet-üt Devle, başlangıçta Meşrutiyet hareketine karşı kayıtsız bir tutum sergilerken Fars valisi Kıvam-ul Mülk'ün Meşrutiyet aleyhine politika takip etmesi ve Kaşkaylara zarar veren teşebbüslerde bulunması, onu Meşrutiyetçilerin safına çekmiştir⁴³⁴. O, Meşrutiyet hareketini, İlhanlığının sınırlarını genişletmek için önemli bir fırsat olarak görerek bu dönemde nüfuzunu arttırmış ve rakipleri olan diğer aşiretler karşısında üstünlük kurmuştur⁴³⁵. Savlet-üt Devle bu dönemde, Fars Eyaletinden Basra Körfezi'ne kadar ulaşan ticaret merkezlerini de ele geçirmiştir. Öyle ki İngiltere'nin Körfez'deki Siyasal Temsilciliği; Savlet-üt Devle ve Kaşkayların gücü ve nüfuzuna dair “Fars Eyaletindeki en büyük

⁴³² Mecid Hakimi Hürrem, “Kaşkay-i ha Der Siyaset-i Muasır-i İran, Evayıl-i Meşruta Ta İptida-yi Nohzet-i Milli Şoden-i San'at-ı Neft Şemsi 1284-1330”, **Paygah-i Mecellat-i Tahassus-i Nur**, 1388 (2009), s. 174.

⁴³³ Behçet Kemal Yeşilbursa, Mart 1988, s. 167-168.

⁴³⁴ Mansur Nasibi Tayyibi, 1393 (2015), s. 32.

⁴³⁵ Nasır İreci, 1399 (2020), s. 11.

makam sahiplerinden biri olan Savlet-üt Devle'nin kendi aşiretine vergi koyduğunu ve etkili bir askeri güce sahip olduğunu" belirtmiştir⁴³⁶.

I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlamasıyla birlikte Kaşkayların merkezi hükümetin yanında İngilizlere karşı savaştığı görülmektedir. 1918 yılında Kaşkaylar ve müttefikleri Savlet-üt Devle önderliğinde İngilizlere ve İngilizlerin müttefiklerine karşı şiddetli bir savaş başlatmışlardır. Savaş devam ederken yayılan grip salgını, savaşın durmasına ve Güney İran'da yaşayan halkın telef olmasına neden oldu. Nihai olarak İngilizlerin yeni silah ve tophanelere sahip olmaları, Savlet-üt Devle'ye muhalif güçlerin ve Fars hakiminin İngilizlerle iş birliği yapması ve salgının yayılması gibi etkenler İngilizlerin başarı kazanmasında etkili olmuşlardır⁴³⁷.

İngilizler⁴³⁸ I. Dünya Savaşı boyunca kendilerine karşı başarılı bir mücadele veren Kaşkayların karşısına Savlet-üt Devle'nin üvey kardeşi İhtişam'ı çıkartarak onların gücünü kırmak istemiştir⁴³⁹. Savaş sonrasında İngilizler, Savlet-üt Devle'yi İlin başkanlığından uzaklaştırmak için her türlü girişimde bulundular⁴⁴⁰.

Rıza Han döneminin başlangıcında Savlet-üt Devle ile Şah arasında herhangi bir problem mevcut olmadığı gibi aralarında bir iş birliği ve uyumdan söz etmek mümkündür. Bunun yanı sıra Savlet-üt Devle cumhuriyet fikri konusunda Rıza Han'ı

⁴³⁶ Ervand Abrahamian, 2017, s. 74-75.

⁴³⁷ Cevad Karandis, **Pehlevi-yi Evvel ve Mesele-yi Aşair (1298-1304) (Ostan-ı Fars, Bahtiyari, Kaşkayi, Hamse, Garbi Huzistan ve gayre) Mütalaa-yi Der Nakş-i Siyasi-yi Aşair-i Bozorg-i Cebnub-i İran**, Çev. Muhammed Cevahir Kelam, Tahran, 1398 (2019), s. 131.

⁴³⁸ Churchill Kaşkaylar hakkında "Şu lanet Kaşkaylara güvenmeyin. Onlar I. ve II. Dünya Savaşı'nda bizim atalarımıza zarar verdi. Şah'ın Şiraz'a gidebilmesi için de çok akıllıca hareket edin" açıklamalarında bulunmuştur. Bkz. Nasrallah Haddadi, **Salhayı Buhran, Hatırat-ı Ruzhane-yi Mohammed Nasır Savlet Kaşkayi, Ez Ferverdin 1329 Ta Azer 1332**, s. 28.

⁴³⁹ Behçet Kemal Yeşilbursa, Mart 1988, s. 167-168.

⁴⁴⁰ İrec Afşar Sistani, **Mukaddime-yi Şenahte İlha, Çadırneşinan ve Tevaif-Aşair-i İran**, 1366 (1988), C. 2, s. 621.

desteklemiş ve yine hanedanlığın Kaçarlardan Pehlevilere intikal etmesinde de Rıza Han'ın yanında yer almıştı⁴⁴¹. Tüm bunlarla birlikte Rıza Han ve Savlet-üt Devle dikkatli bir güç dengesi kurmak adına birbirlerine karşı temkinli bir duruş sergilemişlerdir⁴⁴². Zamanla ilişkiler bozulmuş ve Savlet-üt Devle⁴⁴³ Rıza Han'a muhalefet etmeye başlamıştır.

Savlet-üt Devle, Rıza Şah'ın iktidara gelmesinin ardından Tahran'da gözlem ve denetim altına alındı. Dolayısıyla reisleri merkezi hükümet tarafından denetim altında tutulan Kaşkayların merkezi hükümetin kendilerine yönelik uygulayacakları politikalara karşı koymaya güçleri bulunmamaktaydı. Ayrıca Savlet-üt Devle'nin oğlu ve kendisinden sonra İlhan olacak olan Nasır Han da Şiraz'da gözetim altında tutulmaktaydı⁴⁴⁴. Rıza Şah, Abbas Han Sultan (Nikbaht) adında birini Kaşkaylara aşiret reisi olarak atadı. Abbas Han Sultan'ın Kaşkaylar üzerine baskı uygulaması üzerine Kaşkaylar sinirlenerek kendi aralarında toplantı tertiplemişler ve toplantıda son nefeslerine kadar savaşacaklarını beyan etmişlerdir⁴⁴⁵.

⁴⁴¹ Daryuş Rahmaniyan, **İran Beyn-i Do Kudeta (Tarih-i Tahavvolat-i Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-yi İran Ez Enkırız-ı Kacariyye Ta Kudeta-yı Bisto Heşti Mordad)**, Tahran, 1397 (2018), s. 131.

⁴⁴² Manuçehr Kiyani, 1389 (2011), s. 287-288.

⁴⁴³ Daryuş Rahmaniyan'ın verdiği bilgilerden farklı olarak Melik Mansur Han, Kaçar şahı Ahmed Şah ile Savlet-üt Devle'nin ilişkisiyle ilgili şu bilgileri aktarmıştır. Savlet-üt Devle'nin Ahmed Şah'la bir görüşmesi söz konusudur. Bu görüşmede o, Ahmed Şah'a, "Rıza Şah'ı tehlikeli buluyorum, izin verin onu tutuklayayım" ifadelerini kullanmıştır. Ancak Ahmed Şah, "Memleket bir başbakana sahip olmalı, ondan sonra gelecek kişinin ondan iyi olup olmayacağını bilmiyoruz" ifadeleriyle bu öneriyi geri çevirmiştir. Bkz. Melik Nasır Han, **Hatırat-ı Melik Nasır Han Kaşkayi**, Haz. Kaveh Bayat, Mansur Nasiri Tayibi, Tahran, Namek Yayınları, 1393 (2015), s. 173.

⁴⁴⁴ Fatıma Necefi Keşküli, "Hala'a-yi Silah Aşair-i Kaşkayi Fars Der Dovre-yi Pehlevi (1304/1357 Hicri-Şemsi)", Yaz 1389 (2010), S. 4, s. 48.

⁴⁴⁵ Manuçehr Kiyani, **Tarih-i Mübarezat-ı Merdum-i İl-i Kaşkayi Ez Safeviyye ta Pehlevi**, Şiraz, 1389 (2011), s. 287-288.

Bir süre sonra Rıza Şah, İngilizlerin baskısı neticesinde Tahran'da tutulan Savlet-üt Devle'yi tutukladı ve onun tutukluluk hali öldüğü⁴⁴⁶ tarih olan 1933 yılına kadar devam etti⁴⁴⁷. Böylelikle Kaşkaylar üzerinde uygulanacak baskı politikaları için gerekli ortam hazırlanmış oldu.

3.1.3. Türkmenler

Kaynaklarda Türkmen adı ilk defa olarak Kâşgarlı Mahmut'un Divani Lügati't Türk adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bu kaynakta aktarılanlara göre Büyük İskender Türk ülkelerinin bulunduğu yere doğru yöneldiğinde Balasagun'da bulunan Türk hükümdarı Doğu'ya çekilmiş ve burada daha sonra Oğuz boylarını teşkil edecek 22 kişi kalmış ve sonradan bunlara iki kişi daha katılmıştır. İskender bu 24 kişiye Türkmanend (Türk'e benzer) demiş ve böylece Türkmen adı doğmuştur. Benzer şekilde Türkmen adı Reşîdeddin'in Câmiü't-tevârih'inde "Tacikler onlara Türkmanend dediler" şeklinde geçmektedir⁴⁴⁸. Vambery'e göre Türk özel adıyla men kelimesinin birleşiminden meydana gelen Türkmen kelimesinde; "men-man" eki, İngilizce'deki 'ship, dom' gibi son eklere benzemekte, tüm Türkmenler için kullanılmakta ve bu

⁴⁴⁶ Savlet-üt Devle'nin hapse atıldıktan birkaç ay sonra ölmesi onun nasıl öldüğü konusunu şaibeli hale getirmiştir. Nitekim kendi özel doktoru olan Doktor Said Han Kurdistani onun cesedini görünce zehirlendiğini belirtmiştir. Zira Savlet-üt Devle sağlıklıydı ve ölümünden bir gün önce uzunca bir mektup yazmıştı. Bu durumda onun zehirlenmiş olabileceği zannını arttırmıştır. Ayrıca Savlet-üt Devle'nin çocukları da babalarının öldürüldüğünü düşünmekte ve bu işin İngilizlerin Rıza Şah'a dayatmasıyla yapıldığına inanmaktaydılar. Buna dayanak olarak Rıza Şah'ın, annelerine yolladığı bir mesajda "bu işi ben yapmadım" dediğini belirtmekteydi. Bkz. Mansur Nasırı Tayyibi, 1393 (2015), s. 103. Bizim de kanaatimiz Savlet-üt Devle hapisteyken öldürüldüğü yönündedir. Çünkü Rıza Şah döneminde önemli muhalif isimlerin birçoğunun hapishaneye girdikten bir süre sonra öldükleri göz önünde bulundurulduğunda bunun yaygın bir politika olduğunu gözlemlemek mümkündür.

⁴⁴⁷ Lois Beck, "Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqa'i Khans", *Iranian Studies*, 1980, C. XIII, S. 1-4, s. 224.

⁴⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti**, Ankara, TTK, 1958, s. 3-4.

kelime “üstün (yüce) Türkler” anlamını ihtiva etmekteydi⁴⁴⁹. Türkolog J. Deny, kaleme aldığı “Türk Dili Grameri” adlı eserde “kocaman”, “kahraman” ve “şişman” gibi Türkçe kelime örneklerinden yola çıkarak buradaki men/man ekinin, birleştiği sözcüklere büyüklük üstünlük manasını kattığını ve bu bağlamda Türkmen kelimesinin de “koyu Türk” anlamlarını taşıdığını iddia etmiştir⁴⁵⁰.

Türkmen kelimesinin kökenine ilişkin aktarılan bir diğer görüş, Müslümanlığı kabul eden Oğuzlar’ı, Müslüman olmayan Oğuzlardan ayırt etmek amacıyla kullanıldığı ifade edilen görüştür. İslam coğrafyacısı Makdisi (Mukaddesi), Müslümanlığı kabul eden Oğuzlar için Türkmen kelimesini kullanan ilk kişidir⁴⁵¹. İbn Kesir de Türkmen kelimesinin ortaya çıkışına ilişkin benzer bir düşünce ileri sürmektedir. Ona göre Selçuklu hükümdarları Tuğrul ve Çağrı beyler zamanında İslam dinini kabul eden Türkler bir araya toplanmış, bu Türklere “Türkü’l İman” denmiş ve bu tabir halk tarafından “Türkmen” şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. Ayrıca o, bu topluluğun aslını Selçukluların oluşturduğunu da belirtmiştir. Bu görüş XV. yüzyıl Osmanlı tarihçisi olan Mehmed Neşri tarafından da kabul edilmiştir⁴⁵².

Günümüzde Türkmen adı⁴⁵³, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran, Afganistan, Irak, Suriye ve Anadolu’da ikamet eden Türk boyları için kullanılmaktadır⁴⁵⁴. Oğuzlar için kullanılmaya başlayan Türkmen tabiri genel olarak 11. yüzyılın ikinci yarısından

⁴⁴⁹ Cihad Cihan, XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 55.

⁴⁵⁰ Erdal Aksoy, **Yörük ve Türkmenlerin Sosyo-Kültürel Yapısı (Kırıkkale Karakeçili Aşireti Örneği)**, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 65.

⁴⁵¹ Orhan Sakin, **16. Yüzyılda Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2006, s. 40.

⁴⁵² Faruk Sümer, “Türkmen”, **DİA**, İstanbul, 2012, C. 41, s. 608.

⁴⁵³ Anadolu coğrafyasında Türkmen adı “konar-göçerlik” ile ilişkilendirilmektedir. Erdal Aksoy, 2001, s. 64.

⁴⁵⁴ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, İstanbul, 1993, s. 13.

itibaren kullanılmaya başlanmış olsa da Oğuzlar, kendileri için kullanılan bu ismi uzun zaman kabullenememişlerdir. Bununla birlikte 13. yüzyıla gelindiğinde ise Oğuz tabirinin yerini Türkmen ibaresinin aldığı ve bu yüzyıl itibariyle Seyhun boylarından Sakarya kıyılarına kadar uzanan geniş bölgede yaşamlarını sürdüren Oğuz boylarının, Türkmen şeklinde adlandırıldıkları müşahade edilmektedir⁴⁵⁵.

Oğuzların (Türkmenlerin) Türkmen Sahra'ya göçleri hemen hemen miladi 15. yüzyıla (hicri 9. yüzyılda) denk gelmekte olup Timurlular, Akkoyunlular ve Karakoyunlular zamanlarında gerçekleşmiştir. Bu dönem itibariyle yavaş yavaş bugünkü İran'ın kuzey bölgelerine göç eden Türkmenler, bu bölgeleri kendilerine yurt tutmuşlardır. Bu kavmin varlığından dolayı da zamanla bölge Türkmen Sahra olarak adlandırılmaya başlandı⁴⁵⁶.

Türkmenlerin Rıza Şah Pehlevi dönemine kadarki siyasi tarihlerine baktığımızda ise şunlar karşımıza çıkmaktadır. Safevi hükümdarlarından Şah I. Tahmasb zamanında, Etrek nehri civarında yaşayan Akali, Göklen, Eymir ve Salur gibi Türkmen boyları Gürgen'a (Esterabad) gelerek Safevilere tabi olmuşlardır. Bununla birlikte bu dönemde vergi memurlarının Türkmenler üzerine uyguladığı baskı, onların isyanına yol açtı. Yine Safevi hükümdarlarından Şah I. Abbas zamanında ise Türkmenlerin Gürgen'a göçünde artış yaşanmıştır. Bu dönemde Safevi Devleti, birçok Türkmen aşiretini tabiiyeti altına almıştır⁴⁵⁷.

⁴⁵⁵ Faruk Sümer, 2012, s. 608.

⁴⁵⁶ Ahmed Rezayi, Muhammed İsmail Reyahi, Nur Muhammed Sehaveti Fer, "Gerayeş Be Hoviyet-i Milli ve Kovm-i Der Türkmenha-yi İran", **Faslname-yi Mütalaat-ı Milli**, 1386 (2007), S. 4, s. 125.

⁴⁵⁷ Süleyman Ensari, Berzin Zargami, Tahmurt Haydari Musullu, "Ertebat-ı Nomadism ve Tekvin-i Merzha-yi Siyasi Der İran (Mütala-yı Mored-i Eyalet ve Aşair-i Türkmen)", s. 93-94.

Safevilerden sonra Afşar hakimiyetinin başlamasıyla Türkmenlerle merkezi hükümet arasında sürekli cereyan eden çatışmalardan dolayı Nadir Şah, Türkmenlerin de içerisinde bulunduğu kuzeydoğu aşiretlerinin isyanını bastırmak için Hive'yi ele geçirdi. Teke ve Yamut Türkmenlerini ise Horasan'a sürdü⁴⁵⁸.

Kaçar hanedanlığının kurucusu Ağa Muhammed Han döneminde yaşanan bir ayaklanma sırasında Türkmenlere rastlanılmaktadır. Ağa Muhammed Han tarafından bastırılan bu ayaklanmada Türkmenler, çok fazla kayıp vermişlerdir⁴⁵⁹. Yine 1851 yılına gelindiğinde Türkmenlerin Aşurada'ya saldırılarına yönelik de bilgiler aktarılmaktadır⁴⁶⁰.

1881 yılı, Türkmen tarihi açısından dönüm noktası sayılmaktadır. Öncelikle bu tarihe giden süreçte Rusların bu zaman dilimi ve öncesindeki faaliyetlerini gözden geçirmek son derece önem arz etmektedir. Orta Asya'ya yayılma faaliyetleri doğrultusunda Ruslar, Hazar Ötesi bölgesindeki Özbek Hanlıkları ve Türkmen boylarını tabiiyetleri altına almak için 1863 yılından itibaren ciddi girişimlerde bulunmaya başladılar. 1870'li yıllarda Türkmen topraklarını istilaya başlayan Ruslar, 1874 yılında ise kuzey ve kuzeydoğu Türkmen bölgesini ele geçirmeyi başardılar. Ardından bu bölgede Kafkas Ötesi Askeri Valiliğine bağlı Hazar Ötesi Valiliğini kurmuşlardır. Bunun yanı sıra Türkmenlerin yerleşim alanları ise Ahal-Teke ve Merv bölgesiyle sınırlandırılmıştı. Endişeli durumda olayları seyreden Türkmenler, İran ve Afganlardan yardım talep etmek üzere bir heyeti İran'a göndermişlerse de bu dönemlerde İngiliz ve Rus baskısı altında kalan Kaçar hanedanlığı, Türkmenlerin yardım çağrılarına cevap vermemiştir. İngiltere himayesi altında bulunan Afganlar da Türkmenlerin yardım

⁴⁵⁸ Süleyman Ensari, Berzin Zargami, Tahmurat Haydari Musullu, s. 93-94.

⁴⁵⁹ Rafael Blaga, 2004, s. 318.

⁴⁶⁰ Rafael Blaga, 2004, s. 318.

taleplerini geri çevirmiş böylelikle Türkmenler, Ruslarla olan mücadelelerinde yalnız bırakılmışlardı⁴⁶¹.

1879 yılına gelindiğinde Rus General Lazeryev, 12.500 kişilik bir orduyla Göktepe⁴⁶² bölgesine girmiştir. Burada Ruslarla Türkmenler arasında I. Göktepe Savaşı diye de adlandırılan bir mücadele yaşanmış, bu mücadelede Ruslar, Türkmenler karşısında başarısızlığa uğramış ve geri çekilmişlerdir. Ruslar, 4 Ocak 1881 yılında Türkmen direnişini tamamen kırmak için Göktepe kalesinin çevresini mayınla doldurmuşlardır. 24 Ocak'ta ise yeni bir taarruz başlatan Ruslar, kalenin etrafına döşemiş oldukları mayınları ateşlemiş, bu saldırı neticesinde Göktepe Rusların eline geçerken Türkmenler çok fazla can kaybı yaşamıştır⁴⁶³. Bu kayıplar, Türkmenler arasında büyük korku yaratmış, en cesur komutanları bile Rus otoritesini kabul etmekten başka bir çare bulamamıştır⁴⁶⁴. Göktepe savaşından sonra İran üzerinden Afganistan'a giden ve günümüzde de orada yaşamaya devam eden çok sayıda Türkmen bulunmaktadır⁴⁶⁵.

Nasreddin Şah, Göktepe zaferinin haberini getiren Rus büyük elçisine tebriklerini bildirdi. Aynı yıl içerisinde İran ile Çarlık Rusya arasında imzalanan ve Türkmen halkını ikiye bölen Ahalteke antlaşması imzalanmıştır⁴⁶⁶. Bu antlaşma uyarınca Etrek ve aynı şekilde Gürgen nehri kenarında kalan Türkmenler İran devletine

⁴⁶¹ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 7-9.

⁴⁶² Göktepe kalesi, Türkmenler için kilit rol oynayan önemli bir savunma mevziidir. Abdullah Mütevellî, "Sahtar-ı Defai-yi Türkmenha Der Beraber-i Tehaccom-i Rusha Der Garn-ı Sizdehom-i Hicri", **Faslname-yi İlmi, Pejuheş-i Tarih**, S. 7, s. 144.

⁴⁶³ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 13-14.

⁴⁶⁴ Mehmet Saray, **The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire**, Ankara, 1989, s. 217.

⁴⁶⁵ Vahid Rashidvash, "Turkmen Status within Iranian Ethnic Identity (Cultural, Geographical, Political)", **Research on Humanities and Social Sciences**, 2013, C. 3, S. 22, s. 89.

⁴⁶⁶ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 16.

tabii olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşma tıpkı Türkmençay Antlaşmasında olduğu gibi sadece coğrafi özellikler gözetilerek imzalandığından ve etnik özelliklere dikkat edilmediğinden dolayı çok sayıda sorunu da beraberinde getirmiştir. Sınır olarak Etrek nehri belirlense de İran Türkmenleri için sınır nehirlerini kullanım sorunu belirsiz olarak kalmıştır⁴⁶⁷. Ruslar, Yamut Türkmenlerine vatandaşlık vererek onları Etrek ve Gurgan'dan ayırdılar. İran hükümeti, antlaşmadan önce kışlarını İran'da geçiren Yamut Türkmenlerine antlaşmadan sonra Ruslar tarafından vatandaşlık verilmesine rağmen eskisi gibi kendi vatandaşı olarak görmeye devam etmekteydi⁴⁶⁸. Antlaşmanın ortaya çıkardığı bir diğer sorun ise suların kullanımıyla ilgili oluşan sorundur. Bu soruna ilişkin yeniden düzenlemeler yapıldı ve 1884 yılında İran'dan Etrek nehrine akan ırmaklarla ilgili, 1886 yılında Çandır, Sumbar ve Kelteçinar'ın kullanımıyla ilgili, 1894 yılında ise Tecen nehri sularının kullanımıyla ilgili yeni düzenlemeler yapıldı. Etrek nehri ise her iki tarafa yetecek kapasitede olduğu için kullanımıyla ilgili yeni bir düzenleme yapılmamıştır⁴⁶⁹.

1907-1911 tarihleri arasındaki Meşrutiyet döneminde, Türkmenler Meşrutiyet aleyhinde bir politika takip ederek Şah'ın yanında olmayı tercih ettiler⁴⁷⁰.

1920'li yıllardan itibaren başlayan Türkmenlerin bağımsızlık mücadeleleri, 20 Mayıs 1924 yılında İran Türkmenlerinin İran'dan ayrılarak başında Osman Ahund'un da bulunduğu bağımsız bir Türkmen Cumhuriyeti ilan etmesiyle sonuçlandı. Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'nde parlamentoya benzer nitelikte olan "Aksakal Meclisi" vardı. Bu cumhuriyetin bünyesinde yer alan Türkmenler, batıda Hazar Denizinden doğuda

⁴⁶⁷ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 16. Ahalteke antlaşması, Türkmenleri coğrafi ve siyasi olarak ikiye bölmeye bakımından Azerbaycan Türklerini ikiye bölen Türkmençay Antlaşmasıyla benzeşmektedir.

⁴⁶⁸ B. B. Rabiga Logascova, **Türkmenha-yi İran**, Çev. Sirius İzzeti, Hüseyin Tahran, 1359 (1981), s. 118.

⁴⁶⁹ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 20.

⁴⁷⁰ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 31.

Bocnurd'a ve güneyde Esterabad'tan kuzeyde bugünkü Türkmenistan'a kadar uzanan Türkmen Sahra'nın bağımsızlığını savunmaktaydı. Türkmenler, İran'a karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelesi sırasında Türkiye ile iyi ilişkiler de kurmaya çalışmıştı. Bu bağlamda Türkmen yönetimi, Türkiye'den; öğretmenlik yapmaları için Türk subaylar talep etti. Türkmen tarafında bu gelişmeler yaşanırken İran tarafı ise tam bir hazırlık içerisindeydi. Yönetim Türkmenlere karşı seferberlik ilan etti. Bu sırada Rıza Han da tahta geçme hazırlığı içerisindeydi ve o, Türkmen ayaklanmasını bastırmak suretiyle Şahlık yolunda önemli bir prestij yakalamış olacaktı⁴⁷¹. 1925 yılının haziran ayında Türkmenler ile merkezi hükümet arasında cereyan eden çatışmalar neticesinde Türkmenler kendilerinden sayıca ve teçhizat bakımından üstün olan merkezi kuvvetler karşısında Türkmen Sahra'nın iç bölgelerine çekildiler⁴⁷² ve burada bir toplantı yaptılar. Toplantıdan çıkan karar, kurdukları bağımsız Türkmen Sahra hükümetinin, İran hükümeti tarafından tanınana kadar mücadeleye devam edecekleri yönündeydi. Buna karşın 1925 yılının ekim ayı itibariyle dirençleri kırılan Türkmenler üzerine yeniden harekete geçen merkezi birlikler, onları durdurmayı başarmıştır ve böylece bölge yeniden İran hakimiyetine alınmıştır⁴⁷³.

Rıza Şah döneminde ise Türkmenler Şah'ın yaptırımlarından etkilenen topluluklar arasındaydı. Bu dönemde Rıza Şah, toprak mülkiyeti kanunu ile Türkmen Sahra bölgesindeki toprakları devletin tasarrufuna alarak Türkmenlerin topraklarını satışa çıkarmış ve subaylara ve üst düzey yetkili şahıslara satmıştır⁴⁷⁴. Yine Rıza Şah döneminde İran Türkmenlerine karşı uygulanan bir diğer politika da onların din alimlerine karşı yürütülmekte olan bazı faaliyetlerdi. Bu dönemde din adamlarının dini

⁴⁷¹ Türel Yılmaz, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", **Akademik Ortadoğu**, Mart 2007, C. 1, S. 2, s. 205-206.

⁴⁷² Fatıma Mansuri, *Nekş-i Siyasetha-yi Rıza Şah ve Der Fa'al Şoden-i Şekaf-i Kovmi, Payanname-yi Karşenas-ı Erşed*, Tahran, 1389 (2010), s. 48.

⁴⁷³ Türel Yılmaz, Mart 2007, s. 205-206.

⁴⁷⁴ Rıza Şah Estarabad (Gürgen)'i ise kendi tasarrufuna geçirmiştir. Bkz. Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 85.

tebliğ etmelerinde birtakım sınırlamalar ve baskılar uygulanmaktaydı. Türkmenler açısından da önemi olan emmame kullanımının yasaklanması dini ulema nezdinde tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum Türkmen ulema arasında emmame kullanımının manevi bir değer taşıdığını göstermektedir. Ahundluk görevi dışında bulunanların emmameleri ellerinden alınmıştır⁴⁷⁵.

Türkmenler üzerine uygulanan baskılar sonucu 1925 yılında Burucerd'de Türkmenlerin isyan teşebbüslerinin olduğunu görmekteyiz. Söz konusu bölgede Türkmenler ile merkezi güçler arasında şiddetli çarpışmalar gerçekleşmiştir. Esterabad'dan Tahran'a dönen merkezi güçler, Esterabad'da askeri denetimin sağlandığının ve Türkmenlerin silahsızlandırıldığının haberini vermişlerdir. Ayrıca Türkmenlerin elinden Rus tüfeklerinin alındığı bilgisini de paylaşmışlardır. 1927 yılında yeniden ayaklanan Türkmenlere yönelik geniş çaplı operasyon gerçekleştiren merkezi hükümet, bu çatışmalar neticesinde yine çok sayıda silahı Türkmenlerin elinden almıştır⁴⁷⁶.

Rıza Şah döneminde İran Türkmenlerinin kendilerine yönelik uygulanan asimilasyon politikalarından diğer Türk topluluklarına nazaran en az etkilenen topluluk oldukları söylenebilir. Bu etkinin nispeten az olmasının sebeplerinin başında, Sünni mezhebine mensup olmaları ve bulundukları coğrafi sahada nüfus olarak ezici çoğunluğa sahip olmaları gelmektedir.

⁴⁷⁵ Zeynep Ülker, **İran Sünni Türkmenleri Mezhep Temelinde İran Türkmenlerinin Tarihi, Coğrafi Dini, ve Kültürel Özellikleri**, Ankara, Hitapevi Yayınları, 2021, s. 225-239.

⁴⁷⁶ Nefisi Vaaz (Şehristani), **Siyaset-i Aşair-i Devlet-i Pehlevi-yi Evvel**, Tahran, 1388 (2009), s. 238.

3.1.4. Halaçlar

Halaç ismi, İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde 9. yüzyıl itibariyle “Halaç⁴⁷⁷-Halaciyye⁴⁷⁸” şeklinde geçmektedir⁴⁷⁹.

Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divanü Lügat-it-Türk adlı eserde Halaç ismi şöyle zikredilmektedir: “Zülkarneyn Semerkand’ı geçerek Türk ülkelerine yöneldi, bu sırada Türklerin başında Şu adlı bir genç vardı. Şu’ya Zülkarneyn’in yaklaştığına yönelik bilgi verilse de onun tarafından sefer için herhangi hazırlık girişiminde bulunulmamış, hatta Zülkarneyn’in yaklaştığını haber alan Şu, Doğu’ya çekilmiştir. Bunun üzerine telaş içerisinde olan halk arasında binek hayvan bulabilenler onu takip etmiştir. Telaş içerisinde olan halk birbirinin hayvanını almıştı. Hakan ordusuyla birlikte aceleyle bölgeyi terk ettikten sonra orada 22 kişi kalmıştı. Bu kişiler gece karanlığında hayvanlarını bulamamış ve gidememişlerdi. Bu 22 kişi aralarında yürüyerek gitmek ya da orada kalmak konusunda fikir alışverişinde bulunuyorlarken sırtlarında ağırlıkları bulunan iki kişi yanlarına gelerek bu iki kişi onlara Zülkarneyn’nin yolcu olduğunu ve geçip gideceğini, bu nedenle bir yere gitmeye gerek olmadığını söylediler. Bu 22 kişi, onlara “aç kal” anlamında “kal aç” demiştir. Sonradan bu isim “Halaç”a dönüşmüştür⁴⁸⁰.

Ebülğazi Bahadır Han tarafından kaleme alınan Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü) adlı eserde Halaç adı şöyle geçmektedir: “Oğuz Han’ın ordusunda; hasta olan, yolunu şaşırان ve geride kalanı almakla görevli adamlar vardı. Bu görevlilerden biri, Han’ın ordusunda geride kalan evli bir adamı Han’ın huzuruna getirdiler. Han, evli

⁴⁷⁷ الخلق

⁴⁷⁸ الخليفة

⁴⁷⁹ Enver Konukçu, “Halaç”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, C. 15, s. 228.

⁴⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi**, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. III, s. 413-416.

adama ordunun gerisinde kalmasının nedenini sordu. Adam eşinin hamile olduğunu ve doğurduğunu, açlık dolayısıyla anne sütünün çocuğuna yetmediğini, suyun arkasında bir çakal, bir sülün gördüğünü ve ağaç ile çakala vurunca çakalın sülünü bırakıp kaçtığını onu yakalayıp kebab yaparak eşine yedirdiği, sonra da görevli adamların onları Han'ın huzuruna getirdiğini anlattı. Bunun üzerine Han da ona acıyıp azık verdi ve “bu orduya katılma” anlamında “kal-aç” dedi. Bütün Kalaç halkı bu adamın soyundan gelmekte olup artık bunlara Halaç denilmektedir⁴⁸¹.”

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî tarafından kaleme alınan Câmiu't-Tevârîh adlı eserde Kalaç ismi şu şekilde geçmektedir: “Oğuz Han'ın İsfahan'a seferinin dönüşünde yolda bir kadın doğum yapar. Kadının açlık nedeniyle sütü gelmez ve çocuk bu nedenle aç kalır. Kadının kocası ise çakal sülünü yakalayıp karısına yedirir ve karnını doyurur. Bu nedenden dolayı da ordunun gerisinde kalır. Birkaç gün sonra orduya ulaşır. Oğuz Han, hangi sebepten olursa olsun bir kişinin ordudan geri kalmasını nizama aykırı bularak ona “Kal aç” yani “Aç kal” der ve böylece onun soyundan gelenler “Kalaç” ismiyle anılır⁴⁸².”

Halaçların yakın tarihlerine ilişkin kaynaklar sınırlı olmakla birlikte bu topluluk, önemli tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinde geçmekte ve bu şekilde geçmişlerine yönelik bilgiler elde edilebilmektedir. Bu bağlamda Halaçların menşesine yönelik çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Harizmi, X. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı eserde, Halaçların Eflatitlerden geldiğini ileri sürmüştür. Enver Konukçu'ya göre Eflatitlerin; Kuşanların ardından Mâverâünnehir'den Afganistan'ın içlerine kadar uzanan bir coğrafyaya ve daha sonra Kuzey Hindistan'a yayılması, bu bilginin doğruluğunu

⁴⁸¹ Ebûlgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime, Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. Muharrem Ergin, s. 36.

⁴⁸² Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, **Câmiu't-Tevârîh**, Çev. Abdülkadir Gökpinarlı, s. 42.

destekler niteliktedir⁴⁸³. Halaçlar hakkında araştırma yapan Marquart'a göre ise M.S 569 yılında Zemarchos adlı biri Doğu Roma elçisi olarak Türklerin Sir Yabgusuna gönderilmiştir. Onun aktardığı rivayetlerden birinde Halaç ismi geçmektedir. Marquart Halaçların, Sir Yabgu olarak betimlenen Dizabul adlı Türk hükümdarına sadık boylardan biri olduğunu düşünmektedir⁴⁸⁴. İbn Hordazbih, Türk illerini sıralarken Halluhlarla (Karluk) Halaçların birbirlerinin yakınında bulunduklarına dair bilgi aktarmıştır⁴⁸⁵. İbn Havkal ise Halaçların Türklerden bir boy olduğunu ve eski zamanlarda Hind ve Sicistan arasındaki bölgeye yerleştiklerini belirtmiştir⁴⁸⁶.

Halaçların Moğol istilasından sonra Orta ve Batı İran, Kuzey Azerbaycan ve Anadolu'da yoğunlaştıkları tahmin edilmektedir. Söz konusu yerleşim bölgelerine ilave olarak Kırım'da da Halaç adını taşıyan köyler bulunmaktadır⁴⁸⁷. Pierre Oberling'e göre Halaçlar, İran ve Yakın Doğu'ya 11. yüzyılda Selçuklular dönemiyle yerleşmeye başlamışlar ve bu dönemde onlar, sayılarının çok olmasına ve geniş çapta yayılım göstermiş olmasına rağmen tek bir grup olarak varlıklarını sürdürememişler ve diğer boyların içinde erimişlerdir⁴⁸⁸.

Halaçların Rıza Şah Pehlevi dönemine kadarki siyasi tarihine baktığımızda ise şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Halaçlar, asi Çağatay prensi Yasavur'a karşı İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ı destekleyen Herat Meliki Gıyâseddin Kert'in yanında yer almışlardır. Celayirli Hüseyin b. Üveys devrinde (1356-1374) ise Batı

⁴⁸³ Enver Konukçu, 1997, s. 229.

⁴⁸⁴ Emel Esin, **Butân-ı Halac (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerindeki Akisleri)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1972, C. 17, s. 27.

⁴⁸⁵ İbn Hurdazbih, "Kitabü'l Mesâlik ve'l Memâlik", **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Çev. Yusuf Ziya Yörük, s. 365.

⁴⁸⁶ İbn Havkal, "Kitâbü'l Mesâlik ve'l Memâlik", **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Çev. Yusuf Ziya Yörük, s. 134.

⁴⁸⁷ Enver Konukçu, 1997, s. 229.

⁴⁸⁸ Pierre Oberling, "Kalaj Tribe", <https://www.iranicaonline.org/articles/khalaj-i-tribe-turkistan>. Erişim Tarihi: 1.07.2009.

İran’da bulunan Emîr Ahmed’in Halaç kabilesinin reisi olduğu bilinmektedir. Halaçların; Timurlular zamanında ise Save, Kum ve Kâşân’da yaşadığına ilişkin bilgiler mevcuttur⁴⁸⁹. Halaçların Karakoyunlular döneminde günümüzdeki Fars eyaletinde bulunduklarına yönelik bilgiler vardır. Safeviler dönemine ilişkin kaynaklarda ise Halaç Türklerinin devletin ordusunda görev yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Halaçların, Afşarlar döneminde bugünkü Arak eyaletinde yaşadıkları ve Nadir Şah’ın ordusunda görev aldıklarına dair bilgilere işaret edilmektedir. Fesai, Halaçların Kaçarlar döneminde Kaşkaylarla birlikte bugünkü Fars bölgesinde bulunduğu bilgisini not düşmüştür. Rus Seyyahı Baron Dobod’un verdiği bilgilere göre ise 1880’li yıllarda Halaçlar Kum ve Save’de yaşamaktaydılar⁴⁹⁰.

Halaçlar hakkında Farsça literatürlerin sınırlı olmasından dolayı Rıza Şah döneminde Halaçlara ilişkin bilgiler de oldukça sınırlıdır. Mevcut kaynaklar ışığında elde ettiğimiz bilgileri “Rıza Şah Devrinde Türk Toplulukları ve İran’ın Ulus-Devlet İnşa Etme Politikaları” başlığında ele alacağız.

3.1.5. Afşarlar

Afşar ismini etimolojik ve anlam olarak inceleyen A. Vambéry, bu kelimenin “Afşa” fiilinden türediğini ve “toplayıcı, toplamak” anlamlarına karşılık geldiğini belirtirken yine bu kelimenin “zaptiye neferi, mübaşir” gibi anlamlar da taşıdığını belirtmiştir. Nemeth ise “avş” kelimesinin Kırım ve Kazak Türkçesinde “itaat etmek, müsaade etmek” ibarelerini ihtiva ettiğini, bu bağlamda Afşar isminin de “itaatli” anlamında kullanılabileceğini ifade etmektedir⁴⁹¹. Ebulgazi Bahadır Han bu kelimenin

⁴⁸⁹ Enver Konukçu, 1997, s. 229.

⁴⁹⁰ Belal Hatami Khajeh, **İran’da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyokültürel Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 63-64.

⁴⁹¹ Talip Doğan, 2013, s. 470.

“çabuk işleyici” yani “işini çabuk gören-çevik” anlamına geldiğini belirtirken⁴⁹² Mehmet Kılıç ise bu ismi “çevik”, “ava, hayvanlara meraklı” şeklinde açıklamıştır⁴⁹³.

Yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Afşarlar hakkındaki ilk bilgiler, Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lügat-it-Türk adlı eserinde yer almakta olup bu boy yirmi dört Oğuz boyundan altıncısı olarak geçmektedir⁴⁹⁴.

Moğol akınları nedeniyle Afşarlar, İran da dahil olmak üzere birçok bölgeyi kendilerine yurt edinmeye başlamışlardır⁴⁹⁵. 15. yüzyılın sonlarına doğru Akkoyunlular döneminde de gerçekleşen Afşar göçü, Safeviler devleti kurulduktan sonra da devam etmiştir. Afşarların çeşitli zaman dilimlerinde İran’a gelmeleri dolayısıyla yerleşim bölgeleri dağınıklık göstermektedir⁴⁹⁶.

Afşarların siyasi tarihine baktığımızda ise şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Afşarlar, Safeviler döneminde Şah İsmail’in iktidarını sağlamlaştırmasında önemli rol oynayan aşiretlerden biri olmuştur⁴⁹⁷. Yine onlar, Şah I. Tahmasb döneminde günümüzdeki Kohgiluyeh ve Huzistan eyaletlerinde ikamet etmekteydiler. Bu dönemde çeşitli boylar arasında siyasi çekişmeler yaşanmakta olup bu mücadelelerden galip çıkan, Şah’ın da desteğini alan ve Tekelülere karşı birleşen Ustaclu, Dulkadirli, Rumlu ve Afşarlı gibi boylar olmuştur. Dolayısıyla söz konusu dönemde Tekelü ve Şamlu gibi boylar gözden düşerken Afşarlar güç ve itibar kazanmıştır⁴⁹⁸. Şah Abbas döneminde Safevi idari yapısında kudretli bir güç olduğu bilinen Afşar aşireti, zorlu şartlar altında

⁴⁹² Ebülğazi Bahadır Han, s. 50.

⁴⁹³ Mehmet Kılıç, **Dünyadaki Türkmenler**, Bursa, 1997, s. 17.

⁴⁹⁴ Münevver Tekcan, “İran Afşarları”, **Tehlikeli Diller Dergisi**, Kış 2015, s. 46.

⁴⁹⁵ Talip Doğan, 2013, s. 470.

⁴⁹⁶ Faruk Sümer, “Avşarlar”, **DİA**, 1991, C. 4, s. 162.

⁴⁹⁷ Resul Arabhani, Hasan İsmail, “Münasebat-i Afşarha-yi Hamse ve Hükümet-i Kaçar”, **Pejuheşha-yı İranşenasi**, 1399 (2020), S. 1, s. 171.

⁴⁹⁸ Adnan Menderes Kaya, **Avşar Türkmenleri**, Geçit Yayınları, s. 63.

tahta çıkan Şah Abbas'ın iktidara ulaşmasında da önemli rol oynamıştır⁴⁹⁹. Şah Abbas dönemine kadar mahalli idarelerin başına geçen ve Özbek ve Osmanlılara karşı Safevilerin güç kaynaklarından biri olan Afşarlar, Şah'ın merkezi idareyi kuvvetlendirmesiyle güç kaybına uğramaya başlamışlardır⁵⁰⁰. Daha sonraları Afşar aşiretinin liderleri ileride kendi hanedanını kuracak olan Nadir Şah'ın güçlenmeye başladığı dönemde Safevilerin; Osmanlılar ve Özbeklerle gerçekleştirdiği savaşlarda Nadir Şah'ın ordusunda yer almışlardır⁵⁰¹. Nadir Şah'ın Afşar hanedanlığını kurduğu sırada Afşarlar; Urmiye, Hamse, Kirman, Horasan bölgelerinde yaşamaktaydı. Bunların yanı sıra Hûzistan, Kohgiluyeh, ve Fars'ta Kazerûn bölgesinde de yaşayan Afşarlar vardı⁵⁰². Afşarların İran'ın siyasi tarihinde asıl etki sahibi olduğu dönem Nadir Şah zamanıdır. Birinci bölümde Nadir Şah dönemine ayrıntılı şekilde yer verdiğimizden dolayı burada tekrar üzerinde durmayacağız.

Afşarlar; Kaçarlar döneminde devletin yanında yer alan, orduda görev alıp iç isyanların bastırılmasında etkili olan ve dış güçlerle olan savaşlarda merkezi hükümet lehine yararlılık gösteren bir politika takip etmişlerdir⁵⁰³. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'na kadar haklarında pek bilgi bulunmayan Afşarların, 1917-1918 yılları itibariyle İran topraklarını korumak için İngilizlere karşı verilen mücadelede yer aldıkları görülmektedir⁵⁰⁴.

Afşarlar İran'da Türk hâkimiyetinin kurulmasından itibaren etkin olmuşlarsa da Pehlevi dönemi ve sonraki tarihlerde haklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.

⁴⁹⁹ Ali Kamrani Mukaddem, Pervin Deht Cehankohn, “Nakş-i İl-i Afşar, Der Dovlet-i Safevi Ta Payan-ı Karn-ı Dehom Hicri (Ez Şah İsmail-i Evvel Ta Evayil-i Şah Abbas-ı Evvel)”, **Neşriye-yi Mûtaalat-ı İrani**, 1399 (2020), s. 198.

⁵⁰⁰ Adnan Menderes Kaya, s. 66.

⁵⁰¹ Resul Arabhani, Hasan İsmaili, 1399 (2020), s. 171.

⁵⁰² Münevver Tekcan, Kış 2015, s. 50.

⁵⁰³ Adnan Menderes Kaya, s. 70.

⁵⁰⁴ Münevver Tekcan, Kış 2015, s. 50.

Bunun sebebi Afşarların çeşitli bölgelere dağılmış olmaları olmalıdır. Çalışmamızda Rıza Şah döneminde Afşarların siyasi ya da askeri faaliyetlerine dair bir bilgiye rastlamadık. Yine bu dönemde diğer Türk topluluklarının ayaklanma teşebbüslerinde ise tavır ve yaklaşımlarına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

3.1.6. Kaçarlar

Kaçar döneminin önemli tarihçi ve devlet adamlarından Mirza Taki Han Sepehr, Kaçar adını Hülagü Han'ın önemli komutanlarından olan Sertak Noyan'ın oğlu Kaçar'la ilişkilendirmiştir⁵⁰⁵. Öte yandan Kaçar adını hem etimolojik hem de anlam bakımından inceleyen Seyfettin Altaylı ise Kaçar kelimesinin “büyük yol, ana yol” olduğunu belirterek “r” harfinin de yer imgesi olarak kullanıldığını ifade etmiştir⁵⁰⁶. Kaçar isminin, ‘kaçmak’ fiilinden türediğini düşünen bazı tarihçiler, bu ismi “fırar etmek, kaçmak” gibi anlamlarla ilişkilendirirken Kaçar adını anlam olarak inceleyen diğer bazıları ise söz konusu kelimenin Türkçe “ışıldayan, parıldayan, nurlu, aydınlık” gibi anlamlara geldiğini ve “Kacer/ Gacer/ Qacer” şeklinde telaffuz edildiğini ifade etmiştir⁵⁰⁷.

Kaçarlar İran'ın Esterabad bölgesine, Safeviler tarafından Özbek saldırılarına karşı onların gücünden yararlanabilmek amacıyla getirtilmiştir. Zamanla kuvvet kazanan Kaçarlar Mazenderan, Esterâbâd ve Tahran çevresine yerleşmişlerdir⁵⁰⁸.

Kaçarların kökenine ilişkin bilgiler çeşitlilik arz etmektedir. Bazı kaynaklar Kaçar soyunu Oğuzlara bağlamakta olup XI. yüzyılda başka boylarla beraber İran'a

⁵⁰⁵ Yasin İpek, **İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbîlik ve Bahâîlik**, İstanbul, 2010, s. 5.

⁵⁰⁶ Recep Albayrak, 2013, C. 2, s. 896.

⁵⁰⁷ Recep Albayrak, 2013, C. 2, s. 896.

⁵⁰⁸ Yasin İpek, 2010, s. 6.

geldiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud ve Reşîdüddîn'in eserlerinde Kaçarlara yönelik herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Diğer bazı kaynaklar ise Kaçarların soyunu İlhanlı sarayında Atabeklik görevi yapan Sertak Noyan'ın oğlu Kaçar Noyan'a bağlamaktadır⁵⁰⁹. Öte yandan Kaçarların Türk kökenli olmayıp antik İrani kavimlerin bakiyelerinden biri olduklarını ileri sürenler de olmuştur. İran hanedanından gelen bazıları ise Arap işgalinin ardından kökenlerini İslam öncesi hükümdarlara bağlarken Moğol saldırılarının ardından ise soylarını Cengiz Han'a bağlama çabasında bulunmuşlardır. İran'ın önde gelen müelliflerinden biri olan Said Nefisi, Kaçarların Batı Türklerinden geldiklerini düşünmekte ve bu durumu Özbek-Timur ilişkisiyle açıklamaktadır⁵¹⁰. Zeki Velidi Togan ise Kaçarları, Ağaçeriler adlı Türk aşiretiyle ilişkilendirmiş olup onların Azerbaycan'ın en eski boyu olduğunu belirtmiştir⁵¹¹. Kaçarların kökenine yönelik bir diğer görüş de onların Türkistan Türklerinden geldiği yönündedir⁵¹².

Kaçarlar bulundukları coğrafya olan Mübârekâbâd kalesi⁵¹³ merkeze konumlandırılmak suretiyle Yukarı Baş ve Aşağı Baş şeklinde adlandırılmışlardır. Yukarı Başlar; Develü, Sapanlu, Köhnelü, Hazinedarlu, Kayahlu ve Kerlü gibi obalardan oluşmaktayken Aşağı Başlar; Koyunlu (Kovanlı), İzzeddinlü, Şam Bayatı, Kara Musalu, Daşlu ve Ziyadlu gibi obalardan meydana gelmekteydi⁵¹⁴. Aşağı Baş

⁵⁰⁹ Abdolvahid Soofizadeh, "Kaçar Hanedanı'nın Menşei ve İran'da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Dönemi", **Dede Korkut'un İzinde Otuz Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2017, s. 51-52.

⁵¹⁰ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanlığı (1797-1925)**, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006, s. 40.

⁵¹¹ Nabi Kobotarian, "İran Türkleri", s. 11.

⁵¹² Yılmaz Karadeniz, 2006, s. 41.

⁵¹³ Mübârekâbâd; Safeviler döneminde Türkmen aşiretlerinin (Türkmen Sahra'daki Türkmenler) isyanlarından dolayı Kızılbaş emirlerin kendilerini korumak amacıyla Gürgen nehri yakınında inşa ettiği bir kaledir. Bkz. Gülay Karadağ Çınar, "Esterâbâd'da Safevi Hakimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2020, C. 8, S. 23, s. 117.

⁵¹⁴ Muhammed Cafer Hurumçi, 1313 (1935), s. 3.

kolunun baş obası olan Koyunlu (Kovanlı); bünyesinden Kaçar hanedanını çıkarmıştır⁵¹⁵.

Siyasi olarak Kaçarların tarihine baktığımızda ise şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Kaçarlar, Akkoyunlu hükümdarı Yakub Bey'in ölümünün ardından meydana gelen saltanat mücadelelerinde etkili olarak Uzun Hasan'ın torunu Rüstem Bey'in tahta çıkmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır⁵¹⁶.

Safeviler döneminde sınırları koruma göreviyle meşgul olan Kaçarlar, Safevilerin girmiş olduğu mücadelelerde yer almış ve devlete itaatkâr bir tutum sergilemişlerdir. Bu tavrın nedeni Kaçarların Safevilerle olan akrabalığı ve aşiret başkanları arasında ikilik ve ihtilafın ortaya çıkmasıdır⁵¹⁷.

Şah Abbas zamanında 1586-1597 yılları arasında Kaçar boyları üç gruba ayrılmış olup onların bir kısmı Özbeklere karşı sınırların korunması amacıyla Merv'e; bir bölümü Lezgilere karşı sınırların korunması amacıyla Gence, Erivan ve Karabağ'a; bir bölümü de Türkmenlere karşı sınırların korunması amacıyla Gürgân ve Esterâbâd'a yerleştirilmişlerdir⁵¹⁸.

Kaçarların asıl boy ailesinden biri olarak nitelendirilen Ziyadoğulları'na mensup itibarlı emirlerden Hüseyin Han, Şah Abbas tarafından 1598 yılında Esterâbâd'a vali olarak atamış ve Şah onu, o sıralarda Osmanlı idaresinde bulunan Karabağ'ı geri almakla görevlendirmiştir. Hüseyin Han, Karabağ'ı geri alma konusunda başarı sağlasa

⁵¹⁵ Faruk Sümer, Kaçarlar", **DİA**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, C. 28, s. 51.

⁵¹⁶ Faruk Sümer, 2001, s. 51.

⁵¹⁷ Ali Asger Samim, **Der İran Dovre-yi Saltanat-ı Kaçar**, Tahran, 1387 (2009), s. 21.

⁵¹⁸ Yılmaz Karadeniz, 2006, s. 46.

da bölge halkının şikayetleri nedeniyle görevden alınarak yerine Ziyadoğullarından Muhammed Halil Han getirildi⁵¹⁹.

Kerim Han Zend döneminde ise Karabağ'da bulunan Kaçarlar özellikle Gence'de bulunan Ziyadlu Kaçarları, Kerim Han'a itaatlerini bildirmişlerdi⁵²⁰.

Zend hanedanlığının ardından İran'da Kaçar hanedanlığı kurulmuştur. Ancak çalışmamızın ilk bölümünde Kaçar hanedanlığından ayrıntılı şekilde bahsettiğimizden dolayı burada tekrar bahsetmeyeceğiz.

Rıza Han, son Kaçar şahı olan Ahmed Şah'ı devirerek kendi hanedanlığını kurmuştur. Rıza Şah döneminde sürgüne yollanan Ahmed Şah'ın uğurlanması için birincisi ordu karargahının tam karşısında ikincisi Bageşah kıtasının önünde olmak üzere iki şeref kıtası bulunması kararı alınmıştı. Ancak Ahmed Şah, şeref kıtasının önünden geçerken saygı gösterisinde bulunulmamış, duyuru yapılmadan arabası Bageşah'a gelmiştir. Ahmed Şah kendisine saygı gösterisinde bulunulmadığını belirtse de Rıza Han sessiz kalarak yanıt vermiştir. Rıza Han, Dış İşleri Bakanı Furuği'ye Ahmed Şah'ı İran sınırlarına kadar onu takip etmesini söylemiştir⁵²¹.

Rıza Şah'ın iktidarı ve sonraki dönemlerde⁵²² aşiret olarak Kaçarların akıbetine ilişkin pek fazla bilgiye rastlanılmamaktadır.

⁵¹⁹ Faruk Sümer, 2001, s. 51.

⁵²⁰ Faruk Sümer, 2001, s. 51.

⁵²¹ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 63-64.

⁵²² Günümüz İran'ında kendisinin Kaçarların soyundan olduğunu ileri süren birçok aristokrat aile bulunmaktadır. Bkz. Ali Kafkasyalı, 2010, s. 110. Bazı kaynaklarda Rıza Şah döneminde yaşayan, Kaçar kökenli olup İranlı Schindler şeklinde ün kazanan Abdül Hüseyin Serdari'nin adı geçmektedir. Abdül Hüseyin Serdari'nin Paris'teki İran elçiliğinin sorumlusu olarak görev yaptığı bilinmektedir. Bkz. Michael Artworthy, 2016, s. 288. Günümüzde yaşayan Kaçar bakiyeleri; Gürgen'in Sover-Şaku ve

3.1.7. Şahsevenler

Şahseven adının ne zaman ortaya çıktığına yönelik genel kabul gören görüş, bu adın Şah Abbas döneminde oluştuğudur⁵²³. Bu görüşe göre Şah Abbas; kendisi aleyhinde politika takip eden Kızılbaşların gücünü kırmak ve Osmanlı yeniçerileriyle mücadele edebilmek maksadıyla Kızılbaş taifelerinden bir grup oluşturdu. Bu grup, Şahseven veya Şahı seven adını aldı⁵²⁴. Bazı metinlerde Şahseven adının Şah Abbas döneminden önce de mevcut olduğu bilgisi aktarılmış olup Şahseven isminin ilk hecesi olan Şah sözcüğünün Hz. Ali'ye atfedildiği belirtilerek ona bağlı olanlara Şahseven dendiği ifade edilmiştir⁵²⁵. Diğer bazı metinlerde Şahseven isminin ortaya çıkış zamanının Şah II. İsmail'in iktidarı döneminde (1576-1577) olduğu kabul edilmekte ve bu adın Haydar Mirza ve İsmail Mirza'nın tahta geçmesi konusunda yaşanan görüş ayrılıkları sebebiyle İsmail Mirza'yı takip edenlerin Şahseven adıyla Şah'ı sevenler grubuna katıldığı belirtilmektedir⁵²⁶.

Şahseven aşiretinin yerleşim alanları genel itibariyle Mugan (yani bugünkü Azerbaycan ve İran sınırı), Erdebil ve Tahran-Zencan arasındaki Harakân ve Hamse gibi sahalardan oluşmaktadır⁵²⁷.

Mazenderan eyaletinin Hazar-Cebir bölgelerinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Günümüz İran'ında kendisinin Kaçarların soyundan olduğunu ileri süren birçok aristokrat aile bulunmaktadır. Bkz. Ali Kafkasyalı, 2010, s. 110.

⁵²³ Sir John Malcolm'un "History of Persia (1815)" adlı eserinde ortaya atılan bu görüş, Curzon, Fesai, Browne ve Sykes gibi araştırmacıların da bu görüşü desteklemeleriyle yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Richard Tapper, 2004, s. 73.

⁵²⁴ Muhammed Kerimzade, "Şahsevenhayı Fars (Pişine-yi Tarihi ve Şenaht-i Şahsevenha), Paygah-ı Mecellat-ı Tahassos-i Nur, s. 75. İsmail Aynollahzade, "Merdom Şenasi-i Tarih-i İl-i Şahseven-i Azerbaycan", **Pejuheş-i Tarihname-yi İran Bad Ez İslam**, S.4, s. 112.

⁵²⁵ Ali Çeragi, **Ba Aşina-yi Köçneşini Der İran**, 1395 (2017), s. 48.

⁵²⁶ Hossein Mirjafari, "Shahsevan Tribes in Iran", **Turkish Studies Association Bulletin**, 1979, C. 3, S. 1, s. 1.

⁵²⁷ Richard Lionel Tapper, "Şahseven", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, C. 38, s. 295.

Şahsevenler üzerine araştırma yapan en önemli isimlerden biri olan Richard Tapper, Şahsevenlerin kökeninin nereden geldiği hususunu belirsiz bulmakla birlikte kendisinden önce araştırma yapan isimler ışığında üç farklı görüş öne sürmüştür. Bunlardan birincisi Sir John Malcom tarafından ortaya atılan ve birçok tarihçi tarafından da kabul edilen Şahsevenlerin Şah Abbas zamanında çeşitli kabilelerin birleşiminden oluştuğu iddiasıdır. Tapper bu görüş hakkında herhangi bir kanıt bulunmamasına rağmen bu görüşün birçok tarihçi tarafından kabul edildiğini ifade etmektedir. İkincisi, Şahsevenlerin atalarının İran’a Anadolu’dan geldiğine yönelik görüştür. Üçüncü görüş ise Şahsevenlerin kökeni hakkında bilgi vermemekte, onların birbirinden bağımsız otuz iki tane ayrı teşekkülden oluştuğunu belirtmektedir⁵²⁸. Yine o, Şahsevenlere yönelik yazdığı bir başka makalede ise onların kökeninin büyük ölçüde Türklere dayandığını, kültürel ve karakteristik özelliklerinin İran ve başka yerlerde yaşayan Türklerle benzerlik taşıdığını belirtmekte ve onları XI. yüzyılda Güney Batı Asya’ya göç eden Oğuz Türkleriyle ilişkilendirmektedir⁵²⁹.

Şahsevenlerin Rıza Şah Pehlevi dönemine kadar olan siyasi tarihlerine baktığımızda ise şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi İran tarihinde Şahsevenlerin tarih sahnesinde oynadıkları rol Safeviler döneminde başlamaktadır. Safevi Şahları, Şahsevenlere itimat ettiklerinden dolayı onların bir kısmını sınırlardaki güvenliği sağlamakla görevlendirmiştir⁵³⁰. Genel itibariyle Safeviler döneminde Şahsevenlerin merkezi yönetime sadık oldukları görülmektedir.

Nadir Şah döneminde siyasi ve askeri nedenlerden dolayı Şahsevenlere karşı zorunlu iskân politikası uygulanmıştır. Horasan eyaletinde etkili bir kabile ordusu

⁵²⁸ Richard Tapper, “History and Identity Among the Shahsevan”, **Iranian Studies**, C. 21, S. 3, s. 86.

⁵²⁹ Richard Lionel Tapper, 2010, s. 295. Richard Tapper, “Shahsevan”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/shahsevan>, Erişim Tarihi: 22.09.2020.

⁵³⁰ Ali Çeragi, 1395 (2017), s. 49.

kurmak isteyen Nadir Şah, bu konargöçerlere kalıcı bir ordunun daimî üyelerini temin etmeyi düşünerek zorunlu iskân politikası uygulamayı amaçlamıştır⁵³¹. John R. Perry, Nadir Şah'ın zorunlu iskân politikası uygulamasındaki asıl amacının Zagros ve Azerbaycan'daki kabileleri birbirinden ayırarak bu kabileleri kendine bağlı kılmak olduğunu belirtmiştir. Yine o, Zendler döneminde bunun zıddı bir politika takip edildiğini ifade ederek Kerim Han'ın kabileleri zorunlu göçe tabi tutmadığını ve kabilelerin başına hanlar atamak suretiyle onları bölge halkının sorumluluğuna atadığını belirtmiştir⁵³².

Kaçarlar döneminde aşiretlerin yaşamış oldukları coğrafya, yavaş yavaş günümüzdeki görünümünü kazanmaya başlamış olup bu dönemde her bir aşiret ülkenin silahlı kuvvet temininde önemli bir paya sahip olmuştur. Yine bu dönemde savaş ve savunma gerekçeleriyle oluşan kriz durumlarına karşı aşiretler teyakkuz halindeydi⁵³³. Örneğin Afganlar Herat'a saldırdığında onlara karşı koymak için Şahsevenlerden yardım talep edilmiş ve yine doğu ve kuzeydoğudaki Türkmenlerin saldırısına karşı koymak için onların yardımına başvurulmuştur⁵³⁴.

Şahsevenler, Feth Ali Şah döneminde Ruslara karşı yapılan mücadelelerde de önemli rol oynamışlardır. 19. yüzyılda yaşanan savaşlar, Şahsevenlerin bulunduğu coğrafyada cereyan etmiş olup bu mücadelelerde onlar, Ruslara zorlu anlar yaşatmıştır. Ruslarla olan bu mücadeleler, onların bir kısmının Aras bölgesinin güneyine inmelerine ve yerleşik hayata geçmelerine neden olmuştur. Öte yandan Şahsevenlerin

⁵³¹ Mohammed Keşaverz, Mohammed Mehdi Muradi Halac, Şehram Yusufi Fer, "Berresi-yi Tesirat-i Evamil-i Siyasi Der Tagyirat-i Serzemin-i İl-i Şahseven Der Dovre-yi Kacarîyye", **Pejuheşname-yi Tarihha-yi Mehelle-yi İran**, 2018, S.1, s. 189.

⁵³² John R. Perry, "Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries", **Iranian Studies**, 1975, C. 8, S. 4, s. 209.

⁵³³ Mohammed Keşaverz, Mohammed Mehdi Muradi Halac, Şehram Yusufi Fer, 2018, s. 190-191.

⁵³⁴ Ali Çeragi, 1395 (2017), s. 49.

ayaklanmalarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanan Ruslar, İran'ı kanuna uymayan aşiretlerin faaliyetlerini sınırlandırması veya yerleşik hayata geçirmesi konusunda uyarmaktaydı⁵³⁵. Yaşanan bu savaşıardan sonra Rusların baskısı altında kalan merkezi yönetim hem Ruslarla çıkacak olası savaşı engellemek hem de Şahsevenlerin askeri gücünü çıkacak olası savaşlarla heba etmemek için onları sınırdan uzaklaştırdı⁵³⁶.

Muhammed Ali Şah döneminde onun akrabalarından ve aynı zamanda Şahseven beylerinden biri olan Rahim Han Çalbiyonlu, Muhammed Ali Şah tahta çıktıktan sonra saltanat muhafızlığı görevine atanmış ve onun oğlu Büyük Han, Muhammed Ali Şah'ın destekçileri arasında yer almıştır. Meşrutiyet hareketinde Şahsevenler, Muhammed Ali Şah'ın yanında yer alarak Meşrutiyet aleyhine politika takip etmişlerdir. Bu bağlamda Büyük Han, Azerbaycan köylerinin çoğunun soyulmasında, Erdebil'in işgalinde, Tahran'a yapılan saldırıda merkezi hükümetin yanında yer almıştır. Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyetçilere karşı yenilmesinin ardından ise Rahim Han, Erdebil'e yönelerek buranın hükümetine tayin edilen Settar Han'ı yenmiştir. Ancak Settar Han'ın yardım kuvvetleri talep etmesi neticesinde Rahim Han yenilerek Çarlık Rusya'sına kaçmıştır. Şahsevenler bu olaylar neticesinde azledilen Muhammed Ali Şah'ın yeniden göreve gelmesi için mücadele etmiş ancak başarılı olamamıştır⁵³⁷.

Şahsevenlerin silahsızlandırılması Rıza Şah'ın tahta geçmesinden önce Şahsevenlerin devletle çatışmalarından istifade edilerek gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki 1923 yılında Erdebil nahiyesinde Şahsevenler, devletle çatışmış ve merkezi ordu güç gösterisinde bulunarak onları korkutmuş ve barış yapmaya hazır hale getirmiştir. Rıza Şah kuzeybatı ordusu komutanından ortaya çıkan bu fırsattan istifade ederek onları

⁵³⁵ Mohammed Keşaverz, Mohammed Mehdi Muradi Halac, Şehram Yusufi Fer, 2018, s. 190-191.

⁵³⁶ Mohammed Keşaverz, Mohammed Mehdi Muradi Halac, Şehram Yusufi Fer, 2018, s. 190-191.

⁵³⁷ Ali Çeragi, 1395 (2017), s. 49.

silahsızlandırmasını istemiştir. Silahsızlandırma teşebbüsüne Fuladlu (فولادلو) ve Urlu (ارلو) gibi aşiretler dirense de merkezi hükümet tarafından askeri kuvvet gönderilmesi onların bu direnişini kırmıştır. Yine bu mücadele neticesinde onların reisi ve onun kardeşi Azimet Hanım esir olmuştur. Bu Şahsevenlerin son çaba ve karşı koyuşları olmuştur. Bu çatışmalar neticesinde Şahsevenler silahsızlandırılarak onların yaşadığı çeşitli bölgelerden 14.000 tüfek toplanmıştır⁵³⁸.

3.1.8. İran’da Yaşayan Diğer Türk Toplulukları

Buradaki Türk topluluklarını diğer Türk toplulukları grubunda ele almamızın nedeni sayıca az olmalarından ve tarih sahnesinde oynadıkları rolün kısıtlı olmasından dolayıdır. Bu bağlamda İran’da yaşayan Türk topluluklarından biri Karapapaklardır. Dünyanın çeşitli coğrafyalarına yayılan; Karapapak, Karapapah, Terekeme, Borçalı gibi isimlerle anılan⁵³⁹ ve başlarına taktıkları siyah kuzu derisi serpuştan⁵⁴⁰ ismini alan bu topluluk, asıl vatanları olan Orta Asya’dan göç ederek Kafkasya’nın Daryal ve Derbend boğazlarından geçmek suretiyle Gürcistan’a gelmişler ve daha sonra bu bölgede çeşitli yerlere yayılmışlardır. 1828 yılında yapılan Türkmençay Antlaşması’yla halihazırda oturdukları ikamet bölgelerinden ayrılarak Türkiye ve İran’a göç etmişlerdir. İran’a göç eden Karapapak grubundan 800 aileye Azerbaycan valisi Abbas Mirza zamanında Sulduz bölgesi timar olarak verilmiştir⁵⁴¹. Karapapakların bulunduğu bölge olan Sulduz, İran’da gerçekleşen Meşrutiyet yıllarında hem Osmanlı Devleti hem de Ekrad aşireti tarafından baskı altına alınmıştır. Bu durum da Karapapakların İran’ın Meşrutiyet

⁵³⁸ Nefisi Vaaze (Şehristani), 1388 (2009), s. 238.

⁵³⁹ İsa Yegane, **Negahi be Tarih ve Ferheng-i İl-i Karapapah**, 2013, s. 70.

⁵⁴⁰ Farsçadan Türkçeye geçmiş bir sözcük olup başlık anlamındadır.

⁵⁴¹ İsmail Türkoğlu, “Karapapaklar”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, C. 24, s. 470.

hareketinde herhangi bir rol oynamamalarına sebep olmuştur. Bununla birlikte onlar, Meşrutiyetçilerin aleyhinde de bir politika takip etmemişlerdir⁵⁴².

İran’da yaşayan ve sayıca az bulunan Türk topluluklarından bir diğeri de Kazaklardır. “Başına buyruk hareket eden, yiğit, cesur, bekar” gibi anlamlara gelmekte olan Kazak isminin ve Kazakların, tarih sahnesine ne zaman çıktıkları henüz belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte genellikle Özbek Ebûlhayr Han’a tabi olmayan bir grup halk kitlesinin Çu ve Talas nehirleri arasında hakimiyet kurmalarıyla tarih sahnesine çıktıkları kabul edilmektedir⁵⁴³. İran dışında günümüzde Kazakistan, Afganistan, Rusya ve Çin’de yaşayan Kazakların⁵⁴⁴ İran’da yaşadıkları yerler Gülistan eyaletinde bulunan Gürgen, Bender-i Türkmen ve Gonbed-i Kavus gibi bölgelerdir⁵⁴⁵. 1929-1932 yıllarında Sovyet baskısı dolayısıyla İran’a gelen Kazakların bu bölgeye yerleşme sebepleri, söz konusu bölgelerde çoğunlukta olan Türkmenlerin Sünni olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim onlar buraya gelmeden önce Basra Körfezi’ne kadar inmişler, dil ve mezhep farkının olması dolayısıyla da Mazenderan ve Gülistan eyaletlerine geri dönmüşlerdir. İran’a ilk geldiklerinde 500 aileden ibaret olan Kazakların çoğunluğu “Kişi” cüzün “Aday” boyuna mensuptur. Kazakların İran’a yerleştikleri dönem Rıza Şah’ın saltanatı olduğu yıllara denk gelmekte olup İsmail Jemeney İran Kazaklarına yönelik kaleme aldığı çalışmasında o döneme ilişkin şu bilgileri aktarmaktadır: “Atalarım Rıza Şah’ın diktatör olduğunu ancak bununla birlikte bu diktatörel yapı sayesinde İran’ın ayakta kaldığından bahsetmektedir⁵⁴⁶”.

⁵⁴² Mehdi Mesud Rezavi, **İl-i Karapapak, Tarih, Adab, Rusum, Folklor ve Monografi**, 1370 (1991), s. 66.

⁵⁴³ Keith Hitchins, “Kazaklar”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C. 25, s. 131.

⁵⁴⁴ Rafael Blaga, 2004, s. 327.

⁵⁴⁵ Zhazira Otyzbay, 2018, s. 440.

⁵⁴⁶ Zhazira Otyzbay, 2018, s. 440.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Hamselerdir. Hamse, Arapça “beş” anlamına gelmekte olup eski idari taksimatta beş vilayetin birleşimiyle ortaya çıkmıştır⁵⁴⁷. Bunlardan İl-i Arap ve Besere (Basralı Arap) gibi boylar Arap, İnallu (Eynallu), Boharlu (Baharlı), Nefer gibi boylarsa Türk kökenlidir⁵⁴⁸. Eynallular; Fesâ bölgesinde, Baharlılar ve Neferler Fars Hamsesinde yaşamaktadırlar⁵⁴⁹. Elde edilen bilgilere göre Rıza Şah döneminden önce uygulanan yerleşik hayata geçirme politikası neticesinde Hamse topluluğunun boylarından İnallu (Eynallu), Boharlu (Baharlı) gibi boylar yerleşik hayata geçirilmiştir⁵⁵⁰.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu olan Bayatlar; Hemedan ile Save arasındaki dağlık bölgede Afşar, Halaç ve Şahseven Türkleriyle iç içe yaşayan ve Oğuzların Bozok boyuna mensup olan Bayatların bu bölgeye geliş tarihleri 11. yüzyıla dayanmaktadır⁵⁵¹.

İran’da yaşayan diğer bir Türk topluluğu olan Kengerlilerin yaşadığı mevkii Veramin ve Kum bölgeleridir⁵⁵².

İran’da yaşayan diğer bir Türk topluluğu olan Karayiler, Horasan eyaletinde Torbet-i Heyderî’de yaşamaktadırlar⁵⁵³.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da isimlerini yaşadıkları coğrafyadan alan Karadağlılardır. Arasbaran (Karadağ) bölgesinde yaşayan tüm kabileler Safeviler

⁵⁴⁷ Bilgehan Atsız Gökdağ, Kış 2011, s. 1.

⁵⁴⁸ Ahmet Caferoğlu, Talip Yücel, “İran’da Türkler”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s. 1118.

⁵⁴⁹ Ahmet Caferoğlu, 2015, s. 101.

⁵⁵⁰ Nefisi Vaaze (Şehristani), 1388 (2009), s. 320.

⁵⁵¹ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 91.

⁵⁵² Nabi Kobatarian, “İran Türkleri”, s. 12

⁵⁵³ Ahmet Caferoğlu, 2015, s. 102.

döneminde Şahseven adıyla bilinmekteydi. Kaçarlar döneminde ise bu kabileler kendi içlerinde farklı isimle anılmaya başlamıştı. Ortak tarihsel geçmişlerine rağmen günümüzde Şahsevenler ve Karadağlılar hem resmî çevre hem de idareciler tarafından iki ayrı isim olarak tanımlanmaktadır⁵⁵⁴.

İran'da yaşayan diğer bir Türk topluluğu olan Horasanî ve Boçağçiler, İran'ın Kirman ve Belucistan eyaletlerinde yaşamlarını sürdürmektedir⁵⁵⁵.

İran'da yaşayan bir diğer Türk topluluklarından olan Karagözlülerin adı, bu adı taşıyan beylerinden birinden gelmektedir. Asıl yurtları Hemedan olan Karagözlüler, 19. yüzyılın sonlarında yerleşik hayata geçmişlerdir⁵⁵⁶.

İran'da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Sungur Türkleridir. Onlar, İran'ın batı sınırlarına yakın olan Kirmanşah şehrinin kuzey doğusunda yer alan Sungur şehrinde ve etrafında yer alan Kale-yi Ferhad ve Gurve gibi bazı köylerde yaşamaktadırlar⁵⁵⁷. Minorski, Sungur Türklerinin ikamet ettikleri bölgeye Moğollar zamanında geldiklerini, Sungur Türklerinin reislerinin adının yüksek ihtimalle Sungur olduğunu ve Şiraz Moğollarının hizmetinde görev yapmış olabileceklerini öne sürmüştür. İran-Irak savaşı sürecinde Sungur Türklerinin yaşadıkları yere çok sayıda Kürt ve Fars yerleşmiştir. Günümüzde bu bölgede Türk'ten daha çok Kürt ve Fars nüfusu bulunmaktadır⁵⁵⁸.

⁵⁵⁴ Hojat Niknafs, “İl-i Arasbaran (Karadağ) Der Gostere-i Tarih ba Berresi-yi Adab ve Rusum”, **Konferans-ı Beynelmilel-i Şark Şenasi, Tarih ve Edebiyat-i Farsi**, s. 5.

⁵⁵⁵ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 95.

⁵⁵⁶ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 96.

⁵⁵⁷ Cevat Heyet, “Sungur Türkleri”, **Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1155.

⁵⁵⁸ Cevat Heyet, 2002, s. 1155.

İran’da yaşayan bir diğer Türk topluluğu olan Şahayağı Türkleri, “Şaha Yağı” diye nitelendirilen ve “Şaha düşman” anlamına gelen topluluktur. Şah Abbas zamanında merkezden uzaklaştırılarak Urmiye Gölü’nün güneyindeki Savuçbulak (Mehabad) ile Nağadey arasındaki bölgeye Arap-Kürt sınırına sürülmüştür. Nüfus bakımından sayıları oldukça azdır⁵⁵⁹.

Yukarıdaki Türk topluluklarının yanı sıra İran’da yaşayan sayıca çok daha az olan Temirtaş Türkleri, Meşkin Türkleri, Goudarî Türkleri, Çardovlu Türkleri, Mukaddem Türkleri, Şamlu Türkleri, Derilü Türkleri, Hudabentlu ve İmarlu Türkleri gibi başka Türk toplulukları da bulunmaktadır⁵⁶⁰.

Son olarak değinmekte fayda gördüğümüz ve İran’da yaşadığı düşünülen Türk topluluklarından biri de Özbeklerdir. Özbekler adlarını; Cengiz Han’ın en büyük oğlu Cuci Han’ın neslinden gelen Özbek Han’dan (1312-1340) almıştır⁵⁶¹. İran’da Özbeklerin varlığına ilişkin bilgiler tartışmalı olmakla birlikte bazı araştırmalarda Özbek lehçesiyle konuşulan topluluğun varlığına işaret edilmektedir. Bu topluluğun Kuçan, Şirvan, Deregez, Kelat, Dugai ve Lenger’de yaşadığı belirtilmektedir⁵⁶².

3.2. Türk Toplulukları Bağlamında İran’da Ulus-Devlet İnşa Etme Politikaları

Rıza Şah Pehlevi’nin (1921-1941) iktidarı ele almasıyla birlikte devletin resmî ideolojisi haline gelen Fars milliyetçiliği politikası; siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda İran’ın tamamını Fars kimliği çatısı altında birleştirme düşüncesine

⁵⁵⁹ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 94.

⁵⁶⁰ Ali Kafkasyalı, 2011, s. 96.

⁵⁶¹ Timurlan Omorov, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, **Tubav Bilim Dergisi**, 2012, C. 5, S. 2, s. 8.

⁵⁶² Rafael Blaga, 2004, s. 329.

dayanmaktadır. Bu politikaların sonucu olarak İran'daki Fars olmayan unsurların etnik kimlikleri, dilleri ve tarihleri görmezden gelinmiş, yok sayılmış ve devletin tüm araçları kullanarak bu unsurlara Fars kimliği ve Fars dili kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Rıza Şah dönemindeki bu yaklaşım spesifik olarak Azerbaycan Türklerine yönelik olmasa da onların hem nicelik olarak fazla olmaları hem de bu dönemin resmî politikalarına karşı sahip oldukları millî hassasiyet duygusu gibi hususlar dolayısıyla bu politikalardan en fazla etkilenen grupların başında gelmekteydiler.

Geçmişte aşiretler siyasi bir güce sahip olmaları nedeniyle daha önce de bahsettiğimiz gibi ülkenin idari yapısında etkin bir rol oynamaktaydılar. Bu nedenle devleti idare edenler tarafından rahatsız edici unsurlar olarak görülmüşlerse de bu güç dengesi Rıza Şah'ın iktidarına kadar devam etmiştir⁵⁶³. Rıza Şah dönemiyle birlikte merkeziyetçi eğilimleriyle ön plana çıkan Rıza Şah'ın aşiretler üzerinde uyguladığı iki temel politika, iki farklı aşamada uygulanmaya başlanmıştır. Bunlardan birincisi Rıza Şah'ın Savunma Bakanlığı döneminde gerçekleştirmiş olduğu silahsızlandırma ve pasifize etme politikasıyken diğeri iktidarının son on yılında uygulamaya koymuş olduğu göçebeleri zorunlu olarak yerleşik hayata geçirme politikasıydı⁵⁶⁴. Bu politikayla eş zamanlı olarak aşiretleri konar göçer hayattan vazgeçirmek için kabile ve aşiretlerin siyah çadırlarının toplanması, alaçıkların ve meskenlerinin yakılması gibi uygulamalara başvurulmuştur⁵⁶⁵.

Zorunlu yerleşik hayata geçirme politikası daha önce de uygulanmış olmasına rağmen sistemli ve kapsamlı bir şekilde ilk kez Rıza Şah döneminde uygulanmıştır. Rıza Şah'ın aşiretler üzerine bu politikayı gütmesindeki amaçlarını şu sebeplerle

⁵⁶³ Mirnebi Azizzade, "Reza Şah Pehlevi ve Siyaset-i Hala'a Silah ve İskan-ı Aşair-i Şahseven", **Tarih-i Muasır-ı İran**, s. 151.

⁵⁶⁴ Richard Tapper, "Numuneyi İl-i Şahseven", **Reza Şah ve Şeklgiri-yi İran-ı Novin**, Çev. Morteza Sagıbfar, 1399 (2020), s. 327.

⁵⁶⁵ Nefisi Vaaze (Şehristani), 1388 (2009), s. 324.

açıklamak mümkündür. Birincisi Rıza Şah'ın Bastangerayı düşüncesi doğrultusunda aşiretleri İran'ın geri kalmasında etkili olan bir sebep olarak görmesiyle ikinci aşiretlerin varlığının Rıza Şah'ın milli bütünlük politikasına ters düşmesiydi⁵⁶⁶. Bir diğer neden ise devletin aşiretleri yerleşik hayata geçirerek daha düzenli ve sistemli vergi toplama isteğidir⁵⁶⁷.

Rıza Şah, kendisinin tahta çıkışıyla sonuçlanacak olan beş yıllık süreçte etkili bir ordu kurarak merkezi devlet oluşturma programı için gerekli hazırlıkları tamamladı. Bu program kapsamında Savunma Bakanı olarak küçük bölgesel hanedanlar ve devlete baş kaldıran aşiretlerle mücadele etmeye başladı⁵⁶⁸. Rıza Şah'ın aşiretler üzerine özel olarak uyguladığı “silahsızlandırma ve tahta kapı (zorunlu yerleşik hayata geçirme)” gibi politikalardan ise en çok etkilenen Türk kökenli topluluklar konargöçer yaşam tarzına sahip Kaşkaylar, Türkmenler, Şahsevenler ve Halaçlar olmuştur. Şunu da belirtmemiz gerekir ki yukarıda diğer Türk toplulukları başlığı altında adlandırdığımız grupların Rıza Şah'ın politikalarından nasıl etkilendiğine yönelik -Kazaklar haricinde- bir bilgiye ulaşamadık. Bunun nedeni bu toplulukların sayıca az olmalarından dolayı birbirleriyle iç içe geçmiş halde bulunmaları olmalıdır. Bununla birlikte eldeki mevcut bilgi ve uygulamalar ışığında bu dönemde uygulanan yukarıda zikrettiğimiz politikalardan bu küçük toplulukların da müstesna olmadıklarını ve dolayısıyla konargöçer nitelikteki bu toplulukların da söz konusu politikalardan etkilendiklerini söylemek mümkündür. Yine belirtmek gerekir ki zikredilen bu politikalar yalnızca Türk topluluklarına karşı değil İran'da yaşayan farklı etnik kimliğe sahip unsurlara da uygulanmıştır. Bununla birlikte diğer topluluklar bu çalışmanın kapsamı içerisinde yer almadığından burada yalnızca Türk topluluklarına yönelik uygulanan politikalar ile yetineceğiz. Rıza Şah döneminde uygulanan politikaları kategoriler halinde ele aldık. Ancak bu kategorilerin her başlığı

⁵⁶⁶ Daryuş Rahmaniyan, 1398 (2019), s. 125.

⁵⁶⁷ Nefisi Vaaze (Şehristani), 1388 (2009), s. 315.

⁵⁶⁸ Richard Tapper, 2004, s. 459.

tüm Türk topluluklarını kapsamamakta ya da diğer bir deyişle her bir kategoriden İran'da yaşayan toplulukların hepsi etkilenmemektedir. Örneğin Sosyo-kültürel eksenli politika bağlamında ele aldığımız Farsçanın zorunlu hale gelme politikası tüm Türk topluluklarını etkileyen bir olguyken silahsızlandırma ve Tahta Kapı uygulamaları ise sadece konargöçer Türk topluluklarını etkileyen bir unsur olmuştur. Bu bağlamda bu dönemde uygulanan politikalar, kapsam ve içerik olarak ele alındığında şu başlıklar altında incelemek mümkündür.

3.2.1. Sosyo-kültürel Eksenli Politikalar

- Rıza Şah'ın sosyo-kültürel eksenli uygulamış olduğu politikalardan biri tarih yazımını şekillendirmesidir. Pehlevi hükümeti meşrutiyetini sağlamak için din ve geleneğin karşısına milliyetçi düşünce ve milli tarih yazımını yerleştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda arkaik⁵⁶⁹ milliyetçiliğin teşvikine yönelik antik İran tarihine ilişkin çeşitli telif ve tercüme kitapları Rıza Şah hükümetinin kültürel ve siyasi kurumlarının gündeminde yer aldı. İran tarihinde ilk kez bu dönemde ulusal bir boyut barındıran bir tür resmi tarih yazıcılığı oluşturulmuş ve Pehlevi yönetimi bu tarih yazıcılığının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Pehlevi yönetimi bu arkaik eksenli milliyetçi tarih yazıcılığını eğitim yoluyla topluma yayarak/dayatarak bu şekilde meşruiyetini sağlamaya ve güçlendirmeye çalışmıştır. Toplumun siyasi ve kültürel elitleri de bu tür tarih yazıcılığına inanarak devlet güdümünde ya da devletten bağımsız olarak Rıza Şah yönetiminin resmi tarih yazımıyla ilgilenmişler ve Fars etnik temelli ve arkaik bir tarih yazımı ortaya koymuşlardır⁵⁷⁰. Buna örnek olarak Fars milliyetçilerinden biri olan Taki Arani'nin kaleme aldığı Azerbaycan Ya Yek

⁵⁶⁹ Farsça'da bastangerayi şeklinde geçmekte ve İran'ın antik geçmişine vurgu yapmak için kullanılmaktadır.

⁵⁷⁰ Ali Muhammed Tarafdari, "Oham Tarih-i Mukaddes", s. 223-224.

Mesele-ye Heyâti ve Memâti-ye İran (Azerbaycan yahut İran'ın Ölüm Kalım Meselesi) başlıklı yazısında “doğu vahşileri” ve “kan içen” Moğollar tarafından Azerbaycan halkının Türkleştirildiği, bunun yanı sıra Türkçenin ortadan kaldırılıp Farsçanın yaygınlaştırılması gerektiğini ifade etmiştir⁵⁷¹.

- Rıza Şah döneminde uygulanan ve tüm Türk topluluklarını etkileyen sosyo-kültürel eksenli politikaların başında dil konusu gelmekteydi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Rıza Şah döneminde Farsça zorunlu hale getirilmiş, günlük konuşma, basın-yayın ve eğitimde Farsça dışındaki diller yasaklanmıştır⁵⁷². Öncelikle eğitimde zorunlu hale gelen Farsça öğreniminin gerçekleşebilmesi için merkezi hükümet tarafından Farsçayı etkin şekilde kullanan hocalar ana dili Farsça dışında olan bölgelere gönderilmişlerdir. Aynı zamanda Mohseni gibi Fars milliyetçisi olan ve Türkçe konuşan öğrencilere ceza uygulaması getiren biri Kültür Bakanı yapılmıştır. Mohseni, ceza uygulamasına yönelik şunları dile getirmiştir: “Kim Türkçe konuşuyorsa eşeğin semerini onun üzerine koyun ve onu ahıra kapatın”. Bu ifadeler dönemin resmi zihniyetini yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Daha sonra okullara, Farsça konuşmayanların maddi olarak cezalandırılması için Türkçe konuşma cezası sandığı da konmuştur⁵⁷³. Bu uygulamalar doğal olarak birtakım sonuçları da beraberinde getirmiştir. Farsçanın eğitimde zorunlu hale gelmesi, Fars olmayan etnik gruplarda ve özellikle de çocuklar arasında zorlanmalara neden olmuştur. Küçük çocuklar evlerde Farsça olmayan dilleri duyarken ve konuşurken, eğitimlerini Farsça almışlardır. Eğitim kurumlarında ana dillerinden farklı bir dille karşılaşan

⁵⁷¹ Yalçın Sarıkaya, 2008, s. 101.

⁵⁷² Meşkure Yılmaz, “İran Türkleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 2008, S. 173, s. 72.

⁵⁷³ Perviz Zare Şahmersi, **Tarih-i Ziban-ı Türki Der Azerbaycan**, Tebriz, 1385 (2006), s. 82.

çocuklar adaptasyon sürecinde zorluk yaşamışlardır⁵⁷⁴. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri, Farslardan sonra ikinci çoğunluğu⁵⁷⁵ oluşturan topluluk olması ve eğitilmiş kesimi konargöçer aşiretlerle kıyaslandığında daha fazla olması dolayısıyla dil politikasından daha çok etkilenmişlerdir. Bununla birlikte Türkmenler⁵⁷⁶, Halaçlar⁵⁷⁷, Kaşkaylar ve Şahsevenler de bu politikalardan olumsuz etkilenmişlerdir.

- Farsçanın yerleşmesine yönelik bir başka uygulama da Rıza Şah iktidarından sonra Türkçe gazete, kitap, mecmua ve hatta mektup yazmanın yasaklanmasıdır⁵⁷⁸. Bunların yanı sıra eski Türkçe kitaplar, taş basması eserler ve el yazmaları da ortadan kaldırılmıştır⁵⁷⁹.
- Kültürel politika bağlamında yer alan bir diğer uygulama da yer ve mekân isimlerinin Farsçaya dönüştürülmesidir. Daha önceki bölümde işaret ettiğimiz Fars ideologlarından biri olan Furuği, Ferhengistan'a bağlı bir komisyon oluşturulmasında etkili olmuş ve bu komisyonda görevli yetkililer Farsça dışında isim taşıyan yer ve mekân adlarını Farsçaya dönüştürmüşlerdir⁵⁸⁰. Örneğin Tebriz civarındaki Acıçay, Telh rud'a; Azerbaycan'daki Karadağ silsilesi, Siyah

⁵⁷⁴ Emil Aslan Souleimanov, Josef Kraus, 2017, s. 14. Evine misafir olduğumuz İranlı Türkmen bir aile, çocuklarının evlerde Türkçe duyarken okulda Farsça öğretilmeye zorlandığını ve çocukların başlangıçta anlatılanlardan hiç bir şey anlamadıklarını ve adapte olmada zorlandığını belirtti.

⁵⁷⁵ Bu durum genel kanaat olarak kabul edilmekle birlikte günümüze kadar İran'da etnik temeli esas alan bir nüfus sayımı yapılmadığını burada yeniden belirtelim.

⁵⁷⁶ 300.000 vatandaşın bulunduğu Türkmen Sahra'da ise yaklaşık 200 kişinin Farsça bilmesi yetkilileri endişeye düşürmekteydi. Devlet bu şartlar altında hiçbir dersin Türkçe okutulmamasına ve ders hocalarının İranperestlerden seçilmesine önem vermektedir. Bkz. Firoozeh Kashani-Sebat, 2018, s. 279. Fars kökenli yedek subaylar, Türkmenlerin bulundukları yerlere yollanarak Farsça dil kursları açmak ve Fars kültürünü yaymak üzere görevlendirilmiştir. Bkz. Kolektif, **Birleşik Türkmenistan Tarihi**, Ankara, s. 7. Türkmen çocukların teneffüslerde bile Türkçe konuşmasına izin verilmemiş konuştukları taktirde çocuklara para cezası uygulanmıştır. Bkz. Gülara Yenisey, 2008, s. 114.

⁵⁷⁷ Bkz. Belal Hatami Khajeh, 2013, s. 67.

⁵⁷⁸ Yavuz Akpınar, "Güney Azerbaycan'da Milli Mesele", **Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)**, Haziran, Temmuz, Ağustos 1980, S. 7, s. 170.

⁵⁷⁹ San'an Azer, 1947, s. 18.

⁵⁸⁰ Perviz Zare Şahmersi, 1385 (2006), s. 83-84.

Kuh'a; Azerbaycan eyaleti, Ostan-ı Sevvom'a; Tebriz'deki Şah gölü, İstehr Şah'a⁵⁸¹ Urmiye; Rızaiye'ye, Sultanabad; Arak'a, Bampur; İranşehr'e, Aliabad; Şahi'ye, Salmas; Şahpur'a⁵⁸², Türkmen çölü ve Astarabad'ın kapısı olarak nitelendirilen "Akkale"nin ismi ise "Pahlavi durr"a dönüştürülmüştür⁵⁸³. Bunların yanı sıra tabelalarda, mağaza önlerinde, hatta kartvizitlerde bile Farsça dışındaki dillerin kullanımı yasaklanmıştır⁵⁸⁴. Yine bu dönemde Türkçe isim koymak ve soyadı almak da yasaklanan uygulamalar arasındaydı⁵⁸⁵.

- Bütün bunların yanı sıra karikatür, dergi, gazete ve kitaplarda da Farsçanın yüceltilmesi, Farsça dışındaki dillerin olumsuzlanması temasına rastlanmaktadır.

Bunlardan biri 1924 yılında çizilen ve milliyetçiliğe yönelik imgeler ve yabancı kelimelerin İran'a yönelik saldırılarına karşı eleştiriler barındıran bir karikatürde, İran gözleri kapalı bir kadın -ya da alternatif olarak kanatlı bir melek- olarak resimlendirilmekteyken erkekler de kederli anavatanın etrafını sarmış şekilde tasvir edilmektedir. Karikatürün altındaki yazı; Allah'a yakarıyla başlamakta, kendisine ve milletine acımasını dile getirmekte; Sa'di, Hafız ve Firdevsi'nin dilini tek başına bıraktığı için de hayıflanmaktadır. Yabancı kelimeleri şeref dolu bedenine batmakla ve Farsçanın kökünü kurutmakla suçlamaktadır⁵⁸⁶.

- Bir başka örnek olarak Fars ideologlarından biri olan ve etnik kimlikleri yok sayma politikasının altyapısını oluşturanlardan olan Ahmed Kesrevi'yi vermek mümkündür. O, Türkçenin İran'da geçici olduğunu ifade edip daha önce Azerbaycan halkının Türkçeden farklı bir dil olan Azerice konuştuğunu

⁵⁸¹ Selçuk Duman, **Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2017, s. 49-50.

⁵⁸² Ervand Abrahamian, 2017, s. 115.

⁵⁸³ Firoozeh Kashani-Sebat, 2018, s. 281.

⁵⁸⁴ Ervand Abrahamian, 2017, s. 115.

⁵⁸⁵ San'an Azer, 1947, s. 17.

⁵⁸⁶ Firoozeh Kashani-Sebat, 2018, s. 284.

belirtmiş ve Azericenin Safeviler döneminde de konuşulduğunu, Türkçenin Safevilerden sonra yayıldığını belirtmiştir. Ayrıca Türkçeyi; okumaya yazma bilmeyenlerin dili, geçici ve dayatılmış bir misafir olarak görmüş, Türkçenin kan dökücü ve yağmacıların dili olduğunu ifade etmiştir⁵⁸⁷.

- Ayrıca Türklere yönelik aşağılayıcı ifadeler kullanılan yetkililer de vardır. Azerbaycan valisi olan Abdullah Mustovfi; Tebriz’de yapılan nüfus sayımına yönelik “eşek sayımı” ifadelerini kullanmıştır⁵⁸⁸. Bütün bunların yanı sıra Pehlevi döneminde, özellikle Azerbaycan Türklerine yönelik “aptal Türk, eşek Türk” gibi aşağılayıcı söylemler revaç bulmaya başlamıştır⁵⁸⁹.
- Rıza Şah’ın merkezileşmeyi ve modernleşmeyi teşvik amacıyla uyguladığı sosyo-kültürel temelli politikalarından biri de tek tip kılık-kıyafet (müttehidül şekli hicab) politikası olmuştur⁵⁹⁰. Bu politika uyarınca 1935 yılında erkekler, bağlı bulundukları aşiretlere özgü kıyafet giymeleri yasaklanarak batılı kıyafetler giymeye zorlanmışlardır. Yine ayrıca ceket, pantolon ve Pehlevi külahı denilen bir şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir. Kadınlar için ise Keşfi Hicab kanunu getirildi. Bu politikayı konumuz gereği Türk toplulukları nazarında ele aldığımızda karşımıza şu bilgiler çıkmaktadır: Şahseven aşiretine mensup erkekler bu uygulamaları yerine getirmek mecburiyetinde kalırken 1935 yılında yasaklanan peçeyi zaten hiç kullanmamış olan Şahseven aşiretine mensup kadınlar ise bu yasaktan pek etkilenmemişlerdir⁵⁹¹. Bu politika Türkmenler tarafından ise tepkiyle karşılanmış, onlar bu konuda hassas davranarak

⁵⁸⁷ Perviz Zare Şahmersi, 1385 (2006), s. 86-90.

⁵⁸⁸ “Azerbaycan Der Dovre-yi Diktatör-ü Rıza Han”, **Dede Qorkud, Edebi Mecelle**, S. 2, s. 12.

⁵⁸⁹ Emil Souleimanov, “The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan”, **The Quarterly Journal**, s. 78.

⁵⁹⁰ Nefisi Vaaze, “Ehdaf ve Revendi Siyaset-i Ferhengi Dovlet-i Pehlevi-yi Evvel Beray Eyalet ve Aşair”, **Archive of SID**, Bahar 1388 (2010), s.141-148.

⁵⁹¹ Richard Tapper, 2004, s. 466.

geleneksel kıyafetler giymeye devam etmişlerdir⁵⁹². Bu durum Kaşkaylar nazarında da olumsuz karşılanmıştır. Nitekim Şiraz'daki İngiliz konsolosundan elde edilen bilgilere göre Kaşkayların merkezi hükümetten isteklerinin arasında kendilerinin kılık-kıyafet kanunu düzenlemelerinin dışında tutulması yer almaktadır⁵⁹³.

Ancak bununla birlikte Kaşkay İlhanlarından Nasır Han'ın, Rıza Şah'ın batı tarzı kılık kıyafet giyilmesine yönelik vermiş olduğu talimata uyarak Avrupai tarzda kıyafet giydiğine dair bazı örnekler sunulabilirse de Kaşkayların tamamını yansıtmamaktadır⁵⁹⁴. Amaç bakımından bakıldığında bu kanun yetkililerce “milli yapının güçlendirilmesi, memleketin tamamı için tek tip kıyafet oluşturmak istenmesi, milli birliğin hızlı ve köklü bir şekilde yayılması, muhalif unsurlarda milliyet hissinin ve vatan fikrinin oluşturulması” şeklinde açıklanmıştır⁵⁹⁵.

- Yine sosyo-kültürel eksenli bir diğer politika da Türkmenlere has bir uygulama olan geleneksel küçük kaselerde yeşil çay içmelerinin yasaklanmasına yönelik uygulamanın getirilmesidir⁵⁹⁶. Günümüzde sadece siyah çay içmiş, geleneksel yeşil çayın tadına hiç bakmamış İran Türkmenleri bulunmaktadır. Buna rağmen

⁵⁹² Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 82.

⁵⁹³ Kaşkaylar merkezi hükümetten Savelet-üt Devle'nin tutuklu halinin sona erdirilmesi ya da onun büyük oğlunun ilhan yapılması, silahsızlandırılma faaliyetlerinin durdurulması, zorunlu askerlik uygulamasının kaldırılması ve kılık-kıyafet uygulamasının Kaşkayları kapsamaması gibi isteklerde bulunmuşlardır. Bkz. Daryuş Rahmaniyan, 1398 (2019), s. 133.

⁵⁹⁴ Nasır Han, Rıza Şah'ın merkezileşme politikasına karşı çıkmasına rağmen kılık-kıyafet konusundaki yeniliklerine karşı çıkmamıştır. İsfahan'daki İngiliz konsolosu, Nasır Han'ın iyi ve Avrupai tarzda giyinişine dikkat çekmiştir. Bkz. Ali M. Ansari, 2003, s. 87. Benzer şekilde Jean Shor ve Franc Shor'un kaleme almış olduğu gezi yazısında, Kaşkay lideri Nasır Han'ın; “boğazı açıkta bırakan Avrupai tarz bir gömlek” giydiğini belirtmiştir. Bkz. Jean Shor, Franc Shor, “Göçer Konar Kaşkay Türklerinin Çadırlarında”, **İran ve İç Asya Türk Dünyası'nda Geziler**, Çev. Emrullah Güney, İstanbul, Ajans 2023 Yayınları, 2013, s. 127.

⁵⁹⁵ Nefisi Vaaze, Bahar 1388 (2010), s.141-148.

⁵⁹⁶ Gülara Yenisey, 2008, s. 114.

İran Türkmenlerine sadece birkaç kilometre uzaklıktaki Türkmenistan’da hala bu gelenek devam etmektedir⁵⁹⁷.

3.2.2. Siyasi Eksenli Politikalar

- Rıza Şah döneminde uygulanan siyasi eksenli politikalardan etkilenenlerden biri Kaçar hanedanlığı ve hanedan üyeleri idi. Tahttan indirilen Ahmed Şah, bir süre sürgün hayatı yaşadıktan sonra genç yaşta vefat etti ve onun erkek kardeşi ve naibi vasfında olan Muhammed Hasan Mirza, Gülistan Sarayı’ndan çıkarıldı. Bunun yanı sıra yine bu dönemde Feth Ali Şah döneminden intikal eden Kaçarlara ait simgelerin, Gülistan Sarayı’ndan çıkarılmasını istedi⁵⁹⁸. Rıza Şah’ın iktidarı ve sonraki dönemlerde⁵⁹⁹ aşiret olarak Kaçar hanedanının akıbetine ilişkin pek fazla bilgiye rastlanılmamaktadır.
- Rıza Şah’ın uyguladığı siyasi eksenli diğer bir politika ise aşiretler tarafından sıklıkla kullanılan “Han” ve “Bey” gibi ünvanları 1931 yılında kaldırmak olmuştur. Bununla birlikte bu ünvanlar resmi olarak kaldırılrsa da halk arasında kullanımları devam etmiştir⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ Ahmet Annaberdiyev, 2006, s. 82.

⁵⁹⁸ Abbas Amanat, **Iran A Modern History**, London, 1992, s. 568-570.

⁵⁹⁹ Günümüz İran’ında kendisinin Kaçarların soyundan olduğunu ileri süren birçok aristokrat aile bulunmaktadır. Bkz. Ali Kafkasyalı, 2010, s. 110. Bazı kaynaklarda Rıza Şah döneminde yaşayan, Kaçar kökenli olup İranlı Schindler şeklinde ün kazanan Abdül Hüseyin Serdari’nin adı geçmektedir. Abdül Hüseyin Serdari’nin Paris’teki İran elçiliğinin sorumlusu olarak görev yaptığı bilinmektedir. Bkz. Michael Artworthy, 2016, s. 288. Günümüzde yaşayan Kaçar bakiyeleri; Gürgen’in Sover-Şaku ve Mazenderan eyaletinin Hazar-Cebir bölgelerinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Günümüz İran’ında kendisinin Kaçarların soyundan olduğunu ileri süren birçok aristokrat aile bulunmaktadır. Bkz. Ali Kafkasyalı, 2010, s. 110.

⁶⁰⁰ Richard Tapper, 2004, s. 463.

3.2.3. Askeri Eksenli Politikalar

- Rıza Şah döneminde uygulanan askeri eksenli önemli bir uygulama da zorunlu askerlik uygulamasıdır. Bu politika kapsamında aşiret üyeleri orduya dahil edilmiştir. Bu bağlamda en önemli aşiretlerden biri olan Kaşkaylarda yetenekli erkek sayısını azaltmak için aşiretin erkek üyeleri çeşitli garnizonlara dağıtılarak küçük gruplar halinde olmaları sağlanmıştır⁶⁰¹. Benzer şekilde bu politika kapsamında Şahseven aşiretinin erkek üyeleri, kendi kültürlerine yabancı yerlere gönderilmiş ve böylece kendi aşiretiyle dayanışma içerisinde olmaları engellenmiştir⁶⁰².

3.2.4. Ekonomik Eksenli Politikalar

Ekonomik eksenli politikalardan hemen hemen tüm Türk topluluklarının etkilendiği söylenebilir. Dolayısıyla bu başlık altında Rıza Şah tarafından uygulanan ekonomik eksenli politikaları her Türk topluluğu için ayrı ayrı ele alacağız. Bu bağlamda ekonomik eksenli politikaların Azerbaycan Türklerine olan etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Rıza Şah'ın uygulamış olduğu ekonomik eksenli politikalardan en çok etkilenen Türk topluluklarından biri Azerbaycan Türkleri olmuştur. Rıza Şah'ın hükümdarlığının başlangıcında Azerbaycan bölgesinin ekonomik vaziyeti iyi durumda olup bölgenin ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde tarım için yeterli yağışı almasından dolayı ülkenin tahıl üretiminin çoğu burada yapılmaktaydı⁶⁰³. Buna karşın Rıza Şah'ın saltanatının ilerleyen dönemlerinde aşağıda da açıklanacağı üzere Azerbaycan'ın ekonomisi baskı altına alınmıştır. Bu

⁶⁰¹ Pierre Oberling, 1974, s. 151.

⁶⁰² Richard Tapper, 2004, s. 465.

⁶⁰³ Perviz Zare Şahmersi, 1385 (2006), s. 77.

bağlamda hububat merkezi olan Azerbaycan, tahıl sıkıntısı çekecek duruma gelirken Rıza Şah'ın önem verdiği Tahran ve Mazenderan gibi bölgelerde hızlı gelişmeler yaşanmıştır⁶⁰⁴. Azerbaycan'da bulunan yer altı kaynaklarının, İran'ın diğer eyaletlerinde yeni şehirlerin oluşturulması, kara ve demir yollarının yapımı gibi çalışmalara harcanması ve yine Rıza Şah ticari işleri Tahran'a çekerek Tebriz'in öteden beri sahip olduğu ticari konumuna zarar vermesi bu baskı politikalarının temelini oluşturmaktaydı⁶⁰⁵. Bunların yanı sıra İsfahan ve Rıza Şah'ın doğum yeri olan Mazenderan tekstil endüstrisinin merkezi olmuş, Tahran ise ağır sanayide büyük ilerlemeler kaydetmiştir⁶⁰⁶. Rıza Şah özellikle Tahran'ın gelişimine büyük önem vererek bu şehre İran Azerbaycan'ından göç devşirmeyi ve böylece Azerbaycan Türklerini Fars nüfusunun içerisinde eritmeyi planlamıştır⁶⁰⁷.

- Azerbaycan Türklerinin ekonomik konumlarını etkileyen bir diğer uygulama da önceden tek bir coğrafi ve idari birimden oluşan Azerbaycan eyaletinin, bu dönemde Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan şeklinde ikiye bölünmüş olmasıydı. Daha sonra söz konusu eyaletlerin sınırlarının Türkiye ve Sovyet Azerbaycan'ına kapatılması, bölgede ekonomik durgunluğun yaşanmasına ve esnafın büyük çoğunluğunun da Tahran'a göç etmesine sebebiyet vermiştir⁶⁰⁸.

⁶⁰⁴ Perviz Zare Şahmersi, 1385 (2006), s. 81-82.

⁶⁰⁵ Cemil Hasanlı, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, Çev. Ekber N. Necet, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2005, s. 35.

⁶⁰⁶ Perviz Zare Şahmersi, 1385 (2006), s. 81-82.

⁶⁰⁷ Araz Güneyle, "Birinci Pehlevi (1929-1941) Döneminde Güney Azerbaycan", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, s. 74.

⁶⁰⁸ Cemil Doğan İpek, "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, Yaz 2012, XII/1, s. 271.

- Yine bu dönemde Türk kökenli olan ve Türkçenin farklı lehçelerini konuşan insanları, üst düzey vazifelere atamama, halihazırda var olanları ise bir bahane ile devlet dairelerinden ihraç etme gibi politikalar da takip edilmiştir⁶⁰⁹.
- Bir diğer politika da yabancı ülkelerde yaşamış olan özellikle Tebrizli Türklerin, ülkelerine geri döndükleri zaman İran'ın ücra köşelerine sürülerek Tebriz'e dönmelerinin engellenmesiydi. 1938-39 yıllarında Kafkasya ve Türkistan'da yaşamış olup ülkelere geri dönmek isteyen ancak Kevir çölüne sürülen Tebrizli Türkler bu duruma örnek olarak gösterilebilir⁶¹⁰.

Ekonomik eksenli politikaların Kaşkaylara olan etkisini ise şöyle açıklamak mümkündür:

- Rıza Şah, Kaşkayları Fars bölgesinden uzaklaştırmak amacıyla onların mülklerini müsadere etmiş ve Horasan'daki mülklerle mübadele etmiştir⁶¹¹.
- Zorunlu olarak göçe tabi tutulan Kaşkaylar, göç sırasında çok sayıda ekonomik kayba uğramışlardır. Koyun ve keçi sürüleri azalmış ve böylelikle de hayvancılık faaliyetlerinde de durgunluk yaşanmıştır⁶¹². Bütün bunların yanı sıra diğer aşiretler gibi onlara da vergi ödeme zorunluluğu da getirilmiştir⁶¹³.

Ekonomik eksenli politikaların Halaçlara olan etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Halaçlar da Kaşkaylar gibi zorla topraklarının ellerinden alınması uygulamasına tabi tutulan topluluklardandı. Bu durum onlar için de ekonomik zorlukları beraberinde getirmiştir. Belal Hatami Khajeh'in aktardığına göre Rıza Şah

⁶⁰⁹ San'an Azer, 1947, s. 18.

⁶¹⁰ San'an Azer, 1947, s. 18.

⁶¹¹ Mansur Nasiri Tayyibi, 1393 (2015), s. 104.

⁶¹² Pierre Oberling, 1974, s. 154.

⁶¹³ Pierre Oberling, 1974, s. 151.

Halaçların topraklarını ellerinden alıp Farslara vermiş ve buna itiraz edenler de sürgün edilmiştir⁶¹⁴.

Ekonomik eksenli politikaların Türkmenlere olan etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Türkmenlerden vergilerin düzenli şekilde alınabilmesi büyük şehirlerde maliye idareleri açılmış ve bu doğrultuda tüm menkul ve gayri menkul mallardan %5 oranında vergi alınmaya başlanmıştır. Her toprak sahibi, elde ettiği mahsulün %5'ini aynî vergi olarak ödemek zorundaydı. Hayvanlardan ise her inek başına bir kran, her at başına 8 kran, her oğlak başına 1 kran, her deve başına 12 kran vergi alındı⁶¹⁵.

3.2.5. Tahta Kapı Politikaları

Rıza Şah devleti merkezileştirme çalışmaları kapsamında, konargöçer aşiretlere karşı zorunlu yerleşik hayata geçirme projesi olarak da bilinen “Tahta Kapı” uygulamasını yürürlüğe koyma düşüncesindeydi. Bunun bir nedeni konargöçerlerin varlıklarını ve yaşam biçimlerini kendisi ve ülkesi için utanç kaynağı olarak görmesiye⁶¹⁶ diğer ve en önemli nedeni merkezileşme politikası dahilinde hareket eden Rıza Şah'ın, aşiretlerin gücünü kırmak istemesiydi. Tahta Kapı politikaları genellikle konargöçer aşiretleri etkileyen bir durum olduğundan dolayı bu politikaların etkisini konargöçer niteliğe sahip Türk toplulukları ekseninde inceleyeceğiz.

Bu bağlamda Tahta Kapı politikalarının Şahsevenler üzerindeki etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

⁶¹⁴ Belal Hatami Khajeh, 2013, s. 65-67.

⁶¹⁵ B. B. Rabe'e Lugaşuva, 1359 (1981), s. 147.

⁶¹⁶ Fatıma Necefi Keşküli, Yaz 1389 (2010), s. 48.

- Konargöçer bir hayat tarzı benimseyen Şahsevenler, her sene yaylak ve kışlaklara giderek ulaştıkları menzillerde siyah çadırlarını ve alaçıkları kurarlar ve bu geleneği devam ettirirlerdi. Bunlar arasından bazı konargöçer gruplar ise doğal şartların da etkileriyle köylere ve küçük kasabalara yerleşirlerdi. 1884 yılında İran-Rus sınırı kapandıktan sonra Şahsevenler, kışlak bölgesi olarak Aras Nehrinin güneyindeki Deşti Mugan’a; yaylak bölgeleri için de Sebelan Dağlarının eteklerine gitmeyi tercih etmişlerdi. Kaçar devletinin sonlarına doğru Deşti Mugan, Meşkinşehir, Arasbaran ve Erdebil’de yaşayan Şahsevenlere mensup bazı kabileler arasında anlaşmazlıklar görülmeye başlamıştı. İktidara gelmeden önce bu çatışmalara şahit olan ve merkezi bir yönetim kurmak isteyen Rıza Şah, aşiretlerin gücünü kırmadığı taktirde merkezi bir devlet kuramayacağını fark etmişti. Ayrıca Rıza Şah; aşiret reislerinin tehlikelere karşı kendi aşiretlerini koruduğunu, İlin iç karışıklıklarının ve diğer hayati meselelerin de yine bu liderler tarafından çözüldüğünü, bu nedenle aşiret üyelerinin merkezi hükümete değil de aşiret reislerine itaat ettiklerini görmüştü. Hal böyleyken Rıza Şah, devleti merkezileştirme politikaları kapsamında aşiretleri yerleşik hayata geçirme siyasetini gündeme aldı⁶¹⁷. Bu politikanın en etkili uygulandığı aşiretlerin başında Şahsevenler gelmekteydi⁶¹⁸.
- Tahta Kapı politikası kaçınılmaz olarak ekonomik sorunları da beraberinde getirdi. Bu politika sonucunda hayvan üretiminde ciddi azalmalar meydana geldi. Bu durum fark edildiğinde yerleşik düzene geçmiş olan bazı göçebe aşiretlere özel bir izin sağlanarak mevsimlik otlaklarda göçlerine devam edebilme hakkı verilerek sürülerini çobanlara verme imkânı tanındı. Bu yaşam tarzı; yarı göçebe, köy merkezli hayvancılıkla benzer özellikler göstermekteydi.

⁶¹⁷ Şehram Yusufi Fer, Muhammed Keşaverz, Muhammedmehdi Muradi Halac, “Feraend-i İskan Şahsevenha-yi Deşti Mugan Der Dovre-yi Reza Şah (1931-1941/1310-1320)”, **Tarih-i İran**, C. 12, S. 2, s. 2-3.

⁶¹⁸ Daryuş Rahmaniyan, 1383 (2019), s. 128.

1933-1934 yıllarında uygulanmaya başlayan bu yeni politikadan güdülen amaç; konargöçerleri sadece otlak olarak kullanılan topraklarda yerleşik hayata geçirmekti⁶¹⁹.

- Rıza Şah döneminde Şahsevenleri -Karadağlılar dışında- diğer aşiret gruplarından ve köylülerden ayırmaya yarayan keçe kaplı alaçıkların yasaklanması, Şahseven aşiretinin kimliğine büyük bir darbe indirdi⁶²⁰. Onlar başlangıçta bu yasağa uymak istemediler ancak jandarma yasağa uymayanların çadırına el koyarak direkleri ve keçelerini yakmıştır. Kurallar sıkı ve şiddetli bir şekilde uygulanmış ancak istisnai olarak bazı aileler ise jandarmayı atlatarak alaçıklarıyla göç etme uygulamasını sürdürmüştür⁶²¹.

Tahta Kapı politikalarının Kaşkaylara olan etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- 1930 yılı itibariyle Kaşkaylara yönelik yerleşik hayata geçirilme projesi başlatıldı⁶²². Rıza Şah, düzenli ordu ve askeri teçhizat üstünlüğünü de kullanarak Kaşkayların göç yollarını kapatmış ve onları zorunlu yerleşik hayata geçirme politikasına tabi tutmuştu⁶²³. Bu politikayı uygulamak için gönderilen yetkililer ise halka acımasız şekilde davranmışlardı⁶²⁴. Bütün bunların yanı sıra toprakları ellerinden alınarak Bahtiyarilere verilen Kaşkaylar, verimsiz çorak arazilere yerleştirildiler. Konargöçer yaşam tarzına alışkın olan Kaşkaylar, bu dönemden sonra dinamik hayattan durağan hayata evrilmişler, bunun yanı sıra göç ettirildikleri yerlerdeki toprakların verimsizliği ve yine kıtlık ve salgın

⁶¹⁹ Richard Tapper, 2004, s. 466-467.

⁶²⁰ Richard Tapper, 2004, s. 472.

⁶²¹ Richard Tapper, 2004, s. 471.

⁶²² Behçet Kemal Yeşilbursa, Mart 1988, s. 168.

⁶²³ Mansur Nasrı Tayyibi, 1393 (2015), s. 105.

⁶²⁴ Pierre Oberling, 1974, s. 153.

hastalıklar dolayısıyla da maddi ve manevi anlamda zarara uğramışlardır⁶²⁵. Konargöçerlik kavramı, tüm oba, boy ve aşiretlerde olduğu gibi Kaşkaylar için de manevi bir anlam taşımaktaydı. Yerleşik hayat onlar için yaz/kış her zaman gördükleri doğal manzaraların güzelliklerinden mahrum kalmaları, atalarının gittikleri göç bölgelerine gidememeleri ve en önemlisi yıllardır süre gelen bir geleneğin sonu anlamına gelmekteydi⁶²⁶.

Tahta Kapı politikalarının Türkmenlere olan etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Rıza Şah döneminde tahta kapı adı altında gerçekleşen zorunlu yerleşik hayata geçirme politikalarına maruz kalan bir diğer Türk topluluğu da konar-göçerliğe özel bir anlam atfeden Türkmenlerdi. Konar-göçerlik sayesinde Türkmenler, hükümetin kontrolüne karşı direnebiliyorlar, baskın yapabiliyorlar ve haraç toplayabiliyorlardı⁶²⁷. Türkmenleri itaat altına almayı ve onlardan vergi almayı planlayan Rıza Şah, Türkmenleri yerleşik hayata geçirmeye başladı. Yerleşik hayata uyum sağlaması kolay olmayan Türkmenler, bir süre yarı göçebe yarı yerleşik şekilde hayatlarını idame ettirmeye başladılar⁶²⁸.

Tahta Kapı politikalarının Halaçlara olan etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Rıza Şah'ın Tahta Kapı projesinden konar-göçer bir yaşam tarzı süren Halaçlar da etkilenmiştir. Halaçların göç güzergahları; Kum şehri çevresi, Aştiyan çevresi

⁶²⁵ Behçet Kemal Yeşilbursa, Mart 1988, s. 168.

⁶²⁶ Fatıma Necefî Keşküli, Yaz 1389 (2010), s. 48. Ayrıca Kaşkaylarla ilgili TRT 1'de yayımlanan bir belgeselde onların yerleşik hayata ilişkin düşünceleri paylaşılmıştır. Bkz. Kaşgay Türkleri Belgeseli - Yandex.Video, Erişim Tarihi: 05.02. 2021.

⁶²⁷ William Irons, "The Turkman of Iran: A Brief Research Report", **Iranian Studies**, 1969, C. 2, S. 1, s. 33.

⁶²⁸ Ahmet Annaberdiev, 2006, s. 85.

ve Fars bölgesi olmak üzere üç istikametti. Halaçlar kışı Kum'un batı ve güney batısında bulunan Şagalu bölgesinde geçirirken yazı ise Kum'un 35 kilometre batısında yer alan Kemerkuh'ta geçirmekteydiler. Aştiyan ve çevresindeki Halaçlar, Rıza Şah'ın Tahta Kapı politikasını yürürlüğe koymasının öncesinde yerleşik hayata geçmişlerdi. Ama Belal Hatami Khajeh'in aktardığına göre ise Save ve Aştiyan çevresindeki göç hareketleri Rıza Şah dönemiyle birlikte yasaklanmıştır⁶²⁹.

3.2.6. Silahsızlandırma Politikaları

Silahsızlandırma politikaları da yerleşik hayata geçirme politikaları gibi genellikle konargöçer Türk toplulukları etkileyen bir durum olduğundan bu politikaları da konargöçer Türk toplulukları bağlamında inceleyeceğiz. Aşiretler için silah oldukça önemli bir anlam taşımakta olup savunma ve güvenliklerini sağlama gibi amaçlar doğrultusunda kullanılmaktaydı⁶³⁰. Konargöçer aşiretlerde erkek çocuklar, babalarının yokluğunda ailelerini tehlikelere karşı koruyabilmek için küçük yaşlardan itibaren silahlarla tanışmakta ve bu nedenle de silah onlar için manevi bir değer taşımaktaydı. Dolayısıyla da süreç içerisinde silah onların geleneklerinin bir parçası haline gelmiştir⁶³¹. Buna karşın merkezi hükümet ise silahsızlandırma politikasını sınır güvenliğini sağlama, asayişin temin etme ve merkezileşmede önemli faktör olarak

⁶²⁹ Belal Hatami Khajeh, 2013, s. 65-67.

⁶³⁰ Seyyid Cevad Abdi Şehri, “Hala’ı Silah-ı Aşair Piş Der Amedi Ber İskanı Aşair Der Dovre-yi Reza Şah”, **Ruzname-yi Horasan**, <http://pahlaviha.pchi.ir/show.php?page=contents&id=18373>. Erişim Tarihi: 31.03.2021.

⁶³¹ Fatıma Necefi Keşküli, Yaz 1389 (2010), s. 48-49.

görmekteydi⁶³². Şah, bu politikayı hayata geçirebilmek için aşiret bölgelerine birkaç üst düzey subay görevlendirmiştir⁶³³.

Silahsızlandırma politikalarının Kaşkaylar üzerindeki etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Kaşkaylar, silahsızlandırma politikasına tepkiyle cevap vermişler ve Ali Han Salar Haşmeti komutasında isyan başlatmışlardır. 1929 yılının nisan ile mayıs ayında devam eden isyan, Rıza Şah'ın genel af ilan etmesi ve göçebelerin canının temini konusunda güvence vermesi ile nihayete erdirildi. İsyan bastırıldıktan sonra 1931 yılından itibaren ise Kaşkaylar merkezi hükümet tarafından silahsızlandırılmıştır⁶³⁴.

Silahsızlandırma politikalarının Türkmenler üzerindeki etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Rıza Şah'ın uyguladığı devleti merkezileştirme politikalarından etkilenen bir diğer Türk topluluğu da Türkmenler olmuştur. Rıza Şah, iktidara gelmeden önce İran'da Türkmenlerin de içerisinde bulunduğu birçok aşiret ayaklanmasının ortaya çıktığını görmüş ve kendisi de bu ayaklanmaların bastırılmasında öncülük etmiştir. Bu durum Rıza Şah'ın zihninde aşiretlerin İran'da merkezi bir devlet oluşturulmasında tehdit oluşturabilecekleri algısını yaratmıştır. Silahsızlandırma politikaları başladığında Türkmenler silahlarını saklama ya da eski model ve kullanım kalitesi düşük silahlarını teslim etmeye dayalı bir politika takip ettiler.

Bu duruma tepki gösteren hükümet yetkilileri, Türkmenlerden bir grubu göz

⁶³² Seyyid Cevad Abdi Şehri, “Hala’ı Silah-ı Aşair Piş Der Amedi Ber İskanı Aşair Der Dovre-yi Reza Şah”, **Ruzname-yi Horasan**, <http://pahlaviha.pchi.ir/show.php?page=contents&id=18373>. Erişim Tarihi: 31.03.2021.

⁶³³ Fatıma Necefi Keşküli, Yaz 1389 (2010), s. 48-49.

⁶³⁴ Fatıma Necefi Keşküli, Yaz 1389 (2010), s. 48-49.

altına aldı. Yine bu politikalar kapsamında 1927 yılında 5.897 tüfek, 80 tabanca, bir Kolt cinsi makineli tüfek ve 19.248 kurşun Türkmenlerin ellerinden alınmıştır. Ayrıca alınan tedbirlerin disiplinli bir şekilde uygulanması için de çeşitli merkezlerden memurlar getirilerek bölgede söz konusu politikaların uygulanması işleri tamamen onlara devredildi⁶³⁵.

Silahsızlandırma politikalarının Şahsevenler üzerindeki etkisini şöyle açıklamak mümkündür:

- Şahsevenler, 1922-1923 yılları arasında Rıza Şah'ın ordusu tarafından silahsızlandırılan ilk aşiret gruplarından biriydi⁶³⁶. Diğer aşiretlerle karşılaştırıldığında Mugan ve Erdebil Şahsevenleri ile yapılan uzlaş neticesinde silahsızlandırma hususunda daha hızlı sonuç alınmıştı. Buraya bir subay ve siyasi güvenlikten sorumlu olacak bir ilbeyi (aşiret reisi) atandı. Yine ayrıca yeni bir düzen tesis edecek olan güçlü garnizon birlikleri, 1924 yılından sonra kırsal polis gücü olarak jandarmayla desteklendi. Tüm bunlara karşın bu bölgenin etkili bir şekilde yönetilmesi, aşiret liderleriyle uzlaşmayı zorunlu kılıyordu. Aşiret liderlerininse bir kısmı savaşta ölmüş, asi hareket edenlerin diğer bir kısmıysa aşiretlerinden uzaklaştırılmıştı. Silahları ellerinden alınan aşiretler, ordunun güneyde isyan eden aşiretlere karşı kazandıkları başarıdan dolayı korkmuşlardı. Öyle ki sıkça yaşanan koyun çalma hadiseleri bile durmuştu. Öte yandan ordunun gücünden çekinen jandarma, ne zaman bölgeyi bir subay ziyaret etse dikkatli ve özenli olduklarını ispat edebilmek için aşiret üyelerinden birkaçını tutuklamaktaydı⁶³⁷. Subayların acımasızlığı nedeniyle Şahsevenler

⁶³⁵ B. B. Rabiga Logascova, 1359 (1981), s. 146-147.

⁶³⁶ Richard Tapper, "Shahsevan", **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/shahsevan>, Erişim Tarihi: 22.09.2020.

⁶³⁷ Richard Tapper, 2004, s. 459-460.

arasında 1926 yılında Alarlu Gulam ve Kocabeyli Behram Han gibi ayaklanmalar çıkmıştır. Alarlu Gulam Han ayaklanması çabuk bastırılmışken Kocabeyli Behram Han ayaklanması merkezi devleti epeyce uğraştırmıştı. Kocabeyli Behram Han'ın daha sonra Sovyet Azerbaycan'ına kaçtığı ve burada öldüğü söylenmektedir⁶³⁸.

Richard Tapper'a göre Şahsevenlere yönelik çağdaş kaynakların yetersiz olması, silahsızlandırma ve sonrasındaki yeni düzenin; Şahsevenleri sosyo-ekonomik ve aşiret düzeni anlamında nasıl etkilediğini saptamayı zorlaştırmaktadır⁶³⁹. Gerçekten de Şahsevenlerin çağdaş tarihine yönelik yaptığımız -Türkçe, Farsça ve İngilizce- kaynaklı literatür taramamızda Richard Tapper dışında kapsamlı bir çalışma ile karşılaşmadığımızı burada belirtmemiz gerekir. Bu bölümde kullanmış olduğumuz birçok kaynağın ana referans noktalarını da yine Richard Tapper oluşturmaktadır.

⁶³⁸ Richard Tapper, 2004, s. 461.

⁶³⁹ Richard Tapper, 2004, s. 461.

IV. BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

4.1. Rıza Şah Pehlevi Döneminde Basın Yayın Faaliyetleri

İran’da matbuatın başlayış tarihi, ülkenin zorlu ve çalkantılı süreçlerden geçtiği Kaçarlar dönemine uzanmaktadır. İlk olarak Kaçarların ikinci hükümdarı Feth Ali Şah döneminde kendisinin dördüncü oğlu olan ve aynı zamanda Azerbaycan valiliğini yapan Abbas Mirza tarafından Tebriz’e getirtilen matbaa ile burada yayın faaliyetleri başlamış olup ilk basılan eser de Mirza Hüseyin hatlı Kur’an-ı Kerim olmuştur. Daha sonra Tahran’a da matbaa kurularak temel dini eserler ve hukuki metinler burada basılmıştır. Matbaanın kurulmasının ardından Mirza Salih Şirazi Kazeruni⁶⁴⁰ Muhammed Şah’ın emriyle 1837 yılında Tahran’da ilk gazete olan Kağaz-ı Ahbar’ı yayımlamıştır⁶⁴¹. Bunun dışında Meşrutiyet dönemine kadar olan süreçte kısa veya uzun soluklu olarak yayın hayatına devam etmiş gazetelere baktığımızda ise şunlar karşımıza çıkmaktadır. 1851 yılında yayın hayatına başlayan Ruzname-yi Ahbar-ı Darü’l-Hilafe-yi Tahran, yine bu yılda yayın hayatına başlayan ve daha sonra Ruzname-yi Devlet-i Aliyye-yi İran ismini alacak olan Ruzname-yi Vaka-yi İttifakiye, 1863 yılında Ruzname-yi İlmiyye-yi Devlet-i İran, 1868 yılında Ruzname-yi Devletî, 1872 yılında Ruzname-yi Fars, 1876 yılında Ruzname-yi Nizami-yi İlmiyye, 1878 yılında Ruzname-yi Ferheng, 1879 yılında Ruzname-yi Tebriz, 1882 yılında Ruzname-yi Daniş, 1883 yılında Ruzname-yi Şeref, 1896 yılında Ruzname-yi Terbiyyet, 1897 yılında El-Hadid, 1898 yılında Ruzname-yi Ehtiyac, 1898 yılında Ruzname-yi Hulâsatü’l-havâdis, 1896 yılında Ruzname-yi Maarif

⁶⁴⁰ Mirza Salih Şirazi Kaziruni, 1815 yılında Abbas Mirza tarafından İngiltere’ye gönderilen öğrenci grubu arasında yer almaktadır. Bkz. Seyyid Mehrdad Hüseyini Deşt Beyazi, **Matbuat-ı Siyasi Asrı Meşrutiyet**, Meşhed, 1398 (2019), s. 14.

⁶⁴¹ **Ruznameyi Vakayi İttifakiye**, Kütüphane-yi Milli-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran Ba Hemkari-yi Merkez-i Mutalaat-ı ve Tahkikat-ı Resaneha, Tahran, 1373 (1994), s. 12.

ve 1905 yılında Ruzname-yi Şâhinşâhî gibi önemli gazeteler yayımlanmıştır⁶⁴². Bunların dışında yine bu dönemde yurt dışında Farsça olarak yayımlanan bazı önemli gazetelere de işaret etmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda söz konusu bu gazeteler arasında en önemlilerinden biri Ruzname-yi Ahter'dir. Mirza Necef Kuli Han tarafından 1875-1896 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan bu gazete, İran Meşrutiyetinin fikri yapısına etki etmede önemli bir yere sahip olmuştur. Yine İstanbul'da 1888 yılında Farsça olarak yayımlanan bir diğer önemli gazete ise Ruzname-yi Şahseven'dir⁶⁴³. Bunların yanı sıra yurt dışında yayımlanan bir diğer önemli gazete ise Kahire'de 1892 yılında neşredilen Ruzname-yi Hikmet'tir⁶⁴⁴. Bir diğer önemli gazete 1893 yılında Hindistan'da yayımlanan Ruzname-yi Habl-ül Metin'dir. Bu gazete, İran'da en fazla tanınan ve okunan gazetelerin başında gelmekteydi. Hürriyet taraftarları, bu gazeteden ilham almış ve yine Meşrutiyet fikrinin İran'a girmesinde bu gazetenin de önemli rolü olmuştur. Bir başka önemli gazete ise 1889 yılında Londra'da yayımlanan Ruzname-yi Kanun'dur. Mirza Melkum Han tarafından çıkarılan bu gazete de tıpkı yurt dışında yayımlanan diğer gazeteler gibi gazete yazarlarının merkezi yönetimin baskı ve sansür politikalarından uzak olmalarından dolayı İran yönetimine karşı sert eleştirilerini dile getirebilmişlerdir⁶⁴⁵. Yurt dışında yayımlanan gazetelerin ortak özelliği, modernleşmeye yönelik kavramların tartışmaya açılmasını sağlamış olmalarıdır. Bunun yanı sıra bu gazeteler, İran'da Meşrutiyet fikrinin oluşmasında da etkin rol oynamışlardır⁶⁴⁶.

20. yüzyılın başlarında ise yurt dışında gazete yayımlama eğiliminde azalış söz konusu olmuştur. Bunun nedeni özgürlük ve devrim düşüncesinde olanların İran'a geri

⁶⁴² Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, "İran'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", **Erciyes İletişim Dergisi**, 2019, C. 6, S. 2, s. 978-981.

⁶⁴³ Hülya Özkan, 2019, s. 981-982.

⁶⁴⁴ Rahim Saidi, **Zeban-ı Matbuat**, 1349, (1970) s. 10.

⁶⁴⁵ Osman Karacan, 1906 İran Meşrutiyeti, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013, s. 118-120.

⁶⁴⁶ Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 981-982.

dönmeleri idi. Bununla birlikte İran Meşrutiyetine kadar yurt içi ve dışında resmi ve gayri resmi olarak 114 gazete yayımlanmıştır⁶⁴⁷.

İran’da Meşrutiyetin ilanına kadarki gazetelerin boyutu diğer dönemlerde olduğu gibi küçüktü. Kâğıt eksikliğinden dolayı gazete sayfalarının sayısı, her yeni sayıda değişiyordu. Bu dönemdeki matbuatın içeriği genellikle siyasi ve eleştirel yazılardan oluşmaktaydı⁶⁴⁸. Bu dönem içerisinde Tahran ve diğer şehirlerde yaklaşık 40 gazete yayın hayatına başlamıştır. Yine Meşhed, Hemedan ve Buşehr gibi şehirlerde ilk kez gazete basımı başlamışken daha önce de gazete yayımı olan Tebriz’de çok sayıda yeni neşriyat yayın hayatına kazandırılmıştır. 1900’de Buşehr’de yayımlanan Tulu’u, yine aynı yıl Meşhed’de yayımlanan Edeb, 1901’de Tebriz’de yayımlanan Kemal, 1902’de Tahran’da yayımlanan Novruz, 1904’te Tahran’da yayımlanan Edeb, 1906’da Tebriz’de yayımlanan Omid, 1906 yılında Tebriz’de yayımlanan Ceride-i Millî, 1906’da İsfahan’da yayımlanan El-cenab, 1906 yılında Tahran’da yayımlanan Mekteb, 1906’da Tebriz’de yayımlanan İslamiyye gibi gazeteler söz konusu dönemde yayımlanan en önemli gazetelerdir⁶⁴⁹.

Meşrutiyetin ilan edilmesi, İran’daki basın-yayın hayatında çok önemli sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bu dönemin basın hayatı 19. yüzyıl basınından farklı bir çizgiye gitmekle kalmadı aynı zamanda yine bu dönemdeki gazete ve gazeteciler sonraki yılların cesur ve devrimci basınının temellerini oluşturdu. Meşrutiyetin ilanından sonra gazete sayılarında artış yaşandı⁶⁵⁰. İlk meclis döneminde gazetelerin

⁶⁴⁷ Behram Cabbarluyi Şebüsteri, “Deramedi Ber Zir-i Saht-ı Matbuat-ı Engelab-ı Meşrute, Çegunegi-yi Şekilgiri Vijegiha, Karkerdha ve Asibha”, **Paygah-ı Mecellat-i Tahassos-i Nor**, 1383 (2004), s. 153.

⁶⁴⁸ Behram Cabbarluyi Şebüsteri, 1383 (2004), s. 153.

⁶⁴⁹ Behram Cabbarluyi Şebüsteri, 1383 (2004), s. 152.

⁶⁵⁰ Gulam Rıza Hacı Servi, Seyyid Mahmudvahab Nazaryan, “Matbuat Der İran Ez Agaz Ta Zuhur-u Pehlevi-yi Evvel: Ez Sureti Derbari Ta Agahi Dugane”, **Faslname-yi Came-e Şenase-yi Siyasi-yi İran**, 1397 (2018), s. 91.

çoğu toplumsal konulara hizmet etti ve basın yoluyla toplumun düşünce ve inançları dile getirildi. Yine bu dönemde kullanılan mizah ve karikatürlerle de halkın çektiği sıkıntılara yer verildi. Bu dönemde dini alimler de ilk defa dini meselelere dair görüş ve fikirlerini matbuatın içeriğine taşımışlardır⁶⁵¹.

1909 yılında ikinci meclisin açılmasından sonra ise İtidal Parti'nin ve Demokrat Parti'nin⁶⁵² yayın organlarının çoğunda, iki partinin birbirlerine karşı suçlayıcı ifadeleri yer almaktaydı. İtidal (İlmli) Partisi gazeteleri, Demokrat Parti üyelerini dinsizlikle suçlarken Demokrat Partisi üyeleri, İtidal Partisi üyelerini gericilikle suçluyordu. Kalem mücadeleleri, ölümlerle sonuçlanan bir mücadele halini aldı. İtidal Partisi üyelerinden ve Meşrutiyetin önemli önderlerinden biri olan Ayetullah Seyyid Abdullah Behbahani öldürüldü. Onun ölümünden sorumlu tutulan Demokrat Partisi üyelerinden Seyyid Hasan Takızade ise can korkusuyla İran'ı terk etmek durumunda kaldı. Bu durum meclis tarafından silahsızlandırma kanununun çıkarılmasıyla sonuçlandı. Bu kanunun dördüncü bölümü matbuatla alakalıydı. Bu kanuna göre heyecana ve kargaşaya neden olan yayınların önlenmesi için Kaveh-i Kahriyye adlı bir kurum yetkilendirilecekti. Ancak bu kanunda heyecan ve kargaşayla kastedilenin ne olduğu tam anlamıyla açıklanmamıştır. İtidal Partisi üyeleri bu kanunun Demokrat Partisi yayınlarının kısıtlanması amacı güttüğüne inanıyordu. Bunların yanı sıra bu dönemin gazetelerindeki

⁶⁵¹ Muhammed Nejad İran, “Agah-ı Behşi Matbuat-ı Siyasi-yi Asrı Kacar ve Nakşı An Der İnkılab-ı Meşrute”, **Faslname-yi Tahassus-i Ulum-i Siyasi**, 1393 (2014), S. 26, s. 65.

⁶⁵² Demokratlar başbakanlığın Mustav-fi'l-memalik ya da Müşirü'd-devle'ye verilmesini istemekteyken İtidal Partisi (İlmli) Sipahdar ya da Ferman Ferma'ya verilmesini istemekteydiler. Bu ayrışma, İlmli'lara mensup bazı kişilerin Demokratlardan bir üyeye suikast düzenlemesine neden oldu. Bu olayın ardından ise Demokratlar, Seyyid Behbahani'ye suikast düzenlediler. Bkz. Ervand Abrahamian, 2017, s. 78.

yazım tarzındaki farklılıklar, bir yandan profesyonelleşmenin göstergesiirken diğer yandan bu gazetelerden her biri İran'ın sosyal yapıların temsiliğini yapıyordu⁶⁵³.

Meşrutiyet dönemindeki matbuatın eğilimlerini genel olarak açıkladıktan sonra 1906-1911 yıllarında yayımlanan gazetelerden en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz. 1906 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Meclis, 1906 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Nida'ye Vatan, 1906 yılında Meşhed'de yayımlanan Beşâret, 1906 yılında Hemedan'da yayımlanan Adl-i Muzaffer, 1906 yılında Tebriz'de yayımlanan Ruzname-yi Encümen, 1907 yılında Tebriz'de yayımlanan Ruzname-yi Mücahid, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Temeddün, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Sabah-ı Sadık, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Sûr-i İsrâfîl, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Ruhulkuds⁶⁵⁴, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Zeşt ü Ziba, 1907 yılında Tiflis'te yayımlanan ve İran'da da dağıtımı yapılan Molla Nasreddin, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Musavat, 1907 yılında Hemedan'da yayımlanan Ruzname-yi Ülfet, 1907 yılında Urmiye'de yayımlanan Ruzname-yi Feryad, 1907 yılında Reşt'de yayımlanan Ruzname-yi Nesim-i Şomal, 1907 yılında Şiraz'da yayımlanan Ruzname-yi Neda'ye İslam, 1907 yılında Tebriz'de yayımlanan Ruzname-yi Azerbaycan, 1907 yılında İsfahan'da yayımlanan Ruzname-yi Cihad-i Ekber, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Keşkül, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Muhakemat, 1907 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi el-Cemal, 1908 yılında İsfahan'da yayımlanan Ruzname-yi Nagur, 1908 yılında Yezd'de yayımlanan Marifet, 1908 yılında Kazvin'de yayımlanan Hidâyet, 1909 yılında Tahran'da yayımlanan İstiklâl-i Irân, 1909 yılında Kazvin'de yayımlanan Yâdigâr-ı İnşılâb, 1909 yılında Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Şark, 1909 yılında

⁶⁵³ Gulam Rıza Hacı Servi, Seyyid Mahmudvhab Nazaryan, 1397 (2018), s. 97.

⁶⁵⁴ Rûznâme-i Sûr-i İsrâfîl ve Ruhulkuds gazeteleri, Meşrutiyet hareketine ilişkin gelişmeleri manşetlerine taşıyıp bu dönemde halkı etkileyen gazetelerdir. Diğer gazetelerle kıyaslandığında bu neşriyatlar, daha sade ve yalın bir üslup tercih etmişlerdir. Bkz. Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 983.

Kirmanşah'da yayımlanan Ruzname-yi Kirmanşah, 1909 yılında Hoy'da yayımlanan Mükafat, 1910 yılında Meşhed'de yayımlanan Nevbahâr gibi gazeteler bu dönemin önemli neşriyatları arasında zikredebilir⁶⁵⁵. Ayrıca 1909'da Tebriz'de Anadili gazetesi de Türkçe⁶⁵⁶ yayımlanması bakımından dikkate değerdir⁶⁵⁷. Yine 1910 yılında Doktor Hüseyin Han Kohel'in eşi tarafından Tahran'da yayımlanan Daniş adlı gazete, kadınlar için yayımlanan ilk gazete olması bakımından önem taşımaktadır. Bu gazetenin ardından yine kadınlar için yayımlanan başka bir gazete de Müzeyyenü's Saltana tarafından 1913-1916 yılları arasında yayın hayatına kazandırılan Şukufe'dir⁶⁵⁸.

Rıza Şah Pehlevi iktidara gelmeden önceki geçiş sürecinde de yurt içi ve yurt dışında bazı önemli gazeteler yayımlanmıştır. Bunlardan biri olan Kaveh, 1916-1922 yılları arasında Berlin'de Seyyid Hasan Takızade tarafından çıkarılan milliyetçi eğilimlere sahip bir gazetedir. Kaveh, I. Dünya Savaşı'nın ortasında Almanya'yı desteklemek; Rusya ve İngiltere'ye karşı ise propaganda yapmak amacıyla Alman hükümeti tarafından finanse edilmiştir. Gazetenin adı, Antik İran kahramanlarından biri olarak kabul edilen Kaveh'den⁶⁵⁹ geliyordu⁶⁶⁰. Bu gazetede Kaveh metaforunun kullanılmasındaki amaç ise İranlı milliyetçileri; Kaveh'in bayrağını devralmalarına ve onları İngiliz ve Ruslarla mücadele etmeye teşvik etmektir. Dini içerikli bir gazete

⁶⁵⁵ Gulam Rıza Hacı Servi, Seyyid Mahmudvhab Nazaryan, 1397 (2018), s. 107, Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 982-985.

⁶⁵⁶ Ahmet Ağaoğlu Rus inkılabıyla birlikte Rusya'da Hayat ve İrşat gibi Türkçe gazetelerin yayımlandığından bahsederken İran'da milyonlarca Türk'ün yaşadığından ve onların Kafkasya ile irtibat halinde olduğundan ve Bakü'de bir Türk gazetesi yayımlanır yayımlanmaz onların çektiğinden ve hemen alıp okunduğundan bahsetmektedir. Bkz. Abdullah Gündoğdu, **Ümmetten Millete**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 152-153.

⁶⁵⁷ Enver Uzun, **Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002)**, Trabzon, Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yayınları, 2002, s. 22.

⁶⁵⁸ Abdurrahman Feraherzi, 1349 (1970), s. 7.

⁶⁵⁹ Efsaneye göre Kaveh, kötü hükümdar Zahhak'a karşı başkaldıran İsfahanlı bir demirciydi. Kaveh'in bu hükümdara karşı kazanmış olduğu zafer, yabancıların dışarı atılmasıyla ve İran halkının tahttaki yerinin yeniden kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Bkz. Firoozeh Kashani-Sabet, 2018, 197-199.

⁶⁶⁰ İraj Afsar, "Kava Newspaper", **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/kava>, Erişim Tarihi: 19.05.2021.

olmamasına rağmen Kaveh gazetesinde, Ayetullah Kaşani'nin Rusya, İngiltere, İtalya ve Fransa gibi -kafir- güçlerle işbirliği yapılmasını yasaklayan fetvası yayımlandı⁶⁶¹. Kaveh gazetesinde ele alınan konulara bakıldığında; halkın eğitimi, kadınlara eşitlik, güçlü bir merkezi hükümet, aşiretleri kontrol altında tutma gibi hususların ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra spor hakkında bazı yazılar da mevcuttur⁶⁶². Takizade gazetesinin bir amacının da Batı yaşam tarzını teşvik etmek ve saf aryan dili ve edebiyatını muhafaza etmek olduğunu belirtmiştir. Yine bu dönemde popüler bir tartışma konusu haline gelen alfabe değişikliği hususunda ise gelenekselciler alfabede gerçekleştirilecek olan herhangi bir değişikliğin o dilin zararına olacağını belirtirken modernistler bu gibi korkunun yersiz olduğunu savunmaktaydılar. Kaveh yazarları ise alfabenin; Latin alfabesine veya Antik İran alfabesine (Pehlevi) dönüştürülmesi gerektiğini savunarak iki yazı stilini karşılaştıran yazılar yayımladı⁶⁶³.

Kaveh gazetesinin ilk sayıları, genellikle siyasi içerikli haberlerden oluşmaktaydı. Yayımlanan bu siyasi içerikli makalelerde ise genellikle Rusya ve İngiltere'nin İran'daki faaliyetleri ve politikaları eleştirilmekteydi. Siyasi problemler ve savaş endişeleri nedeniyle Kaveh'in ilk sayılarında yazarlar makaleleri imzasız ya da takma isimlerle yazmaktaydı. Yine Kaveh gazetesi yazarlarının yöneldiği diğer konular arasında tarih ve edebiyat da bulunmaktaydı. Kaveh'in bir diğer önemli özelliği de Avrupa'da İran üzerine yazılan kitapların eleştirel incelemelerine yer vermesiydi⁶⁶⁴.

Kaveh yazarları, moderniteyi akılla temellendirmek istiyorlardı. Onlara göre Modernite ve milliyetçiliğin akılcılığa dayanan yönleri kabul edilmeliydi. Söz konusu

⁶⁶¹ Firoozeh Kashani-Sabet, 2018, 197-199.

⁶⁶² Nikkie R. Keddie, **Modern Iran, Roots and Results of Revolution**, Yale University Press, 2006, s. 80.

⁶⁶³ Kamran Talattof, **Politics of Writing in Iran: A History of Modern Persian Literature**, Syracuse University Press, 2000, s. 21.

⁶⁶⁴ Iraj Afsar, "Kava Newspaper", **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/kava>, Erişim Tarihi: 19.05.2021.

gazetede ki yazılarda yazarlar, kayıtsız şartsız İranlıları üstün gören milliyetçi eğilimleri de eleştirerek onları temeli akılcılığa dayanan ilerleme yoluna davet etmişlerdir⁶⁶⁵.

Geçiş sürecinde yayımlanan bir diğer önemli gazete İran’da gerçekleşen Cengel hareketinin⁶⁶⁶ yayın organı olarak haftada bir kez yayımlanan ve bu hareketin yaydığı fikirlerin etki dairesini genişletmek amacıyla kurulan Cengel gazetesi idi. 1917 yılında kurulan Cengel gazetesi; kısa ömürlü bir gazete olup taş baskı olarak Kismayi bölgesinde yayımlandı. Neşredildiği ilk yıl 31 sayı, ikinci yıl 4 sayı yayımlandı. Başlangıçta Gulam Hüseyin Novidi Kismayi gazetede yazı işlerini idare etse de ikinci sayıdan 13’üncü sayıya kadar Hüseyin Kismayi bu sorumluluğu üstlendi. Hüseyin Kismayi’nin bu işi bırakmasıyla Novidi tekrar bu görevi devraldı. Gazetede İran’ın siyasi ve içtimai durumu, özellikle I. Dünya Savaşı’na ilişkin meseleler ve çeşitli konularda edebi ve mizahi yazılar ele alınmıştır⁶⁶⁷. Bu gazetenin yirmi dördüncü sayısında Azerbaycan Devleti’nin kuruluşuna dair eleştirel söylemler de yer almıştır. Bu bağlamda kaleme alınan “Geçmiş Efsane yahut Komşunun Tenceresi Doğurdu” adlı yazıda, Azerbaycan Devleti’nin kurulmasının eleştirisi yapılmış ve ayrıca İran’ın kuzeybatı bölgesi Türkleşmiş Farsların yeri olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra gazetede, Azerbaycan kimliğinin yok edilmesine dair öneriler yer almıştır⁶⁶⁸.

Geçiş sürecinde yayımlanan bir diğer gazete ise Demokrat Partisi’nin Azerbaycan kolunun yayın organı olan Teceddüt’tü. Bu gazete, Azerbaycan Türkçesi ve

⁶⁶⁵ Hüseyin Abadiyan, “Ruzname-yi Kaveh, Rehyafti Ruşenfekrane Berayi Teceddüd-i Hoviyet-i İran”, **Faslname-yi Mütalaat-ı Milli**, 1383 (2004), s. 102.

⁶⁶⁶ İran’ın Gilan eyaletinde ülkelerini yabancı işgalinden kurtarmak ve cumhuriyet yönetimi kurmak isteyenlerin Mirza Küçük Han önderliğinde başlatmış oldukları harekettir. Faaliyetlerini ormanlık bölgede yürüttükleri için onlara Farsçada ormanlı anlamına gelen Cengeli demişlerdir. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Cengeli”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, C. 7, s. 366-367.

⁶⁶⁷ Abdullah Mütevellî, “Ruykerdha ve Negeraşa-yi Esasi Der Ruzname-yi Cengel”, **Pejuheşa-yi Ulum-ı İnsani ve Mütalat-ı Ferhengi**, (1390) 2011, s. 96-97.

⁶⁶⁸ Tohid Melikzade, “I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Kış 2005, S. 4, s. 61-62.

Farsça olarak 1917 yılında Tebriz’de yayımlanmıştır⁶⁶⁹. Haftalık olarak neşredilen bu gazeteye Ebulkasım Füyüzat ve Şeyh Muhammed Hiyabani müdürlük yapmıştır⁶⁷⁰. Söz konusu gazetede genel itibariyle siyasi ve toplumsal sorunlara yer verilmiştir. Örneğin 1919 antlaşmasını imzalayan Vusuk-ud Devle ve İngilizlere teslim olan Kavamüs-Saltana ve Eminüs-Saltana gibi devlet adamları eleştirilmiştir⁶⁷¹.

Geçiş süreci neşriyatlarından bir diğeri olan Azadistan Dergisi, 1920 yılında Tebriz’de taş basma usulüyle çıkarılmıştır. Bu derginin redaktörlüğünü Taki Rıfat üstlenmiştir⁶⁷². Azadistan dergisi modern İran edebiyatında özel bir yere sahiptir. Nitekim bu dergide okurlara eğitim ve sosyal alanları içeren bazı yeni görüşler sunulmuş ve yine söz konusu dergiyle Farsça nesrinin modernleşmesine de katkıda bulunulmuştur. Azadistan dergisinde yer alan Taki Rıfat ve Sams Kazmai’nin şiirleri, modern Fars şiirinin en eski örnekleridir. Azadistan dergisi 15 günde bir çıkarılmak istense de bunun için yeterli şartların olmaması dolayısıyla üç aylık süreç içerisinde üç kez neşredilmiştir. Dördüncü sayının neşri ise Hiyabani’nin isyanının bastırılması sırasında yayımlanmıştır⁶⁷³.

Bir diğer geçiş dönemi yayını ise Muhammed Ferruhi Yezdi tarafından 1921 yılında Tahran’da yayımlanan Ruzname-yi Tufan’dır. Ferruhi Yezdi, gazetenin adı olarak İran’ın içerisinde bulunduğu siyasi ve içtimai karmaşaya dikkat çekmek için Tufan ismini seçmiştir. Gazetenin muhtevasında siyasi, sosyal ve kültürel içerikli

⁶⁶⁹ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği**, Çev. Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 49.

⁶⁷⁰ Enver Uzun, 2002, s. 106.

⁶⁷¹ Abbas Karaağaçlı, 2013, s. 110-111.

⁶⁷² Enver Uzun, 2002, s. 46.

⁶⁷³ N. Pervin, “Azadistan”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/azadistan>, Erişim Tarihi: 24.05.2021.

yazılar bulunmaktadır. Bu gazete, yayım süreci boyunca 15 kez kapatılıp yeniden açılmıştır⁶⁷⁴.

Matbuattaki canlılık Rıza Şah iktidarının istikrar kazanmasıyla eş zamanlı olarak matbuata yönelik sansürün artması sonucu giderek azalmaya başladı⁶⁷⁵. Rıza Şah, rejime yönelik eleştirilerde bulunan gazete ve gazetecilere yönelik sert önlem ve müdahalelerde bulundu⁶⁷⁶. Bu bağlamda birçok gazetenin yayım hayatına son verildi. Bazı gazeteciler tutuklanarak cezaevine gönderildi ve bir kısmı burada öldü veya öldürüldü. Bazı gazeteciler ise suikasta uğradı. Bunlara örnek olarak Nasihat gazetesinin müdürü Mirza Vaaz'ı göstermek mümkündür. Nasihat gazetesinin yayımı 1925 yılında durdurulmuştu. Durumu düzeltmek için Tahran'a giden Mirza Vaaz'ın, Milli Meclis Şurası'nın karşısında birkaç mermi darbesiyle hayatına son verilmişti. Bir diğer örnek ise Mirza Işki'nin öldürülmesidir. Rıza Şah tarafından ortaya atılan cumhuriyet fikrini eleştiren ve ona muhalefet eden Işki, evinde ölü olarak bulundu⁶⁷⁷.

Rıza Şah döneminde uygulanan matbuat sınırlamalarından biri de dil ve üslup üzerineydi. Bu dönemde Farsça dışındaki diller yasaklandığı için bu döneme ait Türkçe neşriyat bulunmamaktadır. Rıza Şah'ın 20 yıllık hakimiyeti boyunca İran Azerbaycan'ında 17 gazeteden 16'sı Farsça, bir tanesi Ermenice yayımlanmıştır. Bu yayınlardan 12 tanesi Tebriz'de, 2 tanesi Urmiye'de, bir tanesi Hoy'da, bir tanesi Zencan'da neşredilmiştir⁶⁷⁸.

⁶⁷⁴ Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 986-987.

⁶⁷⁵ **Esnad Ez Matbuat-ı İran 1320-1340**, İdare-yi Kolli Arşiv-i Esnad-ı Defter-i Reis-i Cumhur, Tahran, 1378 (1999), s. 5.

⁶⁷⁶ Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 986.

⁶⁷⁷ Mehdi Beheşti Pur, "Matbuat-ı İran Der Dovran-ı Pehlevi", s. 33-34.

⁶⁷⁸ M. Rıza Heyet, 19. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 60.

Rıza Şah dönemindeki gazetelerin bazılarında Kaçarlar aleyhine yazı ve imgeler de göze çarpmaktadır. Daha önceleri Ahmed Şah'tan “Zillullah/Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” şeklinde bahsedilirken “Ahmed-i Elaf⁶⁷⁹” diye bahsedilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte Kaçar döneminde yaşanan bütün sıkıntılar Ahmed Şah'a yüklenmiş hatta o, kendi döneminde olmayan olaylardan dolayı bile suçlanmıştır⁶⁸⁰.

Öte yandan bu dönemde yurt içi ve yurt dışında olmak üzere yayımlanan gazete ve dergilere bakıldığında ise bazı neşriyatlar karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda yurt içinde yayımlanan bazı önemli gazeteleri şu şekilde sıralamak mümkündür. Bunlardan bir tanesi 1921 yılında Ali Deşti tarafından Tahran'da yayımlanan Ruzname-yi Şafak-e Sorh'dur. Bu gazete haftada üç gün yayımlanmakta olup daha sonra günlük olarak neşredilmeye başlanmıştır. Bir diğer gazete Mahmud Genizade Selmasi tarafından 1926 yılında Tebriz'de yayımlanan Ruzname-yi Sehand'dır. Burada İran'ın kültür ve tarihine ilişkin yazılara yer verilmiştir. Gazetede siyasi gelişmeler ise çok fazla ele alınmamıştır. Bir diğer gazete ise Seyfi Azad tarafından 1932 yılında Tahran'da neşredilen Ruzname-yi İran-ı Bastan'dır. Bu gazetede İran'ın özellikle antik tarihine yönelik yazılar yer almakta olup dönemin iktidarına meşruiyet kazandırmak için tarihle bağ kurma çabalarında bulunmuştur. Yine bu gazetede milliyetçiliğin ön plana çıktığı yazılar ele alınmakta ve bu yazılarda Rıza Şah, İran tarihinin önde gelen isimleriyle benzeştirilmektedir⁶⁸¹. Yurt içinde yayımlanan bir diğer neşriyat olan Peyman, Ahmet Kesrevi tarafından 1933-1935 yılları arasında çıkarılmıştır. Başlangıçta on beş günde bir yayımlanan dergi daha sonra aylık olarak yayımlanmıştır. Dergi genel itibarıyla tarih,

⁶⁷⁹ Ahmed Şah, İran halkı arasında Ahmed-i Elaf diye ünlenmişti. Bakır Akili Şerhi Hali Ricali Siyasi Muasır adlı kitabının ikinci cildinde bu konuyla ilgili şunları aktarmaktadır. İran halkının kılığa teslim olduğu Birinci Dünya Savaşı sırasında, Şah kendi buğdayının satışıyla meşgul olmuştu. Bu nedenle halk ona Ahmed-i Elaf lakabını verdi. Bkz. ولخرجی‌های احمدشاه - ایسنا (isna.ir), Erişim Tarihi: 11.06.2021.

⁶⁸⁰ İskender Deldom, **Zendeği-yi Por Macera-yı Reza Şah**, Tahran, 1371 (1992), s. 214.

⁶⁸¹ Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 987.

coğrafya, dil ve bilim içerikli yazılara yer vermiştir. Yine İran-i Emruz dergisi, 1938-1941 yılları arası Muhammed-i Hicazi tarafından yayımlanmıştır. Bu dergi genel itibariyle bilimsel, edebî ve tarihî yazılara yer vermiştir. Bunun yanı sıra Rıza Şah döneminde yaşanan gelişmelere de değinilmiştir⁶⁸².

Yurt içinde yayımlanan bir diğer önemli dergi de Şark dergisidir. Bu dergi 1924 yılında Muhammed-i Ramazani yönetiminde yayın hayatına başlayan dergi, bir süre sonra çeşitli nedenlerden dolayı kapatılmıştır. 1930 yılında Said Nefisi'nin idaresinde yeniden yayım hayatına başlayan dergi genel itibariyle tarihî ve edebî konulara yer vererek İran'ın kültür ve edebî hayatına önemli katkılar sunmuştur⁶⁸³.

Yine bu dönemde yurt dışında neşredilen ve Rıza Şah'ın düşüncelerinin şekillenmesinde de rol oynayan önemli bir neşriyat ise Hüseyin Kazımlı tarafından Berlin'de yayımlanan ve İran'ın 40 şehrine dağıtılan İranşehr dergisidir. Bu dergi, 1922-1927 tarihleri arasında yayın hayatını sürdürmüştür. Dergide yer alan makalelerin 73 tanesi temel eğitim düzeyi ve laik eğitimin önemi; 45 tanesi kadınların mevcut statüsünün iyileştirilmesi; yaklaşık 30 tanesi İran'ın İslam öncesi durumuna olan sempati; 40 tanesi de teknoloji ve batı felsefesi konuları üzerinedir. Dergide öne çıkarılan önemli fikirlerden biri gruplaşmanın ve kavmiyetçiliğin tahrip edici sonuçlarıdır⁶⁸⁴. Söz konusu dergide Kazımlı, Antik İran eğitim sistemini, dünyanın başka yerlerindeki eğitim sistemleriyle karşılaştıran yazılar yazdı. Ona göre Antik dönemde İran komşu medeniyetlere göre oldukça ilerlemiş durumdaydı. Yine ona göre Antik Hindistan'ın eğitimi dini konularla sınırlıyken Antik dönemde İranlıların eğitimi

⁶⁸² Nimet Yıldırım, **Fars Edebiyatında Kaynakbilim** Erzurum, Fenomen Yayınları, 2012, s. 441-442.

⁶⁸³ Nimet Yıldırım, 2012, s. 437-438.

⁶⁸⁴ Ervand Abrahamian, **İran Beyni Do İnkılab**, Çev. Ahmed Gol Muhammedi, Tahran, 1940, s. 153.

ise dini sınırdan çıkarılıp sosyal ve pozitivist bir ortama yerleştirilmiştir. Kazımzade Antik İran'ın eğitim sistemini açıklarken laik eğitim sistemi modelini esas alıyordu⁶⁸⁵.

Rıza Şah döneminin aydın kesimini oluşturan Muhammed Kazvini, Rızazade Şafak, Muşfik Kazımi ve Pur Davud gibi isimler bu dergiye katkı sağlayanlar arasındaydı. İranşehr dergisi yazarları, aşırı milliyetçilik, gücün merkezileşmesi ve milli birlik gibi konuları işleyerek Rıza Şah'ın iktidara ulaşması sürecinde uygun bir ortam hazırlayarak Rıza Şah'ın iktidarının meşruiyetini sağlamasında da etkili oldular⁶⁸⁶.

Yurt dışında çıkan neşriyatlardan bir diğeri olan Ferhengistan, 1924 yılında Berlin'de yaşayan İranlı gençler tarafından çıkarılan ve ayda bir yayımlanan dergidir. Dergi, dini hurafeleri yıkmak ve İran'ı gaflet uykusundan uyandırmak gibi amaçlar ileri sürmekteydi. Dergi, okuma yazma bilmemekle mücadele, tiyatro, müzik, Avrupa dergileri ve İran basını gibi konulara da yer vermiştir⁶⁸⁷.

Yurt dışında yayımlanan bir diğer gazete de Ruzname-yi Peykar'dır. İranlı öğrenciler birliği tarafından 1930 yılında Almanya'da çıkartılan bu gazetede, Rıza Şah'a karşı eleştiriler dile getirilmiştir. Gazetede Rıza Şah, tüm toprakları almaya çalışan bir canavar⁶⁸⁸ olarak tasvir edilmiştir. Bunun üzerine Şah yönetimi, gazetenin durdurulması

⁶⁸⁵ Afshin Marashi, **Nationalizing Iran, Culture, Power, and the State, 1870-1940**, University of Washington Press, 2008, s. 90-91.

⁶⁸⁶ Muhammed Mehdi Ensari, "Matbuat-ı Rıza Han-ı Terh-i Endişe-i İranşehri ve Meşrutiyetsazi Beray-i Hükümet-i Pehlevi", S. 1-2, s. 125.

⁶⁸⁷ Mehmet Kanar, 2013, s. 112.

⁶⁸⁸ Burada toprakları almaya çalışan canavar tabiriyle Rıza Şah'ın halkın bazı kesiminin elindeki toprakları onların izni olmaksızın alması kastedilmektedir. Rıza Şah'ın toprakları kendi tasarrufuna geçirmesi konusuna konu geldikçe değindiğimiz için burada tekrar değinmeyeceğiz. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiye Daryuş Rahmaniyan'ın İran Beyni Do Kudeta isimli kitabı ve Tasmim gazetesinde yer alan bu konuya ilişkin bir haberden ulaşılabilir. Bkz. Daryuş Rahmaniyan, 1398 (2019), s. 343-348, <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/11/15/2195944/%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1%D8%B4-%D8%AC%D8%A7%D9%86%D9%88%D8%B1-%D8%B2%D9%85%DB%8C%D9%86-%D8%AE%D9%88%D8%A7%D8%B1->

amacıyla Alman elçiliğiyle bir görüşme düzenlemiş, uzun görüşmeler neticesinde gazetenin yayımı durdurulmuştur⁶⁸⁹.

4.2. Rıza Şah Pehlevi Döneminde İran’da Edebiyat

Meşrutiyet döneminden Rıza Şah’ın iktidarın sonuna kadar olan süreçte yaşanan siyasi ve toplumsal olaylar, İran edebiyatının şekillenmesi ve yeni temaların edebiyata girmesiyle sonuçlandı. Bu bölümde Rıza Şah döneminde üretilen farklı türlerdeki edebi literatüre odaklanmaktan daha çok toplumsal konuları bünyesinde barındıran yazar ve eserlerin döneme ve toplumsal olaylara etkisi ele alınacaktır.

4.2.1. Şiir

20. yüzyıl başında İran’da vuku bulan ve sonraki tarihine de önemli bir etki bırakan önemli bir gelişme Meşrutiyet Hareketi olmuştur. Bu hareket daha önce de işaret edildiği üzere milliyetçilik, hak ve özgürlük, adalet, basın vs. gibi temaların kurumsallaşmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla bu hareketin zemin hazırladığı yeni fikirler edebiyat alanında da bazı dönüşümlerin yaşanmasında etkili olmuştur. Meşrutiyet dönemi edebiyat simaları, şiiri düşüncelerinin ifade edilmesi yolunda bir araç olarak görmekte ve “sanat toplum içindir” anlayışıyla hareket etmekteydiler. Bununla beraber yine bu dönemde “sanat sanat içindir” anlayışını devam ettiren bazı şairler de vardı. Her iki anlayıştan doğan şiirlerin ortak muhtevasını siyasi, sosyal, ahlaki ve ekonomik konular oluşturmuştur. Yine bu dönemde yazılan şiirlerin içeriğinde ülkede yabancı tahakkümünün artmasına tepki olarak gelişen siyasi renge

[%D8%B1%D8%B6%D8%A7%D8%B4%D8%A7%D9%87-%DA%86%DA%AF%D9%88%D9%86%D9%87-%D8%A7%D9%85%D9%84%D8%A7%DA%A9-%D9%85%D8%B1%D8%AF%D9%85-%D8%B1%D8%A7-%D8%A8%D9%87-%D9%86%D8%A7%D9%85-%D8%AE%D9%88%D8%AF-%D8%B3%D9%86%D8%AF-%D9%85%DB%8C-%D8%B2%D8%AF.](#)

⁶⁸⁹ Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan, 2019, s. 986-987.

sahip bir akım da ortaya çıktı. Bu dönemdeki şairler, eski güçlü İran şahlarını halka hatırlatıp onlara ümit, heyecan ve içinde bulunulan durumdan kurtulmaya yönelik bir reçete sunma amacı taşımaktaydılar. Buna örnek olarak Işkî (ö. 1923), Restâhîz-i Selâtîn-i İran isimli manzumesinde İran'ın eski güçlü ve şaşalı döneminden bahsetmiştir⁶⁹⁰. Emîrî (Edîbül-Memâlik-i Ferâhân (ö. 1917) ise şiirlerde siyasi konuların işlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunların yanı sıra yine Meşrutiyet döneminde sosyal konulara da eğilim söz konusuydu. İrec Mirza (ö. 1925), Hicâbnâme adlı şiirinde çarşaf ve kadın hakları konusuna değinirken Işkî “Kefen-i Siyah” adlı eserinde çarşafı siyah bir kefenle ilişkilendirmiştir Lahûtî ise (ö. 1957) çarşafın atılmasının gerekliliğine ve kızların eğitim alma zorunluluğuna vurgu yapmıştır⁶⁹¹.

Rıza Şah dönemine gelindiğinde ise bu dönemde Meşrutiyet döneminde hâkim muhteva olan halk şiiri ve toplumsal temalı eleştirel şiir anlayışının devam etmesine izin verilmemiştir. Eleştirel şiir anlayışını devam ettirmek isteyen Ferahi ve Işkî gibi isimler öldürülürken Lâhûtî ise ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Yine bu dönemde ortaya çıkan “Yeni Şiir” denilen akım, geleneksel anlayışı devam ettiren şiirlere ve toplumsal şiir yazan şairlere tepki mahiyetindeydi⁶⁹². Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Meşrutiyet döneminde siyasi ve sosyal temalı şiirler yazılmaktayken Rıza Şah döneminde üslupta, dilde, söylemde ve yapıda yenilik arayışları görülmektedir⁶⁹³.

⁶⁹⁰ Bununla beraber yine Işki'nin kaleme aldığı Derd-i Vatan adlı şiirde o, geçmiş övmekle bir yere varılamayacağını ve Avrupalı gibi olunması gerektiğini belirtmiştir. Mehmet Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi**, İstanbul, Say Yayınları, 1999, s. 173-174.

⁶⁹¹ Mehmet Kanar, 1999, s. 173-174.

⁶⁹² Cemşid Melikpur, **Edebiyat-ı Nemayiş-i Der İran**, Tahran, 2007, s. 22.

⁶⁹³ Hicabi Kırılancık, **Meşrutiyetten Cumhuriyete İran Şiiri (Genel Bir Bakış ve Güldeste)**, Ankara, Hece Yayınları, 2014, s. 22.

Rıza Şah döneminin önemli şairlerinden ve aynı zamanda Yeni Şiir ekolünün temellerini atan bir isim olan Nima Yuşic⁶⁹⁴ eserlerinde bireyselliği ön plana çıkarmıştır. Öyle ki o toplumsal temaları dahi birey ekseninde incelemiştir⁶⁹⁵.

Bu dönemin diğer bir önemli ismi ise 1882-1934 arasındaki yıllarda yaşamış olan Arif Kazvini'dir. Meşrutiyet taraftarı olan ve bu dönemin hâkim ideolojisinden etkilenen Kazvini, ulusçu ve halkçı bir tutum benimsemiş olup kendisinden sonra gelen şairleri de etkilemiştir⁶⁹⁶. Kazvini, Rıza Han'a karşı övücü, Kacar Hanedanlığına karşı ise menfi söylemler barındıran Cumhuriyet Marşı'nı (Marş-ı Cumhûrî) yazmıştır. Buna rağmen sürgünden⁶⁹⁷ kurtulamamış ve yaşamı sürgün hayatı geçirdiği Hemedan'da sona ermiştir⁶⁹⁸.

Rıza Şah döneminin önemli şairlerinden bir diğeri de Muhammed Hüseyin Şehriyar (1905-1988)'dir. O, sanatın düşünceye olan etkisinin bilincinde olmasından dolayı şiirlerinin muhtevasını da esaret ve zulümden kurtulma gibi temalar çerçevesinde işlemiştir⁶⁹⁹. Rıza Şah döneminde ders verdiği Süreyya adlı bir kızla yaşadığı aşk, onun Nişabur'a sürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun nedeni aynı kıza talip olan ve İran

⁶⁹⁴ Corc Murisin, Julyan Baldik, Mohammed Reza Şefi'i Kadekani, Yerji Çipek, Yan Marik, Filikos Tevar, **Tarih-i Edebiyat-ı İran (Ez Agaz Ta Emruz)**, Çev. Yakub Ajand, Tahran, 1380 (2001), s. 464.

⁶⁹⁵ Hicabi Kırılancık, 2014, s. 105-106.

⁶⁹⁶ İsmail Zeki Eyuboğlu, **İran Edebiyatı**, İstanbul, Pencere Yayınları, 2007, s. 135.

⁶⁹⁷ Arif Kazvini'nin doğrudan Rıza Şah'ı hedef alan bir duruşu olmamış ve herhangi bir eleştirel davranışı olmamıştır. Bkz. Yeşim Işık Bağrıaçık, "İran Meşrutiyet Döneminde Coşkulu Bir Şair: Arif Kazvini", e- **Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi**, 2020, C. 12, S. 3, s. 429.

⁶⁹⁸ Mehmet Kanar, 1999, s. 199-200.

⁶⁹⁹ Salih Okumuş, "Modern Azerbaycan Edebiyatı", **Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1155.

sarayına yakın bir aileye mensup Çırağ Ali Han Pehlevî ile Vezir Abdülhüseyin Timurtaş'ın duruma müdahalesidir⁷⁰⁰.

Rıza Şah döneminde Türkçe şiirin durumuna bakıldığında Farsça dışındaki tüm dillerin edebiyat alanında da yasaklandığını görmekteyiz. Bu nedenle Türkçe yazı yazan birçok edebiyatçı Farsça yazmak mecburiyetinde bırakılmıştır. Ancak buna rağmen az da olsa bazıları Türkçe eserler kaleme almayı başarmıştır. Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Rıza Şah döneminde rol oynayan şairlerden biri olan satirik üsluba sahip Sebüsterli Muciz (1873-1934) de ele aldığı konular itibariyle öne çıkan bir isim olmuştur. Söz konusu dönemde cari olan Türkçe yasağına rağmen Türk dilinde şiir yazmaya devam eden şair 19. yüzyılın sonunda İstanbul'a gitmiş ve burada yaklaşık 16 yıl kalmıştır. Burada geçirdiği süre boyunca divan edebiyatı ve yeni oluşum içerisinde olan Yeni Türk Edebiyatı'nı inceleme fırsatı bulmuştur. Bunun yanı sıra Mehmet Emin Yurdakul, Namık Kemal gibi edebiyatçıların eserlerini de yakından incelemiştir. Sovyet Azerbaycan'ında yayımlanan Molla Nasreddin⁷⁰¹ dergisinin büyük takipçilerinden olan Şebüsterli Muciz, şiirlerinde Türk dili, alfabe, eğitim ve öğretimin önemi, dini fanatizm,

⁷⁰⁰ Yaşar Karayev, Yavuz Akpınar, "Mehammed Hüseyin Şehriyar", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, C. 38, s. 471. Şehriyar'ın en önemli şiiri olan ve Türkçenin yeniden canlanmasını sağlayan Héyder Baba'ya Selam" adlı şiiri, sadece bölge halkı arasında değil tüm Türk dünyasında ses getiren bir eser olmuştur. Şehriyar bu şiiri 1953 yılında annesinin ondan Türkçe şiir yazma isteği üzerine yazmıştır. Bkz. Fahri Temizyürek, Emrah Boylu, "İran'da Türkçenin Dünyası ve Bugünü", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi**, 2015, S. 2, s. 98.

⁷⁰¹ Celil Memmedkuluzade öncülüğünde Azerbaycan'da çıkarılan mizah içerikli ilk dergi olan Molla Nasreddin, 1906 yılında yayın tarihine başlamıştır. Bkz. Sedat Adıgüzel, "Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular", **Bilgi**, Bahar 2007, S. 41, s. 3.

cehalet ve dini hurafelere yönelik eleştiri ve yine emperyalizme karşı mücadele gibi konuları eserlerinde işlemiştir⁷⁰².

Yine Türkçe yazılarıyla bilinen bir diğer isim Cebbar Askerzâde Bağçaban (1885-1996)'dır. Bu isim hem gazeteci hem eğitimci hem de bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır. İran Türk dili ve edebiyatı hususunda önemli çalışmalar yapmıştır. O, ileride bahsedeceğimiz bir dergi olan ve Celil Memmedguluzâde tarafından yayımlanan Molla Nasreddin dergisinde güldürü türünde şiirler yazmıştır. Yine o, Revan'da Leylek adlı mizahi bir gazete ve Zeban adlı bir eğitim gazetesi çıkarmıştır. Bağçaban'ın şöhreti yalnızca İran Türkleri ve Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Kafkasya ve Yakın Doğu'ya yayılmıştır. Ancak daha önce de adı geçen Tebriz'de milli eğitim müdürü olarak görev yapan Mohseni onun kitaplarını toplatarak Bağçaban'ı sürgüne göndermiştir⁷⁰³.

Yine İran'da Türk edebiyatının önemli isimlerinden biri de Hacı Şeyh Zeynalabidin İman (Mecnun)'dur. O, Arapça, Farsça ve Türkçe yazılarıyla öne çıkmıştır. Bir Türkçe mesnevi, bir de Zencan tarihi adlı kitap yazmıştır. Bir diğer isim de Emir Hüsrev Daraî'dir. O, şiirlerinde çağdaş eğitim, ilim ve sanatın önemini vurgulamıştır. İran Türk kadınının çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması için çabalamıştır. Yine Urmiyeli Ebûlkasım Kâmil (1897-1964) de bu dönemin önemli edebiyatçılarından. Onun 30 bin beyitlik Türkçe ve Farsça divanı vardır. Bir diğer önemli isim ise İran'da Rıza Şah, Bakü ve Tiflis'te Stalin'in baskılarından kaçan Abbas Vasig (1898-1956)'tir. Şiirlerinde milli muhtevayı barındıran Vasig, Yeni Fikir

⁷⁰² Ali Kafkasyalı, 2010, s. 128.

⁷⁰³ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 219-220.

gazetesinde İran Türklerine dair yazılar yazmıştır. Bir diğer önemli isim Ali Fahrettin Mahsun (1899-1986) ise Pişeveri hareketine destek olanlar arasındadır⁷⁰⁴.

4.2.2. Roman ve Hikayecilik

Meşrutiyet döneminden Rıza Şah'ın iktidarının sonuna kadarki süreç içerisinde yaşanan siyasi gelişmelerden İran romanı ve hikayesi de etkilenmiştir. Söz konusu süreç içerisinde edebiyat alanında iki farklı akım ortaya çıktı. Bunlardan biri, genellikle tarihi roman ve yazılarda görülen milliyetçilik akımıyken diğeri ahlaki ve yine ümitsizlik ve karamsarlık gibi temaların ele alındığı sosyal içerikli roman akımıydı. Edebi bir tür olarak roman, İran edebiyatında çok eski olmayan bir tür olmakla birlikte Meşrutiyet döneminde bu türe olan ilginin yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte dönemin yazarları daha çok hikâye türüne yönelmişler, roman türüne eğilen yazarlar ise eserlerini genellikle popülist eğilimler doğrultusunda ve batıdan yapılan çeviriler uyarınca kaleme almışlardır⁷⁰⁵.

Roman tanımlarının farklılık arz etmesinden dolayı -İran'ın ilk romanı hangisidir- sorusunu yanıtlamak oldukça güçtür. Bundan ötürü de ilk roman niteliğinde olan eserleri şöyle sıralamak mümkündür: 1872'de Nasireddin Şah tarafından kaleme alınan "Hikayat-i Pir-i Cevan (Genç ve Yaşlı Adamın Hikâyesi)", 1857'de Feth Ali Ahundzade tarafından kaleme alınan ve ilk olarak Türkçe, 18 yıl sonra da Farsça olarak yayımlanan "Aklanmış Kevâkib", 1888 yılında Hacı Zeynel Abidin-i Meraga'i tarafından kaleme alınan, roman kalıbına çok uymayan ve İran'ın Meşrutiyet hareketine

⁷⁰⁴ Ali Kafkasyalı, 2010, s. 219-220.

⁷⁰⁵ Hüseyin Mes'ud Neya, "Baztab-ı Tahvilat-ı Siyasi ve İçtimai-yi Dovre-yi Pehlevi-yi Evvel Der Zamanhayi Tarihi ve İçtimai İn Dovre (1300-1320)", **Pejuheşname-yi Tarih-i İçtimai ve İktisadi**, 1391 (2012), s. 89.

etkisi olduğu düşünölen “Seyahatname-yi Ebrahim Beg⁷⁰⁶ (İbrahim Bey’in Seyahatnamesi)”, yazarı ve yayımlandığı tarih belli olmayan, taassup ve ötekileştirme meselesini eleştiren “Juhud Koşan (Yahudi Öldürmek)” gibi örnekleri vermek mümkündür⁷⁰⁷.

Meşrutiyetin feshedilmesiyle birlikte tarihi roman geleneği ilgisini kaybetmeye başladı. Bununla birlikte Rıza Şah’ın tahta geçmesi ve yaptığı yenilikler halka geçmişî hatırlattı ve onun darbesi toplumun büyük kesimi tarafından memnuniyetle karşılandı ve bu durum da toplumun tarihi romanlara ilgisini yeniden canlandırdı. Bu dönemde tarihi romanlarda Arkaik milliyetçiliğin (Bastangerayi) gelişimi ve geçmişin yüceltilmesi konusu işlendi. Buna örnek olarak Muhammed Bakır Mirza Hüsrevi tarafından kaleme alınan “Şems ve Tugri”; Musa Nesri tarafından kaleme alınan Dastan-ı Bastan (1920) ve Aşk ve Saltanat (1919); Abdülhüseyin San’atızade Kirmani tarafından kaleme alınan Dam Gosteran (1925); Muhammed Hüseyin Rükznade Ademiyyat tarafından kaleme alınan “Der Deliran Tengistani” (1931); Zerrin-el Abidin Mutemin tarafından kaleme alınan “Aşyane-yi Agab” gibi eserler verilebilir. Muhammed Hüseyin Rükznade Ademiyyat tarafından kaleme alınan “Der Deliran Tengistani” adlı eserde I. Dünya Savaşında İran’ın işgali ve Tengistanlılar önderliğinde işgalci güçlere karşı direniş tasvir edilmektedir. Musa Nesri tarafından kaleme alınan “Aşk ve Saltanat” adlı roman,

⁷⁰⁶ Hacı Zeynel Abidin-i Meraga’i’nin kitabında Türklere dair aktarılan bazı anekdotları burada paylaşmayı faydalı görüyoruz. Bunlardan birincisi vali olmak isteyen bir Türk’e vali olarak kabul edilmemesinin sebebi olarak Türk olması gösterilmiştir. Anekdotta vali olmak isteyen bir Türk’e “sen Türk’sün vali olamazsın. Simnan halkı tutucu Farstır. Senin işine engel olup zorluk çıkartırlar sonunda isyan edip seni işinden kovdururlar” denmektedir. Bkz. Hacı Zeynel Abidin-i Meraga’i, 2019, s. 92. İkincisi Molla ile bir Türk’ün konuşması sırasında cereyan etmektedir. Molla’nın Türk’e sen Türk müsün diye sorması, olumlu cevap aldığında konuyu anlamama sebebini Türk olmasına yorup “işte ondan bir şey anlamıyorsun, burası seyir yeri değil” deyip onu göndermesi ve yine üçüncü örnek olarak da Türklerin saf ve edepsiz olduğuna işaret edilen bir diğer anekdot bu dönemde İran’daki Türk imgesine dair önemli emareler olarak görülebilir. Bkz. Hacı Zeynel Abidin-i Meraga’i, 2019, s. 177-185.

⁷⁰⁷ Ata Mohamed Tabriz, “İran Romanının Şekillenmesinde Siyasi ve Sosyal Düzenin Rolü (Kaçar ve Pehlevi Dönemi)”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 20, S. 37, s. 808-810.

milliyetçi bir içeriğe sahip olup Hehemenişilerden Kyros'un hayatını ele almaktadır. Bu dönem kalem ehlinin yazılarında “1935 yılında Firdevsi'ye 1000. anma yılının düzenlenmesi, Ferhengistan'ın kurulması, Eski Pehlevi metinlerinin modern Farsçaya tercümesi, yer isimlerinin yeniden ele alınması (Farsçalaştırılması), Farsçanın diğer dillerden arındırılması” gibi konular yer almaktadır⁷⁰⁸.

Rıza Şah Pehlevi döneminde ele alınan diğer konular ise toplum ilişkileri ve halk kültürü gibi temalardır. Bunların yanı sıra köylülerin yaşam tarzı, feodal yapı, şehir yaşamı ve buradaki insanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler, yargıdaki haksızlıklar ve yolsuzluklar gibi konular da ele alınmıştır⁷⁰⁹. Bu dönemde yazılan ilk romanların çoğunda kadın imgelerine yer verilerek kadınlar cinsel tacizlerin kurbanları olarak gösterilmiştir. Buna örnek olarak Muhammed Hejazi'nin “Pariçehr ve Homa” ve yine bu yazarın benzer içeriğe sahip olan “Ziba (Güzel)” adlı romanlarını vermek mümkündür. 1922'de Müşvek Kazimi tarafından kaleme alınan “Tahran-ı Mehuf (Korkutucu Tahran)” adlı romanda yine kadın meselesi ve kadınların geneleve nasıl düştüğü konusu işlenmiştir. Bu bağlamda romanlarda işlenen kadın figürleri, toplumun kadınlara bakış açısını anlamak bakımından aydınlatıcı olmuştur⁷¹⁰. Cafer Şahri tarafından ele alınan Şeker-i Telh (Acı Şeker) adlı eserde, Muhammed Mesut tarafından ele alınan Tefrehat-e Şeb (Gece Eğlenceleri), Der Telaş-e Maaş (Maaş Peşinde) ve Eşref Mâhlukat (Varlıkların En Şerefli) gibi romanlarda İran'ın kültürel özelliklerine ve yaşanan toplumsal değişimlere ve toplumdaki ahlaki normlara yönelik özelliklere yer verilmiştir. Muhammed Mesut; Tefrihat-ı Şeb adlı romanda, İstibdat döneminde⁷¹¹ eğlence hayatının nasıl olduğunu, Der Telaş-e Maaş adlı eserinde ise işsizlik ve genelevlerde yaşanan bazı olaylar ele alınmış ve yabancı tahakkümünün İran'ın mevcut

⁷⁰⁸ Hüseyin Mes'ud Neya, 1391 (2012), s. 90-93.

⁷⁰⁹ Ata Mohammed Tabriz, 2019, s. 813.

⁷¹⁰ Ata Mohammed Tabriz, 2019, s. 812.

⁷¹¹ Burada Rıza Şah dönemine işaret edilmektedir.

durumuna nasıl etki ettiği konuları da işlenmiştir. Eşref-i Mâhlukat adlı eserinde ise modern toplumda kadınların rolü meselesi ele alınmıştır⁷¹².

Rıza Şah döneminde yazılan hikâyelere göz atıldığında ise dikkate değer örneklerin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan biri gündelik konuşmayı modern edebiyata dahil eden ve ilk modern hikayenin yaratıcısı olan Muhammed Ali Cemalzade, İran'ın toplumsal ve ahlaki yapısını ele aldığı Yeki Bud Yeki Nebud (Bir Varmış Bir Yokmuş) adlı eserini⁷¹³ 1921 yılında siyasi nedenlerden dolayı gitmek zorunda kaldığı Berlin'de yayımlamıştır. Bu eser İran'da bazı kesimlerce hoş karşılanmayıp ateşe verilmişken diğer bir kesim Cemalzade'nin izinden giderek eserlerinde toplumsal eleştiriye yer vermişlerdir⁷¹⁴.

Yine Rıza Şah döneminin önemli edebiyatçı simalarından olan ve 1930'lardan itibaren edebiyat dünyasında kendini gösteren Bozorg Alevi, 1935 yılında yazılarına son vermesine karşın 1937 yılında Marksist gruba üye olma suçlamasıyla 53 arkadaşıyla birlikte hapse atıldı. Hapisteyken gizli bir şekilde yazdığı kısa hikayeleri, Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi ve kendisinin de serbest bırakılmasının ardından Varekpareha-yi Zindan (Zindan Notları) adıyla yayımlamıştır⁷¹⁵. Bu hikayeler; söz konusu dönemde siyasi mahkumlara yönelik davranış şekillerine ve yine bu dönemdeki hapishanelerin sosyo-politik durumuna ışık tutmaktadır. Rıza Şah iktidarından “istibdat yönetimi” olarak bahsedilen bu hikayelerde “yeni rejimin sonsuza kadar kalmayacağı ve tüm İran hapishanelerinin istibdada karşı söz söylemek dışında hiçbir suçu olmayan masum insanlarla dolu olduğu” mesajı verilmiştir. Genellikle siyasi mahkumların atıldığı Zindan-ı Kasr'a yönelik ise “İstibdat dönemi zindanı ve faşistler tarafından yönetilen

⁷¹² Ata Mohammed Tabriz, 2019, s. 814.

⁷¹³ Ata Mohammed Tabriz, 2019, s. 813.

⁷¹⁴ Hüseyin Mes'ud Neya, 1391 (2012), s. 91.

⁷¹⁵ Homa Katouzian, “2003, s. 32.

zindan” gibi ifadeler kullanılmıştır. Hikayelerde çeşitli mahkûmların yaşamlarından kesitler sunan Bozorg Alevi, hikayesinin büyük bir kısmını siyasi bir mahkûmun eşine yazdığı mektuplara ayırmış ve bu mektuplarda paylaşılan ilginç bilgileri okuyucuyla paylaşmıştır. Bu mektubu yazan siyasi mahkûm, eşinin sadece kendisiyle evli olması gerekçesiyle işten çıkarıldığını belirtmiştir. Ayrıca yine bu mektuplarda; mahkûmların okuduğu kitapların denetimden geçirildiği, sınırlandırıldığı ve kağıt ve kalemin dahi yasak edildiğinden bahsedilmektedir⁷¹⁶.

Yine bu dönemin ünlü hikayecilerinden olan ve birçok eseri Türkçeye de tercüme edilen Sâdık Hidâyet, hikâyeciliğinin yanında romancı, halkbilimci, oyun yazarı, denemeci, araştırmacı, çevirmen ve ressam olarak da birçok esere imza atmıştır. Hidâyet; kahramanlarını çoğunlukla sıkıntı çekenler, ezilenler, köylüler, işçiler, öğretmenler ve kadınlar arasından seçmiştir⁷¹⁷. Ayrıca Sadık Hidayet’in eserlerinde dine, mezhebe ve Sami soyuna nefreti görülmekte olup Arap kültürüne ve dinine olan muhalefetine karşılık İran’ın arkaik kültürüne olan hayranlığı eserlerine yansımıştır⁷¹⁸. Sadık Hidayet tarafından kaleme alınan Kör Baykuş adlı hikâyede, yazar hayatının bunalımlarını, tekdüzeliklerini, karanlık gerçeklerini şiirsel sembollerle ele almaktadır⁷¹⁹.

Sadık Hidayet tarafından kaleme alınan “Hacı Ağa” adlı eser, Rıza Şah döneminin sosyal ve siyasi hayatına yönelik bilgiler içermesinden dolayı çalışmamız açısından da ehemmiyeti haizdir. Eserde Şah’ın taraftarları ve ona karşı muhalif kesimlerin sesleri yer almaktadır. Kitapta Rıza Şah’a övgü dolu sözler söyleyen kesim,

⁷¹⁶ Bozorg-i Alevi, **Zindan Notları**, Çev. A. Naci Tokmak, İstanbul, Ağaçkitabevi Yayınları, 2008, s. 25-90.

⁷¹⁷ Saime İnal Savi, “Sâdık Hidâyet”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, C. 35, s. 394.

⁷¹⁸ Maşallah Acudani, Şadab Vecidi, “Hidayet, Buf-i Kur ve Nasyonalizm”, s. 1.

⁷¹⁹ Sadık Hidayet, **Kör Baykuş**, Çev. Behçet Necatigil, İstanbul, Yapıkredi Yayınları, 2008.

Ahmed Şah dönemini “maaş yerine saman, yonca ve tuğla veriliyor” şeklinde eleştirmektedirken Rıza Şah dönemini yapılan yollar ve devasa binaları işaret ederek övmektedir. Yine kitapta Rıza Şah’a sempati duyanların Hitlere de sempati duyarak onu övmeleri ilgi çekicidir⁷²⁰. Bu durum Rıza Şah’ın Alman sempatisinin taraftarlarına da sirayet ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bununla birlikte kitapta yer alan diğer görüşe mensup sesler Rıza Şah’ı, ülkenin varını yoğunu çalmakla suçlamakta, bayındırlık ve ordu alanında yapılan düzenleme ve girişimler de İran’ı tahakkümü altına alan dış güçlere (İngiltere ve Rusya gibi) bağlanmaktadır⁷²¹.

⁷²⁰ Sadık Hidayet, **Hacı Ağa**, Çev. Mehmet Kanar, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 41-42.

⁷²¹ Sadık Hidayet, 2019, s. 7-74.

SONUÇ

Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte devletin yeni bir yörünge içerisine girmesi, toplumun tüm kesimlerini etkileyecek sonuçlar doğurmasının yanı sıra bu etki özellikle gayri fars unsurlar üzerinde daha kapsamlı şekilde kendini göstermiştir. Nitekim Rıza Şah milliyetçi bir ideoloji takip etmiş ve bu bağlamda sistematik ve esaslı uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Bu uygulamalar içerisinde oldukça büyük önemi haiz olan ve konumuz açısından da detaylı olarak ele aldığımız Farsçanın resmi dil olarak kabul edilmesi ve Farsça dışındaki dillerin basın-yayın hayatında, edebiyatta ve günlük hayatın içerisinde kullanımının yasaklanması olmuştur. Çalışmamızın son bölümünde Türk toplulukların edebi faaliyetlerine yer vermeyi amaçlasak da Türkçe eserlerin bu dönemde karartıldığı, Farsça dışında edebi bir dilin kullanılmasına izin verilmediği bilgilerine ulaştık. Bu da çalışmamızın son bölümünde İran'daki Türk topluluklarının Rıza Şah döneminde kaleme almış oldukları Türkçe eserlere çok az değinmemize, daha çok toplumsal içerikli edebi ürünleri ele almamıza neden oldu.

Türk topluluklarına karşı yürütülen bir diğer uygulama da Türklerin yaşadığı bilhassa -Azerbaycan eyaleti-nin tedrici olarak gözden düşürülmesi, yatırımların Tahran, Mazenderan ve İsfahan'a çekilmesi politikası olmuştur. Yine bir diğer uygulama sadece Türk topluluklarına özgü bir uygulama olmayan ama konumuz açısından Türk toplulukları ekseninde ele aldığımız konar-göçer aşiretlerin silahsızlandırılmaları, yerleşik hayata geçirilmeleri ve de geleneksel kılık kıyafetlerinin yasaklanması gibi uygulamalar olmuştur.

Rıza Şah'ın yukarıda zikredilen uygulamalarının İran'da yaşayan Türk toplulukları açısından farklı şekillerde sonuçları olmuştur. Bu farklılığı yaratan en temel olgu, Türk topluluklarının sürdürdüğü göçebe veya yerleşik yaşama sahip oluşlarıyla

ilgili olmuştur. Örneğin yürütülen kültürel ve ekonomik eksenli politikalardan en çok etkilenen kesim gerek Türk toplulukları arasındaki sahip oldukları nüfus çoğunluğuyla gerekse de Türklük bilincinin en çok gelişmiş olduğu topluluk olmalarıyla Azerbaycan Türkleri olmuştur.

Rıza Şah'ın Panfarsizm politikalarıyla bağlantılı olarak Azerbaycan Türklerinde genel itibariyle üç renge sahip görüş karşımıza çıkmaktadır.

- Birinci renk Fars kimliğini kabul edip Azeri kimliğinin yok sayılmasını savunanlardan oluşmaktadır. Bu görüşe sahip olanlar genel itibariyle Azerbaycan Türklerinin aydın tabakasının küçük bir kısmını ihtiva etmekteydi. Bunlara örnek olarak Meşrutiyet öncesi dönemi de içine alacak şekilde Ahmed Kesrevi, Mahmud Afşar gibi isimleri verebiliriz.
 - İkinci renk, Pan-farsist politikalarla karşı olup bu politikalardan kurtulmanın tek çaresini kendi devletlerini kurmada gören görüştür. Bu görüş, Rıza Şah dönemi uygulamalarına tepki gösteren ve öz kimliklerini kaybetmek istemeyen Azerbaycan Türkleri arasında yaygınlık kazanmıştır.
- Pişeveri'nin⁷²² Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurması bu dönemde

⁷²² Seyyid Cafer Pişeveri, 1892 yılında Hoy'da dünyaya gelmiştir. Yedi yaşında Rus Azerbaycanı'na giderek orada eğitimini tamamlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde Rus Azerbaycan'ında yaşayan siyasi olaylara bizzat şahit olmuştur. Sol ideolojiden etkilenen Pişeveri 32 yaşındayken İran'a dönmüş ve Rıza Şah'ın diktatörlüğüne ve asimile politikalarına karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerinden dolayı 11 yıl hapiste yatmıştır. Hapiste geçirdiği süreç içerisinde siyasi kimliği şekillenen Pişeveri, sosyal adalete inanan, demokrasi taraftarı bir milliyetçi haline gelmiştir. Bkz. Mehmet Metin Ören, s. 94. Rıza Şah'ın iktidarının son ermesinin ardından Pişeveri'nin tutukluluk hali de sona ermiştir. Daha sonra Tebriz' yerleşen Pişeveri, burada Ajir gazetesinde çalışmaya başladı. Azerbaycan'ın toplumsal ve siyasi yapısına hakim olan Pişeveri, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nı kurdu. Rıza Şah döneminin asimile politikalarına tepki olarak Azerbaycan'da gelişen öz kimliğe dayalı millî faaliyetler, Pişeveri'nin 12 Aralık 1945 yılında Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Azerbaycan'a egemen olmasıyla sonuçlanmıştı. Bkz. Ali Asghar Haghdar, 2017, s. 102-103. Pişeveri, iktidarı ele almasının ardından Türkçeyi resmi dil ilan etti. Bu dönemde Tebriz Üniversitesi ve Türkçe eğitim merkezleri kuruldu. Anadil adlı altı ciltlik kitap

yürütülen söz konusu uygulamalara bir tepki ya da en azından Pişeveri'nin bu hareketini destekleyen bir olgu olmuştur.

- Üçüncü renk ise İranlılık üst kimliğini kabul etmekle birlikte kendilerine has değerlerden vazgeçilmemesi gerektiğini düşünen görüştür⁷²³. Buna örnek olarak Hiyabani'yi verebiliriz. Nitekim o, İranlılık üst kimliğini kabul etmiş, kendi kimliğini İran'ın bir parçası olarak görmüş bununla birlikte öz kimliğine de değer vermiştir.

Rıza Şah'ın uygulamış olduğu Silahsızlandırma ve Tahta kapı politikalarından da en çok etkilenen kesim Kaşkaylar, Şahsevenler, Halaçlar ve Türkmenler gibi konar-göçer Türk toplulukları olmuştur. Silahları ellerinden alınan ve zorunlu olarak yerleşik hayata geçirilen konar-göçer Türk topluluklarından biri olan Kaşkayların hükümetin merkezileştirme politikasına karşı vermiş olduğu tepkiler, milliyetçilik düşüncesinden daha çok kendilerini savunma amaçlı verdikleri reaksiyonlardır. Bir diğer ifadeyle onlar, geleneksel yaşam tarzlarına ve bağımsızlıklarına vurulan darbeye karşı isyan etmişlerdir. Türkçenin yasaklanmış olması da onlarda bu durumun Azerbaycan Türklerinde uyandırdığı duyguları uyandırmamıştır. Elbette ki bu durum söz konusu dönem için geçerlidir. Benzer şekilde bu politikalara karşı konar-göçer Türkmenler, Halaçlar ve Şahsevenlerin vermiş oldukları tepkiler de onların milli bilinç bağlamında olmayıp daha çok konar-göçer yaşam tarzları ve geleneklerini devam ettirme istekleriyle bağlantılıdır. Nitekim bu dönemde birçok Türk topluluğu için milliyetçilik ve milli kimlik gibi kavramlar yeni yeni tomurcuklanmaya başlayan olgulardır.

Çalışmamızda önemli bir sorunsal olarak karşımıza çıkan “Neden Azerbaycan Türkleri Fars ideolojisini benimsiyor” sorusudur. Bu soru dikkatimizi celp eden bir

yayımlanarak ilkokullarda okutulmuştur. Bunların yanı sıra Tebriz radyosu kurularak Türkçe yayın yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Bilgehan Atsız Gökdağ, M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, Yaz 2004, S. 30, s. 52-53.

⁷²³ Vedat Özkan, 2013, s. 27.

soruydu. Araştırmamın ilk aşamasında bu sorunun cevabını Şiiilikte aradım. Ancak araştırmam derinleştikçe Türk kökenli olup en önemli Fars ideologlarının laik zihniyetli düşünürler arasından çıktığını gördüm. Buna örnek olarak Ahmet Kesrevi ve Mahmut Afşar verilebilir. Bu nedenle Şiiiliğin Farslaşmada etkin rol oynadığını artık düşünmüyorum. Kaçar yönetiminin Türk olması ve halkın onların yönetiminden muzdarip olması, onların Fars ideolojisi altında birleşmesine sebep olmuş olabilir. Avrupalıların arkeolojik çalışmalar yaparak antik İran tarihini ortaya çıkarması ve bu doğrultuda İran tarihinin Avrupa merkezli antik İran tarihini vurgulayacak şekilde yeniden yazılması. Bununla birlikte şunu söyleyebilirim ki bu soruya cevap vermek o dönemde neden iki ayrı Azerbaycan'ın olduğunu ortaya koyacak. Ya da neden günümüzde tek bir Azerbaycan'ın mevcut olmadığını ortaya çıkaracak.

Rıza Şah ve oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde uygulanan milliyetçilik politikaları, İran'ın yakın dönem siyasi tarihi açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Şöyle ki bu politikalardan muzdarip olan geniş kitleler, İslam Devrimin doğuşuna sebep olacak diğer nedenlerle birleşerek devrime giden süreci hızlandırmıştır. Nitekim Muhammed Rıza Şah'ın; Humeyni'yi saf Ari ırkından olmamakla itham etmesi ve Azerbaycan Türklerinin Humeyni'ye verdiği destek, Humeyni'nin sivrilmesinde etkili olan nedenlerden biridir. Buna karşın günümüzde ise İslam Cumhuriyetine muhalif tabanın bir kısmının Fars milliyetçiliğine ve Pehlevi hanedanlığına sempati duyması; Panfarsizm ekolünün hala canlı olduğunu göstermektedir. Öte yandan geline nokta İslam devriminin Türklerin beklentilerini ne derecede karşıladığı konusu da tartışmaya açıktır⁷²⁴.

Araştırma aşamasından yazım aşamasına kadar olan süreç içerisinde karşılaştığımız bazı sorunları da şöyle izah edebiliriz. İran'da etnik kimliğe dayalı bir

⁷²⁴ Detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Talip Güngörge, **Humeyni ve İran İnkılabı Belgesel İnceleme**, İstanbul, Araştırma Yayınları, 1983, s. 121-125.

sayım şimdiye kadar yapılmamıştır. Bu konuyla ilgilenen araştırmacıların çoğu İran'da Türklerin yoğunlaştığı yerlerdeki nüfus yoğunluğundan tahminlere dayalı bazı sonuçlar çıkarmışlardır. Fakat belirtmek gerekir ki bu sonuçların büyük bir kısmı objektiflik yönünden tartışmalı veriler içermektedir. Bu bağlamda ileri sürülen görüşleri iki kapsamda ele almak mümkündür. Birinci görüş, Farslar ve Fars milliyetçileri tarafından ileri sürülen veriler olup bunlar daha çok İran'daki Türklerin nüfusunu indirgemeye eğilimlidir. Diğer görüş ise İran'da yaşayan Türkler tarafından ileri sürülmekte olup bunlar da İran'da yaşayan Türk nüfusunu fazla gösterme eğilimindedirler. İran dışında özellikle Avrupa eksenli görüşlere bakıldığında ise örneğin İngilizce literatürlerde İran'da yaşayan Türklerin nüfusunu az gösterme eğilimleri göze çarpmaktadır.

Son bölümde ele aldığımız basın yayın bölümüyle ilgili de şu tespitlerde bulunabiliriz. Rıza Şah dönemi basın yayın hayatı, sansürün fazla olduğu ve Farsça dışında neşriyatın yayınlanmasına izin verilmeyen bir dönemdir. Bu bağlamda bu dönemde Türkçe yayımlanan herhangi bir neşriyata ulaşamadık. Bunun yanı sıra bu dönemde Rıza Şah kendi aleyhinde yazı yazan gazetelerin yayımını durdurmuş, bazı gazeteciler suikaste uğramış ve gazetecilerin bazıları tutuklanmış ve tutuklanan bazı gazeteciler şüpheli bir şekilde ölmüşlerdir.

KAYNAKÇA

a) Ana Kaynaklar:

- Alizade, Hasan İhfa, “Şuşa Şehrinin Tarihi”, **Karabağnameler**. Bakü, 2006, C. 3, s. 75-120.
- Ayyıldız, Hakkı Raif, **İran**, 1937.
- Azer, San'an, **İran Türkleri**, İstanbul, 1942.
- Bozorg-i Alevi, **Zindan Notları**, Çev. A. Naci Tokmak, İstanbul, Ağaçkitabevi Yayınları, 2008.
- Ebülгази Bahadır Han, **Şecere-i Terakime, Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. Muharrem Ergin.
- Esendal, Memduh Şevket, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999.
- Esnad Ez Matbuat-ı İran 1320-1340**, İdare-yi Kolli Arşiv-i Esnad-ı Defter-i Reis-i Cumhur, Tahran, 1378 (1999).
- Fesai, Mirza Hasan, **Farsname-i Nasırı**, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1367 (1989), C. 2.
- Haddadi, Nasrallah, **Salha-yı Buhran, Hatırat-ı Ruzhane-yi Mohammed Nasır Savlet Kaşkayı, Ez Ferverdin 1329 Ta Azer 1332**.
- Havkal, İbn, “Kitâbü'l Mesâlik ve'l Memâlik”, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, s. 55-193.
- Hemedânî, Reşîdüddin Fazlullâh-ı, **Câmiu't-Tevârîh**, Çev. Abdülkadir Gökpinarlı.

- Hurdazbih, İbn, “Kitabü’l Mesâlik ve’l Memâlik”, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, s. 355-385.
- Hurumçi, Muhammed Cafer, **Tarih-i Kaçar Hakayıku’l Ahbar-ı Nasiri**, Haz. Hüseyin Hedyucem, Tahran, 1313 (1935).
- Kabil, Abbas, “Muzafeddin Şah Der Paris, Yadgar”, **Mecelle-yi Mahiyane Edebi ve İlmi ve Tarihi**, Eylül 1323 (1944), s. 13-40.
- Karabağlı, Mirza Cevanşir, **Karabağ Tarihi**, Çev. Tahir Sünbül, Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- Kesrevi, Ahmed, **Tarih-i Hicdeh Sale-yi Azerbaycan (Baz Mande Tarih-i Meşrute İran)**, 1386.
- Kolektif, **Şerh-i Hal ve İkdamat, Şeyh Muhammed Hiyabani**, 1926.
- Mahmud, Kaşgarlı, **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi**, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. III.
- Melik Nasır Han, **Hatırat-ı Melik Nasır Han Kaşkayî**, Haz. Kaveh Bayat, Mansur Nasiri Tayibi, Tahran, Namek Yayınları, 1393 (2015).
- Mesudi, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2017.
- Porşalaçi, Mahmud, **Kazzak, Asrı Rıza Şah Pehlevî, Ber Esası Vezaret-i Harici Fransa**, Tahran, 1398 (2020).
- Ross, Sir E. Denison, **The Persians**, 1931.
- Tancî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battudâ, **İbn Battudâ Seyahatnâmesi**, Çev. A. Sait Aykut, s. 419.

b) Telif Eserler:

- _____, **Iran Today.**
- _____, **Tarih-i İran Şeşom Edebi, Afşariye Ta Pehlevi.**
- Abadi, Muhammed Refi'i Mehr, **Tarih-i Muasır-ı İran, Ez Tesisi Ta İnkiraz-ı Silsileyi Kaçariyye**, Tahran, 1323 (1945).
- Abidin-i Meraga-i, Hacı Zeynel, **Seyahatname-i İbrahim Bey veya Vatanseverlik Belası**, Çev. Mustafa Çiftçi, Ankara, 2019.
- Abrahamian, Ervand, **İran Beyni Do İnkılab**, Çev. Ahmed Gol Muhammedi, Tahran, 1940.
- Abrahamian, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Acudane, Maşallah, **Meşrute-i İrani**, Tahran, Neşri Ehteran, 1399 (2020).
- Afkhami, Gholam Reza, **The Life and of The Shah**, London, 2009.
- Ağaoğlu, Ahmet, **İran İnkılabı**, İstanbul, Akşam Matbuası.
- Ağasioğlu, Feridun, **Azer Halkı**, Bakü, 2005.
- Ahavi, Şahrüh, **İran'da Din ve Siyaset**, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990.
- Akbari, Mahmudali, **Taberşinasi Hoviyat-i Cedid-i İran (Asrı Kaçariyye ve Pehleviye Evvel)**, 1393 (2014).
- Akçura, Yusuf, **Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han**, Haz. Mehmet Kaan Çelen, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018.
- Akçuraoglu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Ankara, TTK, 2009.
- Amanat, Abbas, **Iran A Modern History**, London, 1992.

- Anburani, Ata, **Rıza Şah ve Şeklgiri Dovlet-i Milli Der İran**, Tahran, 1398 (2020).
- Ansari, Ali M., **Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After**, Great Britain, 2003.
- Arsal, Sadri Maksudi, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**.
- Atabaki, Touraj, Zürcher, Erik J., **Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme**, Çev. Özgür Bircan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Atmaca, Metin, **İran’daki Sünni Grupların Sosyal, Kültürel ve Dini Yapılandırılmaları ve Türkiye’nin Bu Gruplara Yönelik Politikaları**, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara, 2012.
- Attar, Aygün, **İran’ın Etnik Yapısı**, Ankara, Divan Yayıncılık, 2006.
- Axworthy, Michael, **İran Aklın İmparatorluğu, Zerdüşt’ten Günümüze İran Tarihi**, Çev. Özlem Gitmez, İstanbul, Say Yayınları, 2016.
- Aydın, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2000.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, **Safevi Devleti Tarihi**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2015.
- Azer, Abdülhüseyin Nahidi, **Conbeş-i Azadistan, Şeyh Muhammed Hiyabani (İnkılab-ı Sevvom Meşrutiyet)**, 1379 (2000).

- Azeri, Ali, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani**, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara.
- Azeri, Ali, **Kıyam-i Şeyh Muhammed Hiyabani**, 1967, s. 10.
- Ball, Warwick, **Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı**, Çev. Aybars Çağlayan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Beyazi, Seyyid Mehrdad Hüseyini Deşt, **Matbuat-ı Siyasi Asrı Meşrutiyet**, Meşhed, 1398 (2019).
- Bulut, Fazlı, **İran Gül, Bülbül ve Şiir Ülkesi**, İstanbul, Doğan Egmont Yayıncılık, 2017.
- Calhoun, Craig, **Milliyetçilik**, Çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Can, Halit, **Milliyetçilik, Din ve Laiklik**, İstanbul, Marifet Yayınları, 2004.
- Cezani, Bijan, **İran Meşrutiyet Devrimi, Güçler ve Amaçlar (1906-1911)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014.
- Ciddi (Bayat), Hüseyin, **Peyvesteyi Kavmi ve Tarihi-i Oğuz-İlha-i Kaşkayi-i İran, Kabile-i (Kayı- Kaşkayi)**, Şiraz, 1378 (1999).
- Cihangir, Zeyneloğlu, **Azerbaycan Tarihi**, İstanbul, 1924.
- Cohen, Ronen A., **İran Hücetiye Cemiyeti, 1950'lerden Günümüze İdeoloji ve Pratik**, Çev. Mehmet Toprak, İstanbul, Matbuat Yayınları, 2014.

- Cronin, Stephanie, **Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran, Opposition, Protest and Revolt, 1921–1941**, 2010.
- Çeragi, Ali, **Ba Aşina-yi Köçneşini Der İran**, 1395 (2017).
- Daniel, Elton L., **History of Iran**, Westport-ABD, Greenwood Yayınları, 2000.
- Deldom, İskender, **Zendegi-yi Por Macera-yı Reza Şah**, Tahran, 1371 (1992).
- Dilek, Kaan, **Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran'ın Orta Asya Politikaları**, Ankara, 2011.
- Djalili, Mohammad-Reza, Kellner, Thierry, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev. Reşat Uzman, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Duman, Selçuk, **Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2017.
- Ebvel, Sutton L., **Rıza Şah-ı Kebir ya İran-ı Nev**, Tahran, 1344 (1966).
- El Eşrefi, Seyyid Ziyaeddin Sadır, **Kesret Kovmi ve Hüviyet-i Milli İraniyan**, Tahran, 1386 (2007).
- El Murati, Mustafi, **İran Der Asrı Pehlevi**, C. 1.
- Erdoğan, Hikmet, **Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar Yumruğuna İran**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

- Erendor, Metin, **İran'da Türk Kimliği**, İstanbul, Çalış-Ofset Matbaacılık, 2018.
- Esin, Emel, **Butân-ı Halac (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerindeki Akisleri)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1972, C. 17.
- Eyuboğlu, İsmail Zeki, **İran Edebiyatı**, İstanbul, Pencere Yayınları, 2007.
- Fisher, William Bane, **The Cambridge History Of Iran (Tarih-i İran-ı Kembiriç)** Çev. Timur Kadiri, 1397 (2018).
- Furon, Raymond, **İran**, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, İstanbul, 1943.
- Garthwaite, Gene R., **İran Tarihi, Pers İmparatorluğundan Günümüze**, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2016.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, **İran'da Türkler ve Türkçe**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2016.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara, Berikan Yayınları, 2015.
- Abdullah Gündoğdu, **Ümmetten Millete**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Gündoğan, Ünal, **İran ve Orta Doğu, 1979 İran İslam Devrimi'nin Orta Doğu Dengelerine Etkisi**, Ankara, Adres Yayınları, 2010.
- Gündüz, Tufan, **Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016.

- Güngörge, Mustafa Talip, **Humeyni ve İran İnkılabı Belgesel İnceleme,** İstanbul, Araştırma Yayınları, 1983.
- Gürakar, Tolga, **Türkiye ve İran, Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim,** İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012.
- Habermas, Jürgen, **“Öteki” olmak “Öteki”yle Yaşamak Siyaset Kuramı Yazıları,** Çev. İlknur Aka, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Haghdar, Aliasghar, **İran Türklerinin Kimlik Rönesansı,** Çev. Macit Araz, Ankara, Son Çağ Yayınları, 2017.
- Hasan, Zeki Mohd, **Sane’e İran,** Fars. Çev. Mohammad Ali Halili, 1320 (1941).
- Hasanlı, Cemil, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı,** Çev. Ekber N. Necet, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2005.
- Hazır, Agah, **Religion-State Relations in Turkey and Iran: Ideologies, Institutions and International Influences,** İstanbul, Libra Yayınları, 2018.
- Heyd, Uriel, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri,** Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- Hidayet, Sadık, **Hacı Ağa,** Çev. Mehmet Kanar, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Hidayet, Sadık, **Kör Baykuş,** Çev. Behçet Necatigil, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008.

- Hobsbawm, E. J., **1780'den Günümüze Milliyet ve Milliyetçilik, "Program, Mit, Gerçeklik"**, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.
- İpek, Yasin, **İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbîlik ve Bahâîlik**, İstanbul, 2010.
- İreci, Nasır, **İl-i Kaşkayi Der Cihanı Evvel**, Tahran, 1399 (2020).
- Jackson, Peter, Lockhart, Laourence, **The Cambridge History of Iran, The Timur and Safavid Period**, Cambridge University Press, 2006.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti**, Ankara, TTK, 1958.
- Kafkasyalı, Ali, **İran Coğrafyasında Türkler**, İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları, 2011.
- Kafkasyalı, Ali, **İran Türkleri**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2010.
- Kanar, Mehmet, **Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi**, İstanbul, Say Yayınları, 1999.
- Karadeniz, Yılmaz, **İran Tarihi (1700-1925), İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler**, İstanbul, Selenga Yayınları, 2013.
- Karadeniz, Yılmaz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanlığı (1797-1925)**, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006.
- Karandis, Cevad, **Pehlevi-yi Evvel ve Mesele-yi Aşair (1298-1304) (Ostan-ı Fars, Bahtiyari, Kaşkayi, Hamse,**

- Garbi Huzistan ve gayre) Mütalaa-yi Der Nakş-i Siyasi-yi Aşair-i Bozorg-i Cebnub-i İran**, Çev. Muhammed Cevahir Kelam, Tahran, 1398 (2019).
- Karatay, Osman, **İran ile Turan**, İstanbul, Karam Yayınları, 2003.
- Kaya, Adnan Menderes, **Avşar Türkmenleri**, Geçit Yayınları.
- Keddie, Nikkie R., **Modern Iran, Roots and Results of Revolution**, Yale University Press, 2006.
- Kerim, Hoşeng Pur, **Alaşt, Zadgah-ı Ala Hazreti Rıza Şah-ı Kebir**, 1348 (1969).
- Kerim, Mehmed, **İran İslam Devrimi**, Düşünce Yayınları, 1980.
- Kılıç, Mehmet, **Dünyadaki Türkmenler**, Bursa, 1997.
- Kırlangıç, Hicabi, **Meşrutiyetten Cumhuriyete İran Şiiri (Genel Bir Bakış ve Güldeste)**, Ankara, Hece Yayınları, 2014.
- Kinzer, Stephen, **Ezber Bozmak, İran, Türkiye ve Amerika'nın Geleceği**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Kinzer, Stephen, **Şah'ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Kiyani, Menuçehr, **Siyah Çadurha Tahkik-i Der Zendegi-yi Merdom İl-i Kaşkayi**, 1371 (1992).
- Kiyani, Menuçehr, **Tarih-i Mübarezat-ı Merdum-i İl-i Kaşkayi Ez Safeviyye ta Pehlevi**, Şiraz, 1389 (2011).
- Kolektif, **Birleşik Türkmenistan Tarihi**, Ankara.
- Korkmaz, Mehmet, **Zerdüşt Dini İran Mitolojisi**, Ankara, Alter Yayınları, 2010.

- Lewis, Bernard, **Ortadoğu**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1996.
- Lugaşuva, B. B. Rabe'e, **Türkmenha-yı İran**, Çev. Sirvas İradi, Hüseyin Tahvili, Tahran, 1359 (1980).
- Makki, Hüseyin, **Tarih-i Bisto Sal-i İran, İstimrarı Diktatörü Rıza Şah Pehlevi**, Tahran, 1326 (1947), C. 6.
- Mehmetov, İsmail, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2009.
- Majd, Mohammad Gholi, **The Great Famine&Genocide in Iran:1917-1919**.
- Melikpur, Cemşid, **Edebiyat-ı Nemayiş-i Der İran**, Tahran, 2007.
- Memiş, Ekrem, **Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)**, Bursa, Ekin Basım Dağıtım, 2018.
- Metin, Celal, **Emperyalist Çağda Modernleşme, Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011.
- Museki, Seyyid Ahmed, **Din Came'e ve Devlet Der İran**, 1385 (2005).
- Müezzinoğlu, Ersin, Karamelikli, Hüseyin, **1927 İran Azerbaycan'ı İstihbarat Raporu ve Analizi**, Ankara, İmaj Yayınları, 2018.
- Nahidi, Abdülhüseyin, **Azer**, 1379 (2000).
- Necefi, Musi, Hakani, Musi Fakih, **Tarih-i Tahvilat-ı Siyasi-yi İran**, 1396 (2018).
- Nesibli, Nesib L., **Güney ile Kuzey Azerbaycan Sorunları**, Ankara, Taberan Yayınları, 2017.
- Niyazmend, Rıza, **Rıza Şah, Ez Tevellüd Ta Saltanat**, Tahran, 1385 (2006).
- Oberling, Pierre, **The Qashqa'i Nomads of Fars**, Paris, 1974.

- Onk, Nizamettin, **Azerbaycan Karabağ Tarihi**, İstanbul, 1997.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Ankara, TTK, 1995, C. 2.
- Öksüz, İskender, **Millet ve Milliyetçilik**, Ankara, Panama Yayınları, 2017.
- Özgüdenli, Osman G., **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006.
- Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul, Sarmalyayınevi, 1999.
- Pahlavi, Mohammed Reza Shah, **His Imperial Majesty Mohammed Reza Shah Pahlavi Shahanshah of Iran, Mission For My Countr**, London.
- Rahmaniyan, Daryuş, **İran Beyn-i Do Kudeta (Tarih-i Tahavvolat-i Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Ferhengi-yi İran Ez Enkırız-ı Kacariyye Ta Kudeta-yı Bisto Heşti Mordad)**, Tahran, 1397 (2018).
- Rayin, İsmail, **Mirza Melkum Han**, Tahran, 1353 (1974).
- Resulzade, Mehmed Emin, **İran Türkleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Rezavi, Mehdi Mesud, **İl-i Karapapak, Tarih, Adab, Rusum, Folklor ve Monografi**, 1370 (1991).
- Roux, Jean Poul, **Eski Türk Mitolojisi**, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara, Bilgesu Yayınları, 2011.
- Roy, Olivier, **Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.

- Ruznameyi Vakayi İttifakiye**, Kütüphane-yi Milli-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran Ba Hemkari-yi Merkez-i Mutalaat-ı ve Tahkikat-ı Resaneha, Tahran, 1373 (1994).
- Rüstemi, Ferhad, **Pehleviha, Hanedan-ı Pehlevi Be Revayet-i Esnad**, 1378 (1999), C. 1.
- Sadıkkar, Morteza, **Revanşenasi Rıza Şah. Zeban-ı Matbuat**, 1349, (1970).
- Saidi, Rahim, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, Ankara, TTK, 1999.
- Sakal, Fahri, **16. Yüzyılda Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2006.
- Sakin, Orhan, **Der İran Dovre-yi Saltanat-ı Kaçar**, Tahran, 1387 (2009).
- Samim, Ali Asger, **The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire**, Ankara, 1989.
- Saray, Mehmet, **Türkmen Tarihi**, İstanbul, 1993.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, **Karabağ**, İstanbul, IQ Yayınları, 2011.
- Sarıkaya, Yalçın, **Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- Schnapper, Dominique, **Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995.

- Sefai, İbrahim, **Pencah Sal Ez Zad Ruz Ta Tacgozari Rıza Şah Kebir.**
- Shaffer, Brenda, **Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği,** Çev. Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Sistani, İrec Afşar, **Mukaddime-yi Şenahte İlha, Çadırneşinan ve Tevaif-Aşair-i İran,** 1366 (1988), C. 2.
- Smith, Anthony D., **Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik,** Çev. Derya Kömürcü, İstanbul, Everest Yayınları, 2002.
- Smith, Anthony D., **Milli Kimlik,** Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 1994.
- Sohpolovi, Aser, **Cildi Yekom, Rıza Şah Kebir, Pehlevi-yi Evvel,** Ez İntişarat-ı Verazet-i Ettelaat, 1346 (1967).
- Souleimanov, Emil Aslan Josef Kraus, **Iran's Azerbaijan Question in Evolution Identity, Society, and Regional Security,** Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center, 2017.
- Sümer, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları,** Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı,** Ankara, Bağlam Yayınları, 1988.
- Şahmersi, Perviz Zare, **Tarih-i Ziban-ı Türki Der Azerbaycan,** Tebriz, 1385 (2006).

- Şeriati, Ali, **İran ve İslam**, Çev. Kenan Çamurcu, Ankara, Fecr Yayınları, 2016.
- Şevket, Fahreddin, **İran**, Haz. Derya Örs, Ankara, TTK, 2017.
- Talattof, Kamran, **Politics of Writing in Iran: A History of Modern Persian Literature**, Syracuse University Press, 2000.
- Tapper, Richard, **İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi**, Çev. F. Dilek Özdemir, İstanbul, İmge Yayınları, 2004.
- Taş, Gün, **İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu**, Ankara, Binyıl Yayınevi, 2016.
- Tayyibi, Mansur Nasiri, **İl-i Kaşkayi Der Tarih-i Muasır-ı İran**, Tahran, 1393 (2015).
- Timuri, İbrahim, **Asr-ı Bihaberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran**, Tahran, 1332 (1954).
- Togan, Zeki Velidi, **Hatıralar**, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Tului'i, Mahmud, **Bazigeran Asrı Pehlevi**, 1372 (1993).
- Tului'i, Mahmud, **Peder ve Peser, Nagoftiha Ez Zendegi ve Ruzgar-ı Pehleviha**, 1372 (1993).
- Uzun, Enver, **Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002)**, Trabzon, Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yayınları, 2002.
- Ülker, Zeynep, **İran Sünni Türkmenleri Mezhep Temelinde İran Türkmenlerinin Tarihi, Coğrafi Dini, ve**

- Kültürel Özellikleri**, Ankara, Hitapevi Yayınları, 2021.
- Ünal, Sonay, **Yakın Dönem İran Tarihi, Azerbaycan Millî Hükûmeti (1945-1946)**, Ankara, TTK, 2019.
- Vaaze (Şehristani), Nefisi, **Siyaset-i Aşair-i Devlet-i Pehlevi-yi Evvel**, Tahran, 1388 (2009).
- Vejdani, Farzin, **Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture**, Stanford University Press, 2014.
- Wiesehöfer, Josef, **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul, Telos Yayınları, 2002. Curtis, Vesta Sarkhosh, **İran Mitleri**, Çev. Fatma Esra Aslan, Ankara, Phoneix Yayınları, 2016.
- Yegane, İsa, **Negahi be Tarih ve Ferheng-i İl-i Karapapah**, 2013, s. 70.
- Yenisey, Gülara, **İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- Yeşilot, Okan, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015.
- Yıldırım, Nimet, **Fars Edebiyatında Kaynakbilim** Erzurum, Fenomen Yayınları, 2012.
- Zendehtel, Hasan, Novruzu, Moharrem, Selimi, Zohre, **Mecmua-yı Rahnema-yı Came'e İrangerdi Celveha, Cehangerdi-i Aşair**, 1331 (1952).
- Zerrinkub, Abdülhüseyin, **Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu**, Çev. Nurcan Altun, İstanbul, Önsöz Yayıncılık, 2014.

c) **Makaleler**

- Abadiyan, Hüseyin, “Ruzname-yi Kaveh, Rehyafti Ruşenfekrane Berayi Teceddüd-i Hoviyet-i İran”, **Faslname-yi Mütalaat-ı Milli**, 1383 (2004), s. 95-120.
- Abdi, Kamyar, “Nationalism, Politics, and the Development of Archaeology in Iran”, **American Journal of Archaeology**, 2001, C. 105, S. 1, s. 51-76.
- Abdolvahid Soofizadeh, “Kaçar Hanedanı’nın Menşei ve İran’da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Dönemi”, **Dede Korkut’un İzinde Otuz Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2017, s. 51-65.
- Acudani, Maşallah, Vecidi, Şadab, “Hidayet, Buf-i Kur ve Nasyonalizm”, s. 1-12.
- Adıgüzel, Sedat, “Mirza Feth Ali Ahundov’un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri”, s. 21-36.
- Adıgüzel, Sedat, “Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, **Bilig**, Bahar 2007, S. 41, s. 1-21.
- Afşarlı, Oğuz, “Azadistan Hükûmetinde Kültürel Gelişmeler”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Ankara, 2005, S. 4, s. 55-63.
- Akpınar, Yavuz, “Güney Azerbaycan’da Milli Mesele”, **Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)**, Haziran, Temmuz, Ağustos 1980, S. 7, s. 170.

- Akyol, Ender, Ahmadi, Azam, “İran’da Siyasi Partiler”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Eylül 2020, c. 8, S. 23, s. 268-284.
- Algar, Hamid, “Mirza Melkum Han”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, C. 30, s. 164-166.
- Alıcı, Mehmet, “İslam Öncesi İran’da Dini Düşünce”, **İran Düşünce Tarihi**, Ankara, İram Yayınları, 2019, s. 13-89. Ulaş Töre Sivrioğlu, “Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi”, **Akademik Düşünce ve Tarih Dergisi**, Ağustos 2015, C. 2, S. 6, s. 4-6.
- Alim, Muhammed Rıza, Daşti, Ferzane, Mirzani, Bijen, “Bername-yi Teceddüd ve Nosazi-yi İran Der Asrı Rıza Şah Pehlevi”, **Tahkikat-ı Tarih-i İctimai, Pejuheş-i Ulum-i İslami, Matalaat-ı Ferhengi**, 1393 (2014), s. 21-82.
- Altaylı, İlteriş, “Kaşkay Türklerinin Tanıtımı 1”, **Kaşkay Toplum ve Kültür Dergisi**, Mart 2020, S. 1.
- Anomim, “Devletha-yı İran Ez Agaz Meşrutiyet Ta Emruz”, **Ettelaat-ı Mahiyane**, 1330 (1951), S. 2.
- Arabhani, Resul, İsmail, Hasan, “Münasebat-i Afşarha-yi Hamse ve Hükümet-i Kaçar”, **Pejuheşha-yı İranşenasi**, 1399 (2020), S. 1, s. 170-188.
- Aslan, Betül, “Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak ‘Birleştirilmiş Türk Alfabesi’nden Rus Kril Alfabesine Geçirilmesi”, **A. Ü. Türkiyat**

- Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2009,
S. 40, s. 357-374.
- Aşafte, Mahmud Cevad, Yakubi, Fatıma, “Mütalaa-yı Zendegi Çehargane Rıza şah Pehlevi”, **International Journal of Nations Research**, s. 105-125.
- Ata Mohamed Tabriz, İran Romanının şekillenmesinde Siyasi ve Sosyal Düzenin Rolü (Kaçar ve Pehlevi Dönemi)”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 20, S. 37, s. 803-834.
- Ataizi, Dilek, Doulatabadi, Farzaneh, “Kaşkay Türkleri”, **Yeni Türkiye**, 2015, s. 601-626.
- Attar, Aygün, “İran Türkleri”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü**, 2004, C. 2, S. 1, s. 39-62.
- Aynollahzade, İsmail, “Merdom şenasi-i Tarih-i İl-i şahseven-i Azerbaycan”, **Pejuheş-i Tarihname-yi İran Bad Ez İslam**, S.4, s. 111-135.
- Azizzade, Mirnebi, “Reza şah Pehlevi ve Siyaset-i Hala’a Silah ve İskan-ı Aşair-i şahseven”, **Tarih-i Muasır-ı İran**, s. 147-172.
- Bakır, Abdulhalik, Altıngök, Ahmet, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Aralık 2011, C. XXVI, S. 2, s. 361-422.

- Bars, Mehmet Emin, “Ziya Gökalp ve Türkçülük Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, C. 4, S. 2, s. 38-51.
- Bashiri, İraj, “The Qashqais of Iran”.
- Bayat, Kaveh, “The Pahlavi School of Historiography on the Pahlavi Era”, **Iran in the 20th Century Historiography and Political Culture**, Newyork, 2009, s. 113-121.
- Bayır, Emre, “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan’da Millî Direniş Hareketi”, **Avrasya Dosyası**, 1999, C. 5, S. 3, s. 90-124.
- Beck, Lois, “Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqa’i Khans”, **Iranian Studies**, 1980, C. XIII, S. 1-4.
- Beruz, Şahla, Mesele-yi Ferhengi Zenan Der Dovreyi Reza Şah Pehlevi, **Payanname-yi Dovre-yi Karşinas-ı Erşed, Danışgah-ı Peyamnur**, 1390 (2012).
- Bolat, Gökhan, “İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bager Hanlar”, **Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks**, 2013, C. 5, s. 1, s. 47-64.
- Bolat, Gökhan, “Mîrza Tâki Hân (Emîr-i Kebîr) ve Reformları (1848-1851)”, **Belleten**, 2013, C. 77, S. 278, s. 151-181.

- Bradley, John R., “Iran’s Ethnic Tinderbox”, **The Washington Quarterly**, Kış 2006-2007, s. 181-190.
- Buniyatov, Ziya Musa, “Azerbaycan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, C. 4, s. 317-322.
- Caferoğlu, Ahmet, Yücel, Talip, “İran’da Türkler”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s. 1111-1120.
- Caner Çakı, “Antiseminist Mitlerin İnşasında Nazi Propagandasının Rolü”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2019, S. 17, s. 203-219.
- Caner, Cantürk, “İran’da Devletin Tarihi: Başlangıçtan İslam Devrimine Teorik ve Devrimsel Bir Analiz”, **Doğu-Batı Yol Ayrımında İran, Jeoloji, Devlet ve Dış Politika**, İstanbul, 2012, s. 1-51.
- Chahabi, Hauchang E., “Staging The Emperor’s New Clothes: Dress Codes and Nation Building under Reza Shah”, **Iranian Studies**, C. 6, S. 3-4, 1993, s. 209-229.
- Chebabi, Houchang, “Türkiye ve İran’da Erkekler için Kıyafet Kanunları”, **Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, Çev. Özgür Bircan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Cornell, Svante, “İran Azerbaycan’ı Çözölemeyen Düğüm”, Çev. Behreng Güneyli, **Güney Azerbaycan Sosyal**,

- Kültür, Siyasi Araştırmaları Dosyası**, Kış 2006, S. 6, s. 139-148.
- Csato, Eva Agnes, “On Copying in Qashqay”, **Linguistic Convergence And Areal Diffussion, Case Studies From Iranian, Semitic and Turkey**, Roudledge Curzon Taylor & Francis Group, London and Newyork, 2005, s. 271-283.
- Çelebi, İlyas, “Hicâb”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 429-430.
- Çolakoğlu, Seda, “Nadir Şah ve Şii-Sünni Dünyasını Yakınlaştırma Girişimi”, **İran Araştırmaları Dergisi**, 2017, S. 1, s. 19-33.
- Demirdurak, Bülent, Pilehroud, Fährad Shakib, **İran**, İstanbul, Gita Yayınları, 2015.
- Dilek, Kaan, “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasal Gelişmeleri”, **Akademik Orta Doğu**, 2007, C. 2, S. 1, s. 49-68.
- Dinç, Artum, “Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”, **Mayıs-Haziran Ayaklanması’nın I. Yıl Dönümünde Güney Azerbaycan Millî Hareketi**, Bahar 2007, s. 119-146.
- Doğan, Talip, “Afşar Türkleri (Güney Azerbaycan) Ağzı”, **Yeni Türkiye**, 2013, S. 55, s. 470-479.

- Duran, Muzaffer, “Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2015, S. 34, s. 61-86.
- Ebrahimi, Reza Zia, “Öz-Şarkılaşırma ve Yersizleştirme: İran’da “Aryan” Tartışmasının Kullanımları ve Suistimalleri”, **Maduniyet**, Ankara, Temmuz, Ağustos, Eylül 2019, s. 111-141.
- Edalat, Abbas, “Trauma Hypothesis: The Enduring Legacy of the Mongol Catastrophe on the Political, Social and Scientific History of Iran”, s. 1-38.
- Elhan, Nail, “Pehleviler Dönemi’nde İran’da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin”, **İran Çalışmaları Dergisi**, 2019, C. 3, S. 2, s. 13-37.
- Ensari, Muhammed Mehdi, “Matbuat-ı Rıza Han-ı Terh-i Endişe-i İranşehri ve Meşrutiyetsazi Beray-i Hükümet-i Pehlevi”, S. 1-2, s. 115-128.
- Ensari, Süleyman, Zargami, Berzin, Musullu, Tahmurt Haydari, “Ertebat-ı Nomadism ve Tekvin-i Merzha-yi Siyasi Der İran (Mütala-yı Mored-i Eyalet ve Aşair-i Türkmen)”, s. 85-100.
- Erenoğlu, Dilek, “Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma”, **Turkish Studies**, 2011, C. 6/4, s. 123-137.
- Fer, Şehram Yusufi, Keşaverz, Muhammed, Halac, Muhammedmehdi Muradi, “Fera-yend-i İskan Şahsevenha-yi Deşti Mugan Der Dovre-yi Reza Şah (1931-1941/1310-1320)”, **Tarih-i İran**, C. 12, S. 2, s. 1-19.

- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Bahâilik”, **Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, C. 4, s. 464-468.
- Genceli, Mehdi, “Mirza Abdürrahim Talibzade’un Serüveni”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sonbahar 2014, C. 1, S. 2, s. 153-166.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, “Hamse Türkleri ve Ağzı”, **Diyaletolog**, Kış 2011, S. 3, s. 1-9.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, “İran Türkleri”, **Yeni Türkiye** 53, 2013, s. 1-11.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, Heyet, M. Rıza, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, 2004, S. 30, s. 51-84.
- Göl, Hacer, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Haziran 2016, C. 5, S. 1, s. 153-170.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “Türk Tarihinde Ak Hun-Avar-Juan-Juan Meselesi ve Ak Hunlar Hakkında Bir Özet”, **Hindistan ve Türk Tarihi-Kültürü Araştırmaları**, İstanbul, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2020, s. 63-77.
- Gugelan, Asam Alaeddin, “Adab ve Rusum-u Mezheb-i Türkmenha”, **Hablol Matin**, 1392 (2013), S. 5, s. 98-114.
- Gündoğdu, Abdullah, “İran Tarih Yazımında Türkler”, **Prof. Dr. Yavuz Ercan’a Armağan**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2008, s. 455-466.
- Gündüz, Şinasi, “Mecusîlik”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. 28, s. 279-284.

- Gündüz, Tufan, “Safeviler” **DİA**, İstanbul, 2008, C. 35, s. 451-457.
- Güneyli, Araz, “Birinci Pehlevi (1929-1941) Döneminde Güney Azerbaycan”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, s. 73-77.
- Hakimi Hürrem, Mecid, “Kaşkayi-ha Der Siyaset-i Muasır-i İran, Evayıl-i Meşruta Ta İptida-yi Nohzet-i Milli Şoden-i San’at-ı Neft Şemsi 1284-1330”, **Paygah-i Mecellat-i Tahassus-i Nur**, 1388 (2009), s. 171-196.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkleri”, **Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1155-1162.
- Hitchins, Keith, “Kazaklar”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C. 25, s. 131-132.
- Hourcade, Bernard, “İran, Fizikî ve Beşerî Coğrafya”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 392-394.
- Hürmüzlü, Erşet, “The Turkmens of The Middle East”, **Turkish Policy Quarterly**, 2015, C. 14, S. 1, s. 85-93.
- Irons, William, “The Turkman of Iran: A Brief Research Report”, **Iranian Studies**, 1969, C. 2, S. 1, s. 27-38.
- İmam Kasimi, Muhammed Hüseyin Mandegari (Umele Kaşkayi), **Ferhengi Siyasi-yi İl-i Gayver Kaşkayi**.

- İpek, Cemil Doğan, “Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, Yaz 2012, XII/1, s. 267-283.
- İsalı, Hüseyin, “Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kuramsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, Yaz 2005, S. 5, s. 43-53.
- Karaağaçlı, Abbas, “The State of Azadistan (The State, Established in Iran in 1920)”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, 2013, C. 5, S. 2, s. 107-119.
- Karabulut, Ferhat, “İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları”, **Bilig**, Yaz 2009, S. 50, s. 65-96.
- Karadağ Çınar, Gülay, “Esterâbâd’da Safevi Hakimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2020, C. 8, S. 23, s. 108-132.
- Karadeniz, Yılmaz, “İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, Eylül-Ekim 2011, S. 26, s. 1-15.

- Karayev, Yaşar, Akpınar, Yavuz, “Mehemmed Hüseyin Şehriyar”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, C. 38, s. 471-472.
- Katouzian, Homa, “Reza Shah’s Political Legitimacy and Social Base 1921-1941”, **The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921-1941**, 2003, s. 15-37.
- Kayabalı, İsmail, Arslanoğlu, Cemender, “İran Türkleri”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, 1977, Y. 26, S. 223, s. 34-112.
- Kerimzade, Muhammed, “Şahsevenhayı Fars (Pişine-yi Tarihi ve Şenaht-i Şahsevenha), Paygah-ı Mecellat-ı Tahassos-i Nur, s. 75-78.
- Keskin, Arif, “İran’da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası “İranlılığa” Giden Yol”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, Yaz 2005, S. 5, s. 21-43.
- Keşaverz, Mohammed, Halac, Mohammed Mehdi Muradi, Fer, Şehram Yusufi, “Berresi-yi Tesirat-i Evamil-i Siyasi Der Tagyirat-i Serzemin-i İl-i Şahseven Der Dovre-yi Kacariyye”, **Pejuheşname-yi Tarihha-yi Mehelle-yi İran**, 2018, S.1, s. 189-212.
- Keşkülü, Fatıma Necefi, “Hala’a-yi Silah Aşair-i Kaşkayi Fars Der Dovre-yi Pehlevi (1304/1357 Hicri-Şemsi)”, Yaz 1389 (2010), S. 4.

- Kılıç, Selda, “İran’da İlk Anayasal Hareket ’1906 Meşrutiyeti”, **ResearchGate**, 2002, s. 145-143-161.
- Kobotarian, Nabi, “İran Türkleri”, s. 1-15.
- Konukçu, Enver, “Halaç”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, C. 15, s. 228-229.
- Köprülü, Fuad, “Azeri”, **İA**, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, C. II.
- Kurtuluş, Rıza, “Said-i Nefisi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, C. 35, s. 564-565.
- Kurubayashi, Yuu, “Syntactic Borrowing of Azerbaijanian and Qashqay in Iran”, Okayama University, Japan, s. 63-72.
- Kuşat, Ali, “Bir Değerler Sistemi Olarak Kimlik Duygusu ve Atatürk”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2003/2, S. 15, s. 45-61.
- Marashi, Afshin, **Nationalizing Iran, Culture, Power, and the State, 1870-1940**, University of Washington Press, 2008.
- Melikzade, Tohid, “I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Kış 2005, S. 4, s. 53-64.
- Mirjafari, Hossein, “Shahsevan Tribes in Iran”, **Turkish Studies Association Bulletin**, 1979, C. 3, S. 1, s. 1-3.
- Mirza Bala, “İran (Tarihi Bakış)”, **İA**, İstanbul, MEB, 1950, C. 5, s. 1015-1028.

- Mohammedi Gh., Raheb, “İran’da Fars Milliyetçiliği”, s. 498-515.
- Muazzimpur, İsmail, “Milliyet ve Hoviyet: Taammülü Der Nisbet-i Milliyet ve Hüviyet-i İran Der Efkar-ı Kazımzade İranşehr”, **Fasılname-yi Mutallaat-ı Milli**, 1383, (2004), S. 4, s. 87-109.
- Mukaddem, Ali Kamrani, Cehankohn, Pervin Deht, “Nakş-i İl-i Afşar, Der Dovlet-i Safevi Ta Payan-ı Karn-ı Dehom Hicri (Ez Şah İsmail-i Evvel Ta Evayil-i Şah Abbas-ı Evvel)”, **Neşriye-yi Mütalaat-ı İrani**, 1399 (2020), s. 190-202.
- Murisin, Corc, Baldik, Julyan, Kadekani, Mohammed Reza Şefi’i, Çipek, Yerji, Tevar, Yan Marik, Filikos, **Tarih-i Edebiyat-ı İran (Ez Agaz Ta Emruz)**, Çev. Yakub Ajand, Tahran, 1380 (2001).
- Mustafavi, Seyyid Muhammed, “Ruykerd-hayi Siyasi, Ferhengi-yi Muhammed Ali Furuği Der Dovran-ı Kacar”, **Faslname-yi Tarih-i Pejuhi (Mecelle-yi Encümen-i İlmi Guruh-u Tarih-i Danışgah-ı Firdevsi, Meşhed)**, 1393 (2014), S. 23, s. 107-122.
- Mütevellî, Abdullah, “Ruykerdha ve Negeraşha-yi Esasi Der Ruzname-yi Cengel”, **Pejuheşha-yi Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi**, (1390) 2011, s. 95-116.
- Mütevellî, Abdullah, “Sahtar-ı Defai-yi Türkmenha Der Beraber-i Tehaccom-i Rusha Der Garn-ı Sizdehom-i Hicri”, **Faslname-yi İlmi, Pejuheş-i Tarih**, S. 7.

- Naskali, Esko, “İran (Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar)”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 394-395.
- Nejad İran, Muhammed, “Agah-ı Behşi Matbuat-ı Siyasi-yi Asrı Kacar ve Nakşı An Der İnkılab-ı Meşrute”, **Faslname-yi Tahassus-i Ulum-i Siyasi**, 1393 (2014), S. 26, s. 49-70.
- Nejad, Hüseyin Rıza, “Efkar ve Endişehayı Şeyh Muhammed Hiyabani”, **Faslname-yi Mütalaat-ı Tarihi**, 1393 (2014), s. 118-131.
- Neya, Hüseyin Mes’ud, “Baztab-ı Tahvilat-ı Siyasi ve İctimai-yi Dovre-yi Pehlevi-yi Evvel Der Zamanhayı Tarihi ve İctimai İn Dovre (1300-1320)”, **Pejuheşname-yi Tarih-i İctimai ve İktisadi**, 1391 (2012), s. 79-96.
- Niknafs, Hojat, “İl-i Arasbaran (Karadağ) Der Gostere-i Tarih ba Berresi-yi Adab ve Rusum”, **Konferans-ı Beynelmilel-i Şark Şenasi, Tarih ve Edebiyat-i Farsi**, s. 1-11.
- Omorov, Timurlan, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, **Tubav Bilim Dergisi**, 2012, C. 5, S. 2, s. 7-18.
- Otyzbay, Zhazira, “İsmail Jemeney, İran ve İran Kazakları Kitap İncelemesi”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, 2018, C. 2, S. 2, s. 439-442.

- Özaydın, Abdülkerim, “Harizm”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, C. 16, s. 217-220.
- Özel, Merve Suna, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”, Temmuz 2014, C. 4, S. 2, s. 99-122.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran (Fetihten Safevilere Kadar)”, **DİA**, İstanbul, Diyanet İslam Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 395-400.
- Özkan, Hülya, Rigiderakhshan, Mohammad, “İran’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, **Erciyes İletişim Dergisi**, 2019, C. 6, S. 2, s. 975-993.
- Perry, John R., “Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, **Iranian Studies**, 1975, C. 8, S. 4, s. 199-215.
- Pur, Mehdi Beheşti, “Matbuat-ı İran Der Dovran-ı Pehlevi”, s. 32-51.
- Rashidvash, Vahid, “Turkmen Status within Iranian Ethnic Identity (Cultural, Geographical, Political)”, **Research on Humanities and Social Sciences**, 2013, C. 3, S. 22, s. 88-93.
- Revasani, Şapur, “Şeyh Muhammed Hiyabani ve Mobareze Der Rah-ı Azadi ve İstiklal-i İran”, **Paygah-ı Mecellat-ı Tahassüs-ü Nur**, 1397 (2018), s. 108-123.
- Rezayi, Ahmed, Reyahi, Muhammed İsmail, Fer, Nur Muhammed Sehaveti, “Gerayeş Be Hoviyet-i Milli ve Kovm-i Der Türkmenha-yi İran”, **Faslname-yi Mütalaat-ı Milli**, 1386 (2007), S. 4, s. 119-140.

- Rızayi, Fatma, Muhtari, Muhammed Taki, “Tesir-i Halka-yı Berlin Ber Ruşenfikran Milli
- Salah, Mehdi, “Berresi Caygah-ı Siyaset-i Yekparçasazi Ferhengi Der Temerkuzgerayi Dovlet-i Reza Şah”, **Mecelle-yi Pejuheşhayi Tarih-i İran ve İslam**, 1394 (2015), s. 107-136.
- Salih Okumuş, “Modern Azerbaijan Edebiyatı”, **Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1141-1171.
- Salmasızade, Mahmud, Kaydari, Abbas Kadimi, Dehgani, Reza, Pervan, Bijen, “Vezaret-i Tebligat-i Alman ve Sazman-i Pervereş-i Efkar”, **Faslname-yi İlmi**, s. 57-88.
- Savi, Saime İnal, “Sâdık Hidâyet”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, C. 35, s. 394-395.
- Selçuk, Ersin, “Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri”, **SBARD**, 2015, S. 25, s. 129-140.
- Servi, Gulam Rıza Hacı, Nazaryan, Seyyid Mahmudvahab, “Matbuat Der İran Ez Agaz Ta Zuhur-u Pehlevi-yi Evvel: Ez Sureti Derbari Ta Agahi Dugane”, **Faslname-yi Came-e Şenase-yi Siyasi-yi İran**, 1397 (2018), s. 73-104.
- Shahbazi, A. Shapur, “İraj”, **Encyclopædia Iranica**, Erişim Tarihi: 10.12.2017.
- Shor, Jean, Shor, Franc, “Göçer Konar Kaşkay Türklerinin Çadırlarında”, **İran ve İç Asya Türk Dünyası’nda Geziler**, Çev.

- Emrullah Güney, İstanbul, Ajans 2023 Yayınları, 2013.
- Souleimanov, Emil, “The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan”, **The Quarterly Journal**, s. 77-84.
- Sümer, Faruk, “Avşarlar”, **DİA**, 1991, C. 4, s. 160-164.
- Sümer, Faruk, “Kaşkay”, **Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C. 25, s. 20-22.
- Sümer, Faruk, “Türkmen”, **DİA**, İstanbul, 2012, C. 41, s. 607-611.
- Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, **DİA**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, C. 28, s. 53-54.
- Şabanzade, Behmen, “Ahmet Kesrevi ve Ulusal Birlik Düşüncesi; Tek Bayrak, Tek Din, Tek Dil”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Ankara, Yaz 2005, S. 5, s. 133-144.
- Şebüsteri, Behram Cabbarluyi, “Deramedî Ber Zir-i Saht-ı Matbuat-ı Engelab-ı Meşrute, Çegunegi-yi Şekilgiri Vijegiha, Karkerdha ve Asibha”, **Paygah-ı Mecellat-i Tahassos-i Nor**, 1383 (2004), s. 135-170.
- Şehitoğlu, Mustafa, Doğanay, Rahmi, “İran Kaynaklarına Göre Nazi Döneminde Almanların İran’daki Casusluk ve Propaganda Faaliyetleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, C. 29, S. 1, s. 449-465.

- Şemsabadi, Hasan, “Kıyam-ı Goherşad”, **Faslname-i Mütalaat-ı Tarihi**, s. 115-141.
- Şimşek, Ufuk, Ilgaz, Selçuk, “Küreselleşme ve Ulusal Kimlik”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2007, C. 9, S. 1, s. 189-199.
- Tabari, Azar, “Role of the Shi’i Clergy in Modern Iranian Politics”.
- Tapper, Richard Lionel, “Şahseven”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, C. 38, s. 295-297.
- Tapper, Richard, “History and Identity Among the Shahsevan”, **Iranian Studies**, C. 21, S. 3, s. 84-108.
- Tapper, Richard, “Numuneyi İl-i Şahseven”, **Reza Şah ve Şeklgiri-yi İran-ı Novin**, Çev. Morteza Sagıbfar, 1399 (2020), s. 327-357.
- Tarafdari, Ali Muhammed, “Oham Tarih-i Mukaddes”, s. 219-225.
- Tekcan, Münevver, “İran Afşarları”, **Tehlikeli Diller Dergisi**, Kış 2015, s. 45-65.
- Temizyürek, Fahri, Boylu, Emrah, “İran’da Türkçenin Dünü ve Bugünü”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi**, 2015, S. 2, s. 95-106.
- Togan, A. Zeki Velidi, “Azerbaycan”, **İA**, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, C.II.
- Turan, Refik, “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Bir Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2018, s. 429-461.

- Türkoğlu, İsmail, “Karapapaklar”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, C. 24, s. 470.
- Üstün, İsmail Safa, “İran (Safevilerden Günümüze Kadar), **DİA**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 22, s. 400-404.
- Vaaze, Nefisi, “Ehdaf ve Revendi Siyaset-i Ferhengi Dovlet-i Pehlevi-yi Evvel Beray Eyalet ve Aşair”, **Archive of SID**, Bahar 1388 (2010), s.131-159.
- Varmaghani, Hosna, “Berresi Evamil Muasır ber Terrahi Mesken-i Aşair Rusta-yi İl-i Kaşkay”, **Quarterly of New Attitudes in Human Geography**, Kış 2014, C. 7, S. 1, s. 217-235.
- Weber, Max, “Millet”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Milliyetçilik 2**, Çev. Ebru Çerezcioğlu, Ankara, Kasım-Aralık-Ocak 2006-07, Y. 10, S. 39, s. 181-189.
- Yanar, Şenay, “Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar”, **VAKANÜVİS**, Güz 2016, C. 1, S. 2, s. 154-169.
- Yanık, Celalettin, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, **Kaygı**, 2013, s. 225-237.
- Yazıcı, Tahsin, “Cengeli”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, C. 7, s. 366-367.
- Yazıcı, Tahsin, “Ferîdun”, **Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, C. 12, s. 396.
- Yeşim Işık Bağrıaçık, “İran Meşrutiyet Döneminde Coşkulu Bir Şair: Arif Kazvini”, e- **Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi**, 2020, C. 12, S. 3, s. 427-447.

- Yıldırım, Nimet, “Zerdüş’tün Kutsal Kitabı Avesta”, **Şarkiyat Mecmuası**, 2011, S. 18, s. 147-170.
- Yılmaz, Meşkure, “İran Türkleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 2008, S. 173, S. 63-83.
- Yılmaz, Türel, “İran’da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri”, **Akademik Ortadoğu**, Mart 2007, C. 1, S. 2, s. 201-211.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar” **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, C. 20,
- Zabunoğlu, H. Gökçe, “Günümüzde Ulus-Devlet”, **ERÜHFD**, 2018, C. XIII, S. 1, s. 535-559.

d) Tezler

- Aksoy, Erdal, **Yörük ve Türkmenlerin Sosyokültürel Yapısı (Kırıkkale-Karakeçili Aşiret Örneği)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2001.
- Annaberdiyev, Ahmet, **İran Türkmenleri (1881-1979), Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Cevanşir, Babek, **Kaşkay Türklerinin Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- Cihan, Cihad, **XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

- Cin, Barış, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938), **Basılmış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Erol, Osman, İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kocaeli, 2007.
- Gharakhalou-Narrei, Mehdi, **Migration and Cultural Change in Urban Communities of The Qashqai of Iran**, Basılmamış Doktora Tezi, Ottawa Üniversitesi, Kanada, 1996.
- Heyet, M. Rıza, 19. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Karacan, Osman, 1906 İran Meşrutiyeti, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013.
- Khajeh, Belal Hatami, İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyokültürel Yapısı, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
- Khangahi, Fatemeh Dehghan, İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyasal Bilimler Fakültesi, İstanbul, 2011.
- Koca, Mehmet, İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013.

- Mansuri, Fatıma, Nekş-i Siyasetha-yi Rıza Şah ve Der Fa'al Şoden-i Şekaf-i Kovmi, **Payanname-yi Karşenas-ı Erşed**, Tahran, 1389 (2010)
- Özkan, Vedat, İran Azerilerinin Etnik Temelli Güncel Sorunlarının Tarihsel Bakış Açısı ile İncelenmesi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Uluslararası İlişkiler Anabilim, İstanbul, 2013.
- Penah, Tayyib Ayzed, Arteş-i Der Zaman-ı Reza Şah Pehlevi, **Payanname-i Karşinas-ı Erşed**, 1392 (2014).
- Sarıkaya, Yalçın, İran'da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları, **Basılmış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Topaloğlu, Ömer, Çağdaş İran Tarihi (1914-1945), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Elâzığ, 1996.

e) İnternet Kaynakları ve Gazeteler

“Azerbaijan, Islamic History to 1941”, **Encyclopaedia Iranica**, Erişim Tarihi: 20.10.2020.

“Azerbaijan”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iii>, Erişim Tarihi: 22.11.2020.

“Azerbaycan Der Dovre-yi Diktatör-ü Rıza Han”, **Dede Qorkud, Edebi Mecelle**, S. 2, s. 11-12.

“Taqi Arani”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/arani-taqi>.

- Afsar, Iraj, “Kava Newspaper”, **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/kava>, Erişim Tarihi: 19.05.2021.
- Algar, H., “Ākunuzada,” **Encyclopædia Iranica**, s. 735-740, <http://www.iranicaonline.org/articles/akundzada-playwright>, Erişim Tarihi 13 Mayıs 2014.
- Ayrımalu, Cemal, “Azerbaycan Millî Matbuat Tarihinden”, **Dilmac**, 1386 (2007), s. 26-31.
- Bayat, M., “Aqa Khan Kermani,” **Encyclopaedia Iranica**, II/2, <https://iranicaonline.org/articles/aqa-khan-kermani>, Erişim Tarihi: 30.09.2020.
- Borhani, Salman J., “I Are There Any Questions?”, <https://iranian.com/2003/08/04/are-there-any-questions/>, Erişim Tarihi: 21.12.2020.
- Cevadbeyli, Rahim, “İran’ın Kimliği Üzerine”, <https://millidusunce.com/misak/iranin-kimligi-uzerine/>, Erişim Tarihi: 05.09.2021.
- Heyet, Cevad, “Nasyonalizm ve Bastangirani Der İran”, <http://www.achiq.org/pitikler/heyetbastan.htm>, Erişim Tarihi: 02.01.2021.
- <https://tinyurl.com/32swrz8m>, Erişim Tarihi: 19.04.2021.
- <https://www.britannica.com/topic/Azerbaijani-people>, Erişim Tarihi: 23.12.2020.
- Kaşgay Türkleri Belgeseli - Yandex.Video, Erişim Tarihi: 05.02. 2021.

- Manafzadeh, Ali Reza, “Ahmad Kasravi”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://www.iranicaonline.org/articles/kasravi-ahmad-i>. Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Masroori, Cyrus, “Talebuf, ‘Abd-Al-Rahim,” **Encyclopædia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/talebuf>, 30 Nisan 2017.
- Oberling, Pierre, “Kalaj Tribe”, <https://www.iranicaonline.org/articles/khalaj-i-tribe-turkistan>. Erişim Tarihi: 1.07.2009.
- Pervin, N., “Azadistan”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/azadistan>, Erişim Tarihi: 24.05.2021.
- Tapper Richard, “Shahsevan”, **Encyclopaedia Iranica**, <https://iranicaonline.org/articles/shahsevan>, Erişim Tarihi: 22.09.2020
- Şahit, Babek, “Güney Azerbaycan Jeopolitiği”, <http://tebaren.org/?p=2171>, Erişim Tarihi: 11.07.2020.
- Şahit, Babek, “İran’da Resmi Bir Araştırmaya Göre İran Türklerinin Nüfus Dağılımı”, <http://tebaren.org/?p=732>, Erişim Tarihi:06.09.2021.
- Şahit, Babek, “İran Türkmenleri ve Türkmen Sahra Bölgesinin Sosyo-kültürel Yapısı”, **Tebaren Tebriz Araştırmaları Enstitüsü**, <http://tebaren.org/?p=2624>, Erişim Tarihi: 26.08.2021.
- Şehri, Seyyid Cevad Abdi, “Hala’ı Silah-ı Aşair Piş Der Amedi Ber İskanı Aşair Der Dovre-yi Reza Şah”, **Ruzname-yi Horasan**,

<http://pahlaviha.pchi.ir/show.php?page=contents&id=183>

73. Erişim Tarihi: 31.03.2021.

ولخرجی‌های احمدشاه – ایسنا (isna.ir), Erişim Tarihi:11.06.2021.

<https://www.harita.gov.tr/urun/iran-siyasi-haritasi/209>,

[Erişim Tarihi: 28.06.2021](#)

Sardâr Sepah [Reza Chah Pahlavi] : [photographie de presse] / [Agence Rol] | Gallica (bnf.fr), Erişim Tarihi: 01.07.2021.

[https://www.shirazsong.in/wp-](https://www.shirazsong.in/wp-content/uploads/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C-%D9%82%D8%B4%D9%82%D8%A7%DB%8C%DB%8C.jpg)

[content/uploads/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C-](https://www.shirazsong.in/wp-content/uploads/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C-%D9%82%D8%B4%D9%82%D8%A7%DB%8C%DB%8C.jpg)

[C-](#)

[%D9%82%D8%B4%D9%82%D8%A7%DB%8C%DB%8C-](https://www.shirazsong.in/wp-content/uploads/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C-%D9%82%D8%B4%D9%82%D8%A7%DB%8C%DB%8C.jpg)

[8C.jpg.](#)

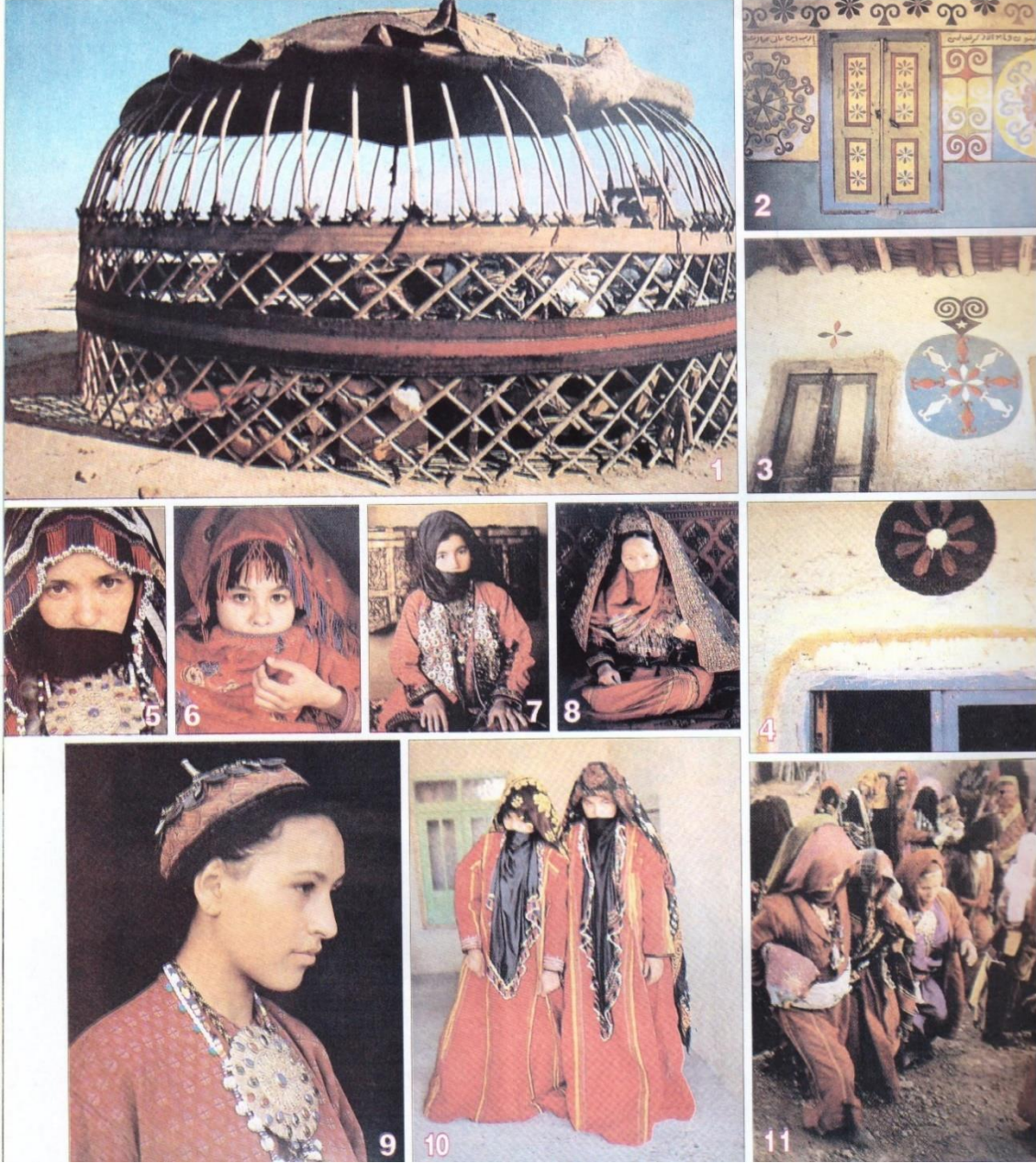
[https://safarzon.com/mag/%D8%A7%DB%8C%D9%84-](https://safarzon.com/mag/%D8%A7%DB%8C%D9%84-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D8%B3%D9%88%D9%86/)

[%D8%B4%D8%A7%D9%87%D8%B3%D9%88%D9%86/](https://safarzon.com/mag/%D8%A7%DB%8C%D9%84-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D8%B3%D9%88%D9%86/),

[6/](#), Erişim Tarihi: 01.07.2021.

EKLER

Ek 1: İran Türkmenlerinin Yaşam Tarzlarına Yönelik Tasvir

Kemal Çapraz, N. Kasralan, “Fotoğraflarla İran Türkmenleri”, **Tarih ve Medeniyet**, Aralık 1995, S. 22.

Ek 2: Rıza Şah'ın askeri üniformasıyla çekilmiş bir resmi ⁷²⁵

⁷²⁵ Sardâr Sepah [Reza Chah Pahlavi] : [photographie de presse] / [Agence Rol] | Gallica (bnf.fr). Erişim Tarihi: 01.07.2021.

Ek 3: Rıza Şah Pehlevi ve Birinci ve İkinci eşinin tasvirlerini içeren Sadabad Sarayında yer alan bir resim ⁷²⁶

⁷²⁶ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 4: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'ye ait bir resim ⁷²⁷

⁷²⁷ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 5: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'nin çeşitli dönemlerde çekilmiş fotoğraflar ⁷²⁸

⁷²⁸ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 6: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye ziyareti sırasında çekirmiş olduğu fotoğraf 729

⁷²⁹ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 7: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye ziyareti sırasında çekirmiş olduğu fotoğraf ⁷³⁰

⁷³⁰ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 8: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye ziyareti sırasında çekirmiş olduğu fotoğraf ⁷³¹

⁷³¹ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 9: Sadabad Sarayında yer alan Rıza Şah Pehlevi'nin çocuklarıyla çekilmiş aile fotoğrafı ⁷³²

⁷³² Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 10: Sadabad Sarayında yer alan İran'da yaşayan çeşitli kabilelerin yanında Türk topluluklarından Türkmenler ve Kaşkaylara ait geleneksel kıyafetlerine dair fotoğraf 733

⁷³³ Görsel tarafımdan çekilmiştir.

Ek 11: Kaşkay Türklerinin düğün merasimine ait bir kare 734

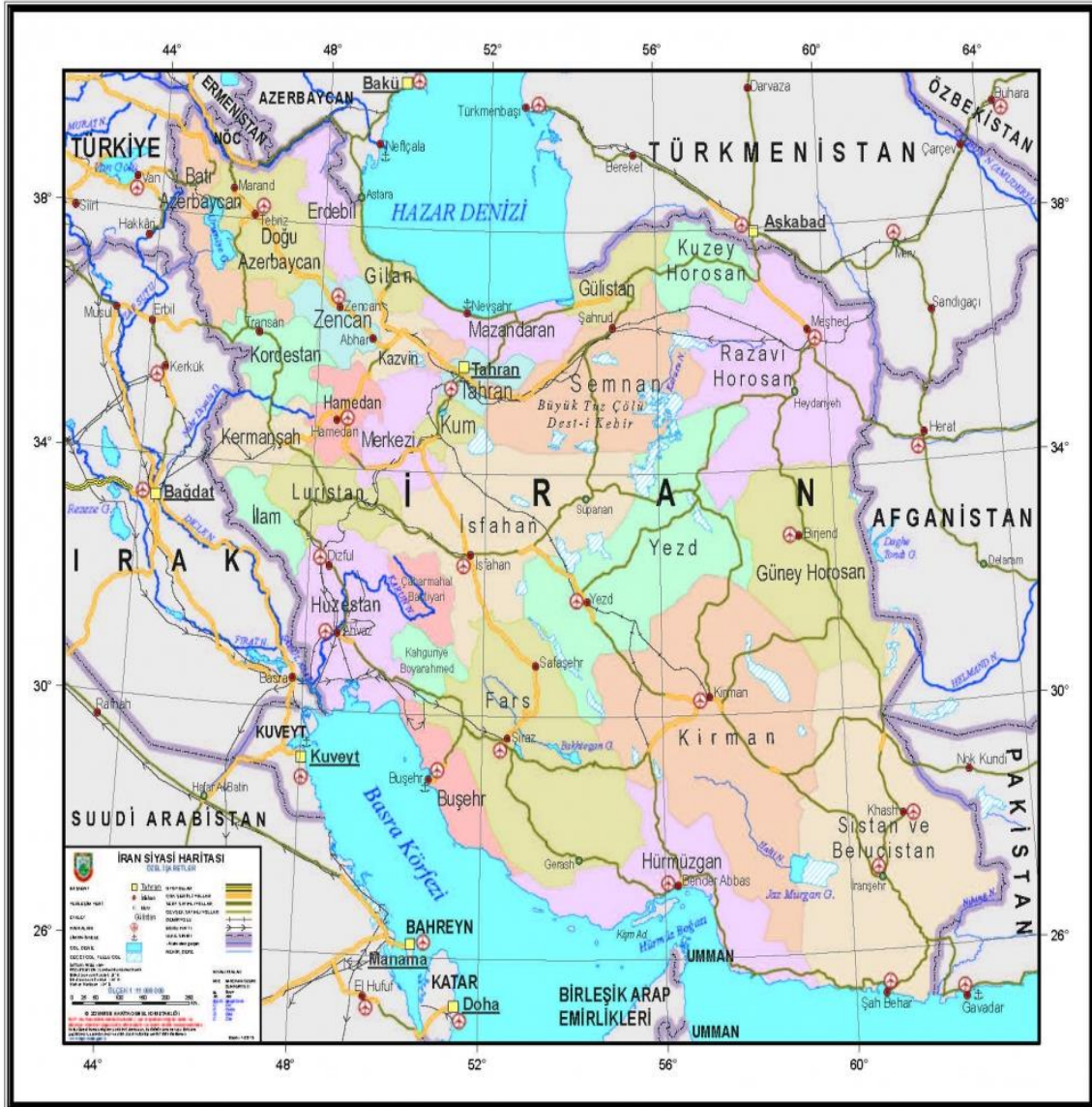
⁷³⁴<https://www.shirazsong.in/wp-content/uploads/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C-%D9%82%D8%B4%D9%82%D8%A7%DB%8C%DB%8C.jpg>.
01.07.2021.

Ek 12: Şahseven aşiretine dair bir tasvir 735

⁷³⁵ <https://safarzon.com/mag/%D8%A7%DB%8C%D9%84-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D8%B3%D9%88%D9%86/>. Erişim Tarihi: 01.07.2021.

Ek 13: İran Haritası 736

736 Bu harita <https://www.harita.gov.tr/urun/iran-siyasi-haritasi/209> adlı siteden alınmıştır. Erişim Tarihi: 28.06.2021.

Eyalet Adı	Eyalet Nüfusuna Göre Türk Nüfusu
Doğu Azerbaycan Eyaleti	97.8 %
Batı Azerbaycan Eyaleti	76.2 %
Erdebil Eyaleti	98.2 %
İsfahan Kenti	6.2 %
Elburz Eyaleti	36.1 %
Buşehr Eyaleti	1%
Tahran Eyaleti	30.3 %
Çaharmahal ve Bahtiyari Eyaleti	12.1 %
Meşhet Kenti	3.4 %
Kuzey Horasan Eyaleti	20.6 %
Huzistan Eyaleti	2.5 %
Zencan Eyaleti	98.4 %
Simnan Eyaleti	1.5 %
Fars Eyaleti	10%
Kazvin Eyaleti	-
Kum Eyaleti	20%
Kürdistan Eyaleti	6.1 %
Kirman Eyaleti	0.9 %
Kirmanşah Eyaleti	0.9 %
Kohgiluye ve Buyer Ahmed Eyaleti	5%
Gülistan Eyaleti	41.5 %
Gilan Eyaleti	7.9 %
Loristan Eyaleti	0.3 %
Merkezi Eyaleti	20.8 %
Hemedan Eyaleti	27.54 %

1. Kazvin Eyaleti nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır, fakat verilere ulaşamadığından yüzdesi belirtilmemiştir.

2. İsimleri belirtilmeyen eyaletlerde Türk nüfusu yok denecek kadar azdır.

3. Söz konusu araştırmada verilen rakamlar kesin olmamakla birlikte, İran'daki eyaletlerin tamamına yakınıni kapsamasi açısından oldukça önemli veriler içermektedir. Ayrıca diğer merkezlerden farklı olarak İran'daki Türkleri "Azeri" olarak değil, "Türk" olarak göstermesi de oldukça önemlidir.

Kaynak: İran Genel Kültür Konseyi'nin İran Genel Kültürünü Ölçme Projesi

⁷³⁸ Bu resim Tebaren sitesinden alınmıştır. Bkz. Babek Şahit, "İran'da Resmi Bir Araştırmaya Göre İran Türklerinin Nüfus Dağılımı", <http://tebaren.org/?p=732>, Erişim Tarihi:06.09.2021.

Ek 16: Rıza Şah'a ait pul

ÖZET

Türklerin yaşadığı coğrafya genel itibariyle Çin Seddi'nden başlayarak Tuna boylarına, Sibirya'dan Hint Okyanusu ve Büyük Sahra çölüne kadar uzanan bölgeleri kapsamaktadır. Bu bağlamda İran coğrafyası da Türklerin uzun bir süreden beri meskun oldukları önemli bölgelerden biri olmuştur. Türkler İran'da sırasıyla Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar devletlerini kurmuşlardır. Bu devletlerden Safeviler ve ardılları Şia inancına mensuptur. Şiilik özellikle Safevi Şahlarından I. Şah Abbas dönemi itibariyle Türk kimliğinin önüne geçmeye başlamış, bu da Farsi unsurların tedricen kültürel alana hakim olmalarıyla sonuçlanmıştır. Kaçarlar döneminde kültürel eksenli Farslaşma hareketleri daha da artmış, Rıza Şah Pehlevi dönemiyle birlikte Farslaşma kültürel alanın yanı sıra ekonomik ve siyasi alanda da sistemli ve köklü uygulamalarla kendini göstermiştir.

Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte devletin yeni bir yörünge içerisine girmesi, toplumun tüm kesimlerini etkileyen bir süreci de beraberinde getirmiştir. Milliyetçi ideolojiye sahip olup devleti merkezileştirme ve yine modernleşme yanlısı bir hareket izleyen Rıza Şah, sahip olduğu ideoloji çerçevesinde İran'ın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına şekil vermeye çalışmıştır. Rıza Şah uyguladığı modernleşme politikalarıyla İran'ın kalkınmasında önemli bir rol oynamış olsa da onun devleti merkezileştirme ve milliyetçiliği esas alan faaliyetleri, toplumun bazı kesiminin tepkisiyle ve isyan hareketleriyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda Rıza Şah'ın faaliyetlerini Türkler açısından ele aldığımızda; örneğin Türkçenin yasaklanması, ezici çoğunluğun Türklerle meskun olduğu Azerbaycan eyaletinin gözden düşürülmesi, silahsızlandırma politikaları ve zorunlu yerleşik hayata geçirme (Tahta Kapı) politikaları İran'daki Türk toplulukları tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Daha önce de

işaret ettiğimiz gibi bu politikalardan tüm Türkler aynı oranda etkilenmemiş, bu etkileşimin mahiyetinde onların göçebelik-yerleşiklik durumu belirleyici olmuştur. Örneğin silahsızlandırma ve Tahta Kapı politikalarından yalnızca konar-göçer Türk toplulukları etkilenirken sosyo-kültürel ve ekonomik politikalardan tüm Türk toplulukları ve özellikle de en fazla nüfusa sahip olan Azerbaycan Türkleri etkilenmiştir.

Çalışmamız İran'da Türk varlığını tanıma ve tanıtmaya, Rıza Şah dönemindeki İran'ın siyasi tarihine ve bu dönemdeki siyasi iradenin Türk topluluklarına olan yaklaşımlarına ışık tutma amacını taşımaktadır. Bu bağlamda Rıza Şah Pehlevi dönemi ve bu dönemin siyasi ve kültürel politikaları, İran'da yaşayan Türk topluluklarının tarihi geçmişleri ve Rıza Şah döneminin sonlarına kadarki siyasi faaliyetleri ve yine Rıza Şah döneminde uygulanan politikaların buradaki Türk topluluklarının siyasi ve kültürel hayatlarına etkileri ele alınmıştır. Çalışmamızda, "Türklerin İran coğrafyasında yaşadıkları bölgeler neresidir, siyasi faaliyetleri nelerdir? Panfarsizm (Farslaştırma) politikaları ne zaman ve hangi nedenlerle ortaya çıkmıştır? Bu harekete etki eden siyasi, sosyal ve kültürel olaylar nelerdir? Rıza Şah Pehlevi'nin Farsçılık politikasının Türk topluluklarına yansımaları ve onların bu politikalara tepkileri ne şekilde cereyan etmiştir? Panfarsist politikaların Türk toplulukları aleyhine sonuçları neler olmuştur? İran'da yaşayan Türk topluluklarında millî bilincin gelişmesinde söz konusu politikalar etkili olmuş mudur ve eğer olmuşsa bunların yansımaları neler olmuştur?" gibi sorular ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, İran Türkleri, Kaşkaylar, Azerbaycan Türkleri, Rıza Şah.

ABSTRACT

The geography where the Turks live generally covers the regions starting from the Great Wall of China to the Tuna lengths, from Siberia to the Indian Ocean and the Great Sahara desert. In this context, the geography of Iran has been one of the important regions where Turks have been residing for a long time. Turks respectively established the states of Ghaznavids, Seljuks, Harzemshahs, Timurids, Karakoyunlus, Akkoyunlular, Safavids, Afshars and Qajars in Iran. The Safavids and their successors from these states belong to the Shia faith. Shiism began to overtake Turkish identity, especially by the reign of Shah Abbas I, one of the Safavid Shahs, and this resulted in Persian elements gradually dominating the cultural field. During the Qajars period, the cultural-oriented Persianization movements increased, and with the Reza Shah Pahlavi period, Persianization showed itself with systematic and deep-rooted practices in the economic and political field as well as in the cultural field.

With the coming to power of Reza Shah, the state's entering a new orbit brought along a process that affected all layers of the society. Reza Shah, who had a nationalist ideology and followed a pro-modernization movement, tried to shape Iran's political, social, economic and cultural life within the framework of his ideology. Although Reza Shah played an important role in the development of Iran with his modernization policies, his activities based on nationalism and centralization of the state resulted in the reaction of some layers of the society and rebellion movements. In this context, when we consider the activities of Rıza Shah from the point of view of the Turks; For example, the banning of the Turkish language, the disgracing of the overwhelmingly Turkish-inhabited Azerbaijan province, the policies of disarmament and forced sedentary life (Wooden Gate) have been met with reactions by the Turkish communities in Iran. As we pointed out before, not all Turks were affected by these policies at the

same rate, and their nomadic-settled status was decisive in the quality of this interaction. For example, while only the nomadic Turkish communities were affected by the policies of disarmament and the Wooden Door, all Turkish communities and especially the Azerbaijani Turks, which had the largest population, were affected by the socio-cultural and economic policies. Our study aims to recognize and introduce the Turkish presence in Iran, to shed light on the political history of Iran in the period of Reza Shah and the approaches of the political will to Turkish communities in this period. In this context, the period of Reza Shah Pahlavi and the political and cultural policies of this period, the historical pasts of the Turkish communities living in Iran and their political activities until the end of the Reza Shah period, and the effects of the policies implemented during the Reza Shah period on the political and cultural life of the Turkish communities was discussed. In our study, “Where are the regions that Turks live in Iran, what are their political activities? When and for what reasons did the policies of Panfarsism (Persianization) emerge? What are the political, social and cultural events that influenced this movement? How did Reza Shah Pahlavi's Persianism policy reflect on Turkish communities and how did they react to these policies? What were the consequences of panfarsist policies for Turkish communities? Have these policies been effective in the development of national consciousness in the Turkish communities living in Iran, and if so, what were their repercussions? such as questions was discussed.

Key Words: Iran, Iranian Turks, Kashkayas, Azerbaijani Turks, Reza Shah.